

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

**BURSA'DA TARIMSAL DEĞİŞİM VE BU DEĞİŞİMİN SOSYO-EKONOMİK
SONUÇLARI**

(1945-1980)

DOKTORA TEZİ

Hacer KARABAĞ

BURSA – 2017

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

**BURSA'DA TARIMSAL DEĞİŞİM VE BU DEĞİŞİMİN SOSYO-EKONOMİK
SONUÇLARI**

(1945-1980)

DOKTORA TEZİ

Hacer KARABAĞ

Danışman:

Yrd.Doç.Dr. Seher BOYKOY

BURSA - 2017

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

..... TARİH Anabilim / Ana-
sanat Dalı, CUMHURİYET TARİHİ Bilim Dalı'nda
..... 710842002 numaralı HACER KARABAB'IN
.....'nın hazırladığı
"BURSA'DA TARIMSAL DEĞİŞİM VE BU DEĞİŞİMİN SOSYO-EKONOMİK
SONUÇLARI (1950-2000) konulu DOKTORA (Yüksek
Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik Tezi/Çalışması) ile ilgili tez savunma sınavı,
29./09/2017 günü 11:00-12:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara
alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının
(başarılı/başarısız) olduğuna (oybirliği/oy çokluğu) ile karar
verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr. İhsan Güneş
Anadolu Üniversitesi
İ. Güneş

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr. Saim Yüceer
Uludağ Üniversitesi
S. Yüceer

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr. Yusuf Ögürçüoğlu
Düzce Üniversitesi
Y. Ögürçüoğlu

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Doç. Dr. Cevriye Mert
Uludağ Üniversitesi
C. Mert

C. Mert

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Seher Boykoy
Uludağ Üniversitesi
S. Boykoy

29./09./2017

S. Boykoy

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 07/09/2017

Tez Başlığı / Konusu: BURSA'DA TARIMSAL DEĞİŞİM VE BU DEĞİŞİMİN
SOSYO-EKONOMİK SONUÇLARI (1945-1980)

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 236 sayfalık kısmına ilişkin, 07/09/2017 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezimin benzerlik oranı % 13'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza
07.09.2017

Adı Soyadı: Haşim KARABAĞ
Öğrenci No: 710842002
Anabilim Dalı: TARİH
Programı: TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ
Statüsü: Y.Lisans Doktora

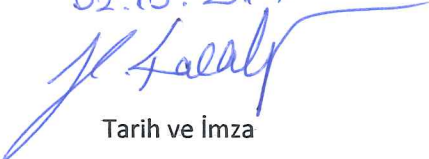
Danışman
(Adı, Soyad, Tarih)

Yrd. Doç. Dr. Seher BOYKOY / 07.09.2017

* Turnitin programına Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

Yemin Metni

Yüksek Lisans/ Doktora tezi olarak sunduğum “Bursa’da Tarımsal Değişim ve Bu Değişimin Sosyo-Ekonomik Sonuçları (1945-1980)” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

02.10.2017

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Hacer KARABAĞ

Öğrenci No: 710842002

Anabilim Dalı: TARİH

Programı: TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ

Statüsü: Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Hacer KARABAĞ
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Tarih
Bilim Dalı	: Cumhuriyet Tarihi
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: XV + 241
Mezuniyet Tarihi	: / / 20.....
Tez Danışman(lar)ı	: Yrd. Doç. Dr. Seher Boykoy

Bursa'da Tarımsal Değişim ve Bu Değişimin Sosyo-Ekonomik Sonuçları (1945-1980)

Türkiye'de sanayileşmenin 1960'lardan bu yana yükselmeye başladığı genellikle kabul edilir. Sanayileşmenin bir sonucu olarak kırsal kesimdeki nüfus fazlasının fabrikalara yöneldiği ve köylü-kentli nüfus oranının giderek kentler lehine değiştiği de bir başka gerçektir. Ancak şunu da belirtmeliyiz ki Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda %80'ni köylerde oturan Türk insanının 1970'lerde bile çoğunluğu kırsal kesimde yaşamakta idi. Bu bağlamda Cumhuriyetimizin 50. kuruluş yıldönümünde bile tarım ağırlıklı bir toplum olduğumuzu söylemek mümkündür. Oysa günümüzde tarımın kimi bölgelerde üçüncül bir ekonomik değer gözüktüğünü kabul edecek olursak, 1970'lerden sonra kırsal kesimde yaşayan insanların sosyo-ekonomik yaşamını etkileyen baş döndürücü bir değişimin var olduğunu söyleyebiliriz.

Araştırmamız bu değişimi Bursa yerelinde bilimsel verilerle ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Tarım, Yerel Tarih, Cumhuriyet Tarihi, Bursa

ABSTRACT

Name and Surname : Hacer KARABAG
University : Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : History
Branch : Republican History
Degree Awarded : PhD
Page Number : XV + 241
Degree Date : / / 20.....
Supervisor (s) : Yrd. Doç Dr. Seher BOYKOY

Agricultural Change in Bursa and Socio-Economic Results of this Change (1945-1980)

It is generally agreed that the industrialization in Turkey has started to rise since 1960's. It is another fact that as a result of industrialization overpopulation in countryside has canalized to factories and that the population rate of countryman-urbanite has gradually changed in favour of urbans. However we also have to point out that most of Turkish people, of which 80% were residing in villages in the years that the Republic was founded, were living in countryside even in 1970's. In this regard, it is possible to say that we were an agriculture weighted society even at 50th foundation anniversary of our Republic. But nowadays, if we agree that agriculture seems as a tertiary economic value in some areas, we can say that there is a stunning change, after 1970's, effecting socio-economic life of our people living in countryside.

Our research aims to exhibit this change, in the locality of Bursa, with scientific data.

Keywords: Agriculture, Local History, Republican History, Bursa.

Önsöz:

Elimizdeki bu araştırma Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalında doktora tezi olarak gerçekleştirilmiştir. Bilimsel yaşamda önemli bir yeri olan doktora olgusu belirtilen konu kapsamında hem yöntem olarak sağlam bir araştırma düzenine sahip olması, hem de ulaştığı sonuçların nesnel verilere dayanan, bilime özgün (orijinal) katkı sağlayan bir özelliğe sahip olması gerekmektedir. Biz de bu araştırmanın giriş bölümünde yer aldığı üzere konumuzla ilgili literatür, birincil kaynaklar ve özellikle Bursa kırsal yaşamını yansıtacak sözlü tarih tanıklarından faydalandık.

Bilindiği gibi tarih çalışmaları, yirminci yüzyıl ortalarından bu yana Braudel'in yaptığı öncülük sayesinde, sadece siyasi, askeri konularla sınırlı kalmayarak, toplumları ilgilendiren her olgunun yer alması gerektiği bir yeni durum kazanmıştır. Bu bağlamda sosyal ve kültürel tarih öne çıkmıştır. Çağımızın zengin iletişim olanakları, internetin kullanımıyla verilere kolayca erişebilmek, yerel tarih çalışmalarının mutlaka tarih araştırmalarına katmak zorunluluğunu doğurmuştur. Biz de ele aldığımız konuyu teorik olmaktan çok, küresel ölçekte, Türkiye genelinde ve Bursa özelinde birbiriyle ilişkilendirerek en son gerçek hayata taşıyarak incelemeye çalıştık.

Yaptığımız bu araştırma sırasında Tarih Bölüm Başkanımız Prof. Dr. Cafer Çiftçi ve ilk danışmanım Prof. Dr. Saime Yüceer Hocalarıma idari süreçlerin kesintisiz uygulanmasına katkı sağladıkları ve desteklerini esirgemedikleri için teşekkür ederim. Doktora tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Seher Boykoy ise yoğun iş uğraşısı içinde bana zaman ayırıp, iyi niyetli bir yaklaşım göstermiş ve katkı vermiştir. Tez izleme komitesi üyesi Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu bilimsel bilgi ve deneyimlerini bu çalışmamaya yansıtmıştır. Ayrıca tarım disiplinini de ilgilendiren çalıştığımız konu için Ziraat Fakültesi'nden tez izleme komitesine katılan Doç. Dr. Cevriye Mert mesleki, bilimsel birikimini yaptığımız tez izleme toplantıları sırasında içtenlikle yansıtmıştır. Tüm ismi geçen hocalarıma elbette müteşekkirim.

Kesintisiz 11 yıldır öğrencisi olduğum, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tüm çalışanlarına, özellikle de her daim güler yüzü ve içtenliği ile sorularıma cevap, sorunlarıma çare olan, Elmas Keskin'e çok teşekkür ederim.

Bursa köylerine yaptığım ziyaretlerde, sorularına içtenlikle cevap veren, kentlerde unuttuğumuz Türk misafirperverliği ile beni sofralarında ağırlayan, Bursamızın köy sakinlerine ve muhtarlarına teşekkür borç bilirim.

Tez yazım sürecimde, kaynak ve teknik konularda destek sağlayan dostlarım Dr. Mine Ersevinç, Esra Penbe ve Uğur Özdemir'e, kardeşlerim Gökmen ve Murat Karabağ'a ayrıca teşekkür ederim.

Tüm bu süreçte bana hoşgörü gösteren, çalışmam konusunda motivasyonumu sürekli yüksek tutan, doğduğu günden beri annesinin lisans, yüksek lisans ve doktora sürecine tahammül gösteren, kızım Hümeysra'ya ayrıca teşekkür ederim.

Eylül 2017

Bursa

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	I
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	II
YEMİN METNİ	III
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ	VI
İÇİNDEKİLER	VIII
TABLolar LİSTESİ	XII
GRAFİKLER LİSTESİ	XIII
ŞEKİLLER LİSTESİ	XIV
KISALTMALAR	XV
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜRESEL BAĞLAMDA YIRMİNCİ YÜZYIL VE TARIM

1. TEKNOLOJİK GELİŞMELERİN TARIMSAL ÜRETİME ETKİSİ (1945-1980)	14
1.1.Tahıl Üretimindeki Gelişmeler	17
1.2. Hayvansal Üretimdeki Gelişmeler	24
2. UYGULANAN TARIMSAL POLİTİKALAR (1945-1980)	25
3.TARIMSAL ÜRETİMDE YAŞANAN TEKNOLOJİK GELİŞMELERİN VE UYGULANAN TARIMSAL POLİTİKALARIN SOSYO-EKONOMİK SONUÇLARI (1945-1980)	38

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TARIMSAL ÜRETİMDE DEĞİŞİMİN NEDEN VE SONUÇLARI (1945-1980)

1.1945 ÖNCESİ TARIMSAL ÜRETİMDE YAŞANAN GELİŞMELER	44
1.1.Osmanlı'dan Gelen Tarımsal Miras	44
1.2.Cumhuriyet Yönetiminin Kırsal Kesiminin Geliştirilmesine Yönelik Düzenlemeleri (1923-1945)	46
1.2.1.Atatürk'ün Tarıma İlişkin Görüşleri	46

1.2.2. Kırsal Kesimi İlgilendiren Hukuki Düzenlemeler	47
1.2.3. Vergi Düzenlemeleri	48
1.2.4. Tarımsal Kesime Finansman Temini	50
1.2.5.Eğitim	53
1.2.6. Makineleşme	55
1.2.7. Savaş Yılları	56
1.2.8. Ulaştırma	59
2.1945-1980 ARASINDA TARIMSAL ÜRETİME YÖNELİK GELİŞMELER	60
2.1. 1946-1950 Yılları Arası Gelişmeler ve Marshall Planı Uygulamaları	60
2.2.Demokrat Parti Döneminin Ekonomi Politikaları (1950 -1960)	65
2.3. Planlı Kalkınma Dönemi Tarımsal Yaşama İlişkin Düzenlemeler (1960-1980)	67
2.3.1.Toprak Reformu Çalışmaları	72
2.3.2. Tarımda Destekleme Uygulamaları	73
3. 1945-1980 SÜRECİNDE TARIMSAL YAŞAMA İLİŞKİN VERİLER	74
3.1.Nüfus ve Göç	74
3.2.Tarımsal İşletmelerde Değişim	75
3.3.Sermaye Kullanımı ve Teknolojik Değişim	78
3.4.Tarımsal Örgütlenme	83
3.5.Tarımsal Kredi	84
3.6. Bitkisel Üretim	86
3.7. Hayvansal Üretim	88
3.8. Ulusal Gelir İçinde Tarımın Payı	91
3.9.Tarımsal Dış Ticaret	92
3.10.Tarımın İç Ticaret Hadleri	93
4. 1945-1980 SÜRECİNDE TÜRKİYE’DE TARIMSAL ÜRETİMDE YAŞANAN GELİŞMELERİN KIRSAL KESİME YANSIYAN SOSYO-EKONOMİK SONUÇLARI	95

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1945-1980 DÖNEMİNDE BURSA'DA TARIMSAL ÜRETİMDE YAŞANAN GELİŞMELER

1.1945 ÖNCESİ BURSA TARIMSAL ÜRETİMİNDE YAŞANAN GELİŞMELER	106
2.1945-1980 ARASI BURSA'DA TARIMSAL ÜRETİME YÖNELİK GELİŞMELER	113
2.1. Nüfustaki Değişim ve Göç Olgusu	113
2.2. Bitkisel Üretim	116
2.3.Hayvansal üretim	122
2.4.1945-1980 Yılları Arasında Bursa'da Tarımsal Teknoloji ve Girdi Konusunda Yaşanan Gelişmeler	127
2.4.1.Gübre Kullanımı	127
2.4.2.Sulama Konusundaki Gelişmeler	127
2.4.3.Tarımsal Mekanizasyon	129
2.5.Tarımsal Örgütlenme	130
2.6. Ulaşım Durumu	132

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1945-1980 DÖNEMİNDE BURSA'DA TARIMSAL YAŞAMDAKİ DEĞİŞİMİN SOSYO-EKONOMİK SONUÇLARI

1.NÜFUSTAKİ DEĞİŞİM VE GÖÇ OLGUSU	137
1.1.Ova Köylerindeki Demografik Gelişmelere İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı	139
1.2.Dağ Köylerindeki Demografik Gelişmelere İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı	142
2.TARIMSAL ÜRETİMDEKİ DEĞİŞİM	144
2.1.Ova Köylerinde Tarımsal Üretime İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı	145
2.2.Dağ Köylerinde Tarımsal Üretime İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı	160
3.TARIMSAL ÖRGÜTLENME	163
3.1.Ova Köylerinde Tarımsal Örgütlenmeye İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatım	164

3.2.Dağ köylerinde Tarımsal Örgütlenmeye İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı	167
4.BURSA KÖYLERİNİN SOSYO-KÜLTÜREL GELİŞİMİ	168
4.1.Tüketim Alışkanlıklarının Değişmesi	168
4.2.Geleneksel Aile Yapısı ve Ev Kültüründe Değişim	170
4.2.1.Ova köylerinde Aile Yapısındaki Değişime İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı	172
4.2.2.Dağ Köylerinde Aile Yapısındaki Değişime İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı	175
4.3. Kırsalda Kadın Olgusu	176
4.3.1.Ova Köylerinde Kadın Olgusuna İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı	177
4.3.2.Dağ Köylerinde Kadın Olgusuna İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı	180
5. EĞİTİM OLGUSU	181
5.1.Ova Köylerinde Eğitim Olgusuna İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı	182
5.2.Dağ Köylerinde Eğitim Olgusuna İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı	187
6. ÇEVRE VE İNSAN SAĞLIĞI	189
6.1.Çevre ve İnsan Sağlığına İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı	190
SONUÇ ve DEĞERLENDİRME	192
KAYNAKÇA	215
EKLER	230
ÖZGEÇMİŞ	240
UÜ TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU	242

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1 :	ABD, AB, Az Gelişmiş Ülkeler Yüzölçümü ve Tarım Alanları (km ²)	19
Tablo 2 :	Tarım Kredi Kooperatiflerinin Gelişimi	52
Tablo 3 :	Planlı Dönemde Tarımsal Üretim Artışı	70
Tablo 4 :	1927-1985 Döneminin Genel Nüfus Bilgileri	74
Tablo 5 :	1963, 1970, 1980 Tarım Sayımlarında İşletmelerin İşletme Büyüklüklerine Göre Dağılımı	76
Tablo 6 :	1963, 1970, 1980 Tarım Sayımlarında Tarım Alanının İşletme Büyüklüklerine Göre Dağılımı	76
Tablo 7 :	Tarım İlaçları Yurt İçi Tüketimi (kg)	81
Tablo 8 :	Tarımsal Sulamalarda Bitki Ekiliş Alan ve Oranları	81
Tablo 9 :	Tarım Kredi ve Tarım Satış Kooperatiflerinin Yıllara Göre Sayısal Büyüklükleri	83
Tablo 10 :	Tarımsal Krediler (1955-1975)	85
Tablo 11 :	Gayri Safi Milli Hâsılda Sektör Payları (%)	91
Tablo 12 :	Toplam İhracat İçerisinde Tarım ve Sanayi Oranları	92
Tablo 13 :	Canlı Hayvan ve Gıda Maddeleri İthalat Değeri	92
Tablo 14 :	Çiftçi Eline Geçen Fiyatlar Endekslerine Göre Net Değişim Ticaret Hadleri	93
Tablo 15 :	1962-1965 Zeytinyağı Üretim ve İhracat Miktarları	99
Tablo 16 :	1927 Bursa Salnamesinde Arazi Dağılımı (1)	107
Tablo 17 :	1927 Bursa Salnamesinde Arazi Dağılımı (2)	108
Tablo 18 :	1923-1926 Yılları arasında Tütün Üretim Miktarı (kıyye)	109
Tablo 19 :	1923-1926 Yılları arasında Üzüm Üretim Miktarı (kıyye)	110
Tablo 20 :	Bursa Şehir-Köy Nüfusu Değişimi	113
Tablo 21 :	Bursa İlçeleri Köy-Şehir Nüfus Değişimi 1945-1980	114
Tablo 22 :	Bursa İlçeleri Nüfus Yoğunluğu Değişimi 1945-1980	115
Tablo 23 :	Bursa'da 1947-1980 Yılları Arası Seçilmiş Tahıllar Ekili alan – Üretim (ha-ton)	117
Tablo 24 :	Bursa'da 1947-1980 Yılları Arası Seçilmiş Ürünler Ekili Alan-Üretim (ha-ton)	118
Tablo 25 :	Bursa'da 1947-1980 Yılları Arası Seçilmiş Ürünler Ekili Alan-Üretim (ha-ton)	119
Tablo 26 :	Bursa'da 1971-1980 Yılları Arası Yem Bitkileri Ekili Alan-Üretim (ha-ton)	120
Tablo 27 :	Bursa'da 1947-1980 Yılları Arası Seçilmiş Ürünler Ekili Alan (ağaç sayısı)-Üretim (ton)	120
Tablo 28 :	Bursa'da 1960-1980 Yılları Arası seçilmiş ürünler ağaç sayısı-üretim (ton)	121
Tablo 29 :	Bursa'da 1947-1980 Yılları Arası büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayıları (adet)	122
Tablo 30 :	Bursa'da 1947-1980 Yılları Arası Binek Hayvan Sayıları (adet)	124
Tablo 31 :	Bursa'da 1947-1980 Yılları Arası Kümes Hayvan Sayıları (adet)	124
Tablo 32 :	Bursa'da 1947-1980 Yılları Arası Bal ve İpek Üretimi (adet-kg)	125
Tablo 33 :	Bursa'da 1947-1980 Yılları Arası Büyükbaş ve Küçükbaş Sağılan Hayvan Sayıları ve Süt Üretimi (adet-ton)	126
Tablo 34 :	Bursa'da 1947-1980 Yılları Arası Et ve Deri Üretimi (ton)	126
Tablo 35 :	Bursa'da 1947-1980 Yılları Arası Çeşitli Hayvansal Ürünler (adet-ton)	126
Tablo 36 :	Köylerde Gübre Kullanan Hane Halkı Sayısının Kullanılan Gübre Cinsi ve Miktarına Göre Dağılımı	127
Tablo 37 :	Bursa İli İşletmeye Açılmış Sulama Tesisleri	128
Tablo 38 :	1970-1980 Bursa Tarımsal Alet ve Makine Varlığı (seçili başlıklar)	130
Tablo 39 :	Bursa'da Kooperatiflerin Sayısal Durumu (1977 yılı itibariyle)	131

Tablo 40 :	1967-1976 Döneminde Köy Kalkınma Kooperatiflerine Devletin Yaptığı Yardım	131
Tablo 41 :	1976 Sonu İtibari İle Yatırımda Bulunan Köy Kalkınma Kooperatifleri	132
Tablo 42 :	Sözlü Tarih Çalışması Yaptığımız Bursa'nın Ova Köylerinin Nüfusu (1927-1980)	137
Tablo 43 :	Sözlü Tarih Çalışması Yaptığımız Bursa'nın Dağ Köylerinin Nüfusu (1927-1980)	142
Tablo 44 :	Seçilmiş Ova Köylerinde Traktör ve Televizyonun Köye Giriş Tarihleri	169
Tablo 45 :	Seçilmiş Dağ Köylerinde Traktör ve Televizyonun Köye Giriş Tarihleri	170
Tablo 46 :	Bursa'da Evlerin Yapılışında Kullanılan Malzemeye Göre Köy Sayıları	172
Tablo 47 :	1960-1980 Nüfus Değişimi (Köy-Şehir)	199
Tablo 48 :	Günlük Toplam Protein ve Hayvansal Protein Üretim Oranları (1961-80 (gr)	203

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1 :	1961-1980 yıllarında ABD ve AB'de kullanılan traktör sayısı (adet)	15
Grafik 2 :	ABD – AB Tahıl Üretim Miktarı (ton) (1961-1980)	17
Grafik 3 :	ABD – AB Tahıl Ekim Alanları (ha) (1961-1980)	17
Grafik 4 :	ABD – AB – Az Gelişmiş Ülkeler Gübre Kullanım Miktarı (ton) (1961-1980)	18
Grafik 5 :	ABD – AB – Az Gelişmiş Ülkeler Tahıl Üretim Miktarı (ton) (1961-1980)	20
Grafik 6 :	ABD – AB – Az Gelişmiş Ülkeler Sebze Üretim Miktarı (ton) (1961-1980)	20
Grafik 7 :	Endonezya Pirinç Ekili Alan (ha) (1961-1980)	22
Grafik 8 :	Endonezya Pirinç Üretiminde Verimlilik (hg/ha) (1961-1980)	22
Grafik 9 :	Filipinler Tahıl Ekili Alan (ha) (1961-1980)	23
Grafik 10 :	Filipinler Tahıl Ürünlerinde Verimlilik (hg/ha) (1961-1980)	23
Grafik 11 :	ABD – AB – Az Gelişmiş Ülkeler Büyükbaş Hayvan Sayıları (1961-1980)	25
Grafik 12 :	ABD – AB – Az Gelişmiş Ülkeler Küçükbaş Hayvan Sayıları (1961-1980)	25
Grafik 13 :	ABD - AT- Arjantin Tahıl İhracat Miktarları (ton)	34
Grafik 14 :	SSCB – Çin – Az Gelişmiş Ülkeler Tahıl İthalat Miktarı (ton)	35
Grafik 15 :	ABD – AT – Kanada Taze ve Dondurulmuş Et İhracat Değeri (\$)	35
Grafik 16 :	SSCB - Çin – Az Gelişmiş Ülkeler Taze ve Dondurulmuş Et İthalat Miktarı (\$)	36
Grafik 17 :	Türkiye'de Traktör ve Karasaban Sayıları	79
Grafik 18 :	Türkiye'de Gübre Tüketimi ve Toplam Tarımsal Alan Karşılaştırması	80
Grafik 19 :	Türkiye'de Tarımsal Üretim (1945-1985)	87
Grafik 20 :	Koyun ve Kıl Keçisi Sayıları (1930-1980)	89
Grafik 21 :	Sığır ve Manda Sayıları (1930-1980)	90
Grafik 22 :	Yük Hayvanları Sayıları (1930-1980)	90
Grafik 23 :	Buğday İthalat ve İhracat Miktarı (1960-1990) (ton)	99
Grafik 24 :	1961-1980 yıllarında ABD ve AB'de kullanılan traktör sayısı (adet)	193
Grafik 25 :	Türkiye'de Traktörün Gelişimi (adet)	193
Grafik 26 :	Bursa'da Traktörün Gelişimi (adet)	194
Grafik 27 :	ABD – AB – Az Gelişmiş Ülkeler Gübre Kullanım Miktarı (ton) (1961-1980)	195
Grafik 28 :	Türkiye'de Gübre Tüketimi ve Toplam Tarımsal Alan Karşılaştırması	195
Grafik 29 :	Bursa'da 1965-1976 Gübre Kullanım Miktarları (ton)	196
Grafik 30 :	ABD – AB – Az Gelişmiş Ülkeler Tahıl Üretim Miktarı (ton) (1961-1980)	197

Grafik 31 :	ABD – AB – Az Gelişmiş Ülkeler Sebze Üretim Miktarı (ton) (1961-1980)	197
Grafik 32 :	Türkiye’de Tahıl ve Sebze Üretim Miktarı (ton)	198
Grafik 33 :	Bursa’da Buğday Ekili Alan (1951-1980) (ha)	200
Grafik 34 :	Çiftçinin Eline Geçen Buğday Fiyatları (1951-1980) (TL/kg)	201

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1 :	1976 Yılında Kabul Edilen Bursa Ovası Koruma Alanı Sınırları	105
Şekil 2 :	Bursa İli Su Kaynakları	106
Şekil 3 :	Bursa İli Sulama Tesisleri	128
Şekil 4 :	Bursa’da Sözlü Tarih Görüşmesi Yaptığımız Köyler	136

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AT	: Avrupa Topluluğu
bknz.	: bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DB	: Dünya Bankası
Der	: Derleyen
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DP	: Demokrat Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DSİ	: Devlet Su İşleri
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
ECA	: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (Economic Cooperation Administration)
EURATOM	: Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (European Atomic Energy Community)
FAO	: Gıda ve Tarım Örgütü (Food and Agriculture Organisation)
GAP	: Güneydoğu Anadolu Projesi
GATT	: Tarifeler ve Ticaret Genel Anlaşması
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
ha	: Hektar
Haz.	: Hazırlayan
IMF	: Uluslar arası Para Fonu (International Monetary Fund)
İİBF	: İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
IBRD	: Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası
kg	: Kilogram
KİT	: Kamu İktisadi Teşekkülü
krş.	: Karşılaştırınız
OEEC	: Avrupa Ekonomik İş Birliği Teşkilatı
p.	: Sayfa (page)
PL-480	: Gıda Maddeleri Yardımı (Public Law 480)
s.	: Sayfa
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TMO	: Toprak Mahsulleri Ofisi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
U.S.	: Birleşik Devletler (United States)
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ:

Bu çalışmanın başlığı aslında birkaç bilimsel disiplinin araştırma konusu olarak düşünülebilir. Örneğin tarım, Ziraat Fakültesi'nin Toprak, Tarla ve Bahçe Bitkileri, Tarım Ekonomisi, Gıda gibi bilim dallarının uğraş alanıdır. Toplumsal değişim, sosyo-ekonomik yaşam ise Sosyoloji disiplininin konuları arasındadır. Biz bu çalışmayı Tarih Anabilim Dalında Tarih Biliminin araştırma yöntemlerini kullanarak sonuçlandırmaya çalıştık. Bu bağlamda, Cumhuriyet tarihimizin 1945-1980 tarih aralığına giren bir süreçteki tarımsal değişimi ve bunun sosyo-ekonomik sonuçlarını ele aldık.

Tarım, pek çok kişinin düşündüğü üzere salt bitkisel üretimi ifade etmez. Bitkisel üretimin yanında, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık gibi alanları da kapsamaktadır. Bununla birlikte tarım sadece bir geçim kaynağı veya üretim biçimi olarak da düşünülmemelidir. Kendisine bağlı olan insanların mutfak kültürünü, giyim kuşamlarını, örf ve adetlerini, komşuluk ilişkilerini, ev ve barınmaya yönelik mimari yapılarını, dini algılayış ve yorumlayışlarını, yani o toplumun maddi ve manevi kültürüne ilişkin tüm temel öğeleri kapsar. Tarımı en iyi ifade edebilecek söz belki de Lamartine'nin "Buğday değildir yalnızca, tüm bir uygarlıktır topraktan yükselen" sözüdür.¹ Bu bağlamda tarım, eski çağlardan günümüze kadar insanların en temel uğraşı alanı ve geçim kaynağı olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modern yöntem ve tekniklerle üretim yapılan, verimin arttığı, insan gücüne gereksinimin azaldığı yeni bir döneme girilmiştir. Bu durum elbette toplumsal pek çok değişimi ve kırılmayı beraberinde getirmiştir.

Gelişme seviyesi yüksek ülkelerde tarım, sanayi ve hizmet sektörü gibi sektörler arasında derin farklar bulunmamaktadır. Ekonomik gelişme tüm bu sektörlerin birbirleriyle orantılı çalışması ile söz konusu olabilmektedir. Tarım ekonomik gelişme sürecine özellikle ürün katkısı yapmaktadır. Aynı zamanda ihraç edilen tarımsal ürünlerle pazar ve piyasa katkısı da sağlamaktadır. Elbette bu durum, küçük aile işletmelerinin hâkim olduğu, geçimlik tarım yapısı içerisinde gerçekleşemez.² Türkiye'de iktisadi gelişme sürecinde, tarım sektörünün katkısına baktığımızda,

¹ Ahmet Şahinöz, *Ahmet Şahinöz, Neolitikten Günümüze Tarım Ekonomi ve Politikaları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2011, s.21.

² Gülten Kazgan, *Tarım ve Gelişme*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2013, s.241.

1927'den beri ulusal gelir içerisinde tarımsal kesimin payının daraldığını görmekteyiz.³ Bu daralma özellikle 1950'den sonra süreklilik göstermektedir. Gayrisafi milli hasılda tarımın payı, 1950'de % 41,7, 1960'ta % 37,9, 1970'te % 36,7 ve 1980'de % 25,5'tir. 1923-1945 yılları arası tarımın gayrisafi milli hasıladaki payı %3,2 azalma gösterirken, 1950-1970 arası yirmi yılda azalma oranı %11,9, 1970-1980 arası on yıllık süreçte ise %30,5'tir. Gayrisafi milli hasılda sanayinin payının artış göstermesine karşılık, tarım sektörünün payının azaldığını görmekteyiz. Bu noktada şu soruları sormamız gerekmektedir: “Bu hızlı değişimi ortaya çıkaran faktörler nelerdir?” ve “Tarım salt bir bitkisel üretim değil, onunla etkileşime geçen insanların tüm gündelik yaşam ve kültürlerinin temel belirleyicisi ise tarımsal üretimdeki değişim, bu insanların gündelik hayatlarında, tüketim alışkanlıklarında, aile yapılarında hangi değişimleri yarattı?”

Araştırmamız Türkiye genelinde gördüğümüz bu değişimi, 1945-1980 sürecinde, Bursa yerelinde incelemek ve değişimin köylüye yansımalarını ortaya koymak amacını taşımaktadır.

Araştırmanın sınırları

Bu çalışmanın başlangıç tarihi olarak 1945 yılı olarak belirlenmiştir. Bilindiği gibi bu tarih İkinci Dünya Savaşı'nın bittiği, savaş yıllarında Türkiye'de uygulanan iâşe politikaları nedeniyle köylünün etkilendiği bir dönemin sonrasına geliyor. Ayrıca 1945 yılı resmi istatistiklere göre genel tarımsal üretim miktarı, 1939-1940 düzeylerine oranla %34 gerilemiş durumdadır.

Dönemin siyasal iktidarı olan Cumhuriyet Halk Partisi ileri gelenleri, özellikle Türkiye'de yaygın olan küçük köylülüğü kazanmak için bir şeyler yapılması gerektiğinin farkındaydı. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Haziran 1945'te bu koşullarda gündeme geldi. Böylece tarımsal üretimi etkileyen yeni bir sürece girildi. Ayrıca Marshall Planı'na dâhil olmanın getirdiği tarımsal uygulamalar ve Demokrat Parti'nin köylüye yönelik tutumları da bu dönemin yeni bir süreç olduğunu gösteriyor. 1945 sonrasında Türkiye genelinde olduğu gibi, Bursa köylerindeki tarımsal yaşamı canlandırmak üzere de birçok önlem alınmaya başlandı. Bu bağlamda çeşitli devlet kurumları oluşturularak tarıma, köylüye yönelik çalışmalar gerçekleştirildi.

³ DİE, *Tarımsal Göstergeler 1923-1998*, Ankara, 2001.

Araştırmamızın sonlandırıldığı tarih 1980 olarak belirlendi. Çünkü bu tarih, köylülüğü ve tarımsal üretimi etkileyen bir dizi değişimin başlangıcı olmuştur. Örneğin 24 Ocak 1980 sonrası tarıma yönelik alınan ilk iktisadi kararlardan biri destekleme alımlarının kapsamının sınırlandırılmasına yöneliktir. 24 üründen oluşan destekleme alımları yelpazesi giderek daraltıldı. Sadece fiyat destekleri değil gübre ve mazot gibi girdi maliyetlerine yönelik destekler de geri çekildi. Ayrıca tarıma verilen sübvansiyonlu kredi miktarlarında ciddi bir daralma söz konusu oldu. Bu müdahaleler neticesinde Türkiye, tarihinin en büyük iç göç dalgasını yaşadı. Kırsal nüfusu ilk kez net olarak azalmaya başladı. 1980 nüfus sayımında, toplam nüfusun %56,1'ini oluşturan kırsal nüfus, 1985 nüfus sayımında %47'ye geriledi. Bu yüzden Cumhuriyet Döneminde, tarımsal üretimi ve kırsal nüfusu etkileyen faktörlerin, 1980 ile birlikte yeni bir döneme girdiğini söylemek mümkündür. Elbette bu yeni süreç iç siyaseti, küresel gelişmeleri, yeni yaşam koşullarını, yeni ekonomik uygulamaları içeren çok çeşitli etmenlerin varlığı ile yeni bir araştırma konusu olarak düşünülebilir.

Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Günümüz biliminin özünde bütüncül (konseptüel) düşüncenin var olduğu söylenebilir. Verileri, hikâyeleri art arda sıralamak hem bilim yapan kişiler için hem de elde edilen sonuçları kullanacak üçüncü kişiler için işlevsel olmamaktadır. İncelenen konuyu hem analiz ederek, değerlendirmeci bir yaklaşımla ele almak, hem de bütünü parçalarını bir süreç içerisinde birleştirerek anlamlı bir bütün haline getirmek gerekmektedir. Doğal olarak bu çalışmanın sorgulayıcı bir nitelik taşıması, elde edilecek verilerin birer çıkarım haline gelmesi, hem disiplinlere hem de ilgili kuruluşlara işlevsel öneriler biçiminde sunulmasını mümkün kılacaktır.

Araştırmamızın birinci bölümünde teorik olarak, küresel bağlamda tarımsal üretim, uygulanan tarımsal politikalar ve sosyo-ekonomik etkileri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda İkinci Dünya Savaşı sonrası hâkim güç olan ve Türkiye'nin de Marshall Planı ile eklemlenme sürecine girdiği, 1945-1980 dönemi ABD tarım politikaları ve doğurduğu sonuçlar ele alınmıştır. İncelediğimiz dönemde, FAO'nun sunmuş olduğu istatistikî veriler aracılığıyla, özellikle ABD, Avrupa ve Az Gelişmiş Ülkelerdeki tarımsal üretimde yaşanan değişim, karşılıklı olarak analiz edilmeye çalışılmıştır. Birinci bölümün sonunda, 1945-1980 tarih aralığında, tarımsal üretimde yaşanan

değişimin ve uygulanan ABD merkezli tarım politikalarının, dünyanın farklı kırsal alanlarında yaşayan köylü grupları üzerindeki etkileri yine istatistiki verilerle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırmamızın ikinci bölümünde Türkiye genelindeki tarımsal üretimdeki değişim ve uygulanan tarım politikaları ele alınmıştır. Bölüm içerisinde ilk olarak, tarımda Osmanlı mirasına ve 1923-45 sürecinde Türkiye tarımının genel durumuna kısaca değinilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda kırsal kesime yönelik düzenlemeler, tarımsal üretim verileri ve altyapı olanakları giriş niteliğinde belirlenmeye çalışılmıştır. Bölümün devamında, 1945-1980 sürecinde Türkiye genelindeki bitkisel üretim, hayvansal üretim, tarımsal mekanizasyon, tarımsal örgütlenme ve tarımsal kredi konularında yaşanan değişim ve dönemin hükümetlerinin uyguladığı tarımsal politikalar, alt dönemlere ayrılarak, istatistiki verilerle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şüphesiz köylü tek başına toprağını ekip biçen, ürününü hem aile içi tüketime sunan hem de satmaya çalışan bireyler durumunda değildir. Bu noktada özellikle, incelediğimiz dönemde, kırsal kesimde tarımsal üretimin iyileştirilmesine yönelik devlet katkısı ile düzenlemeler de ele alınmaya çalışılmıştır. Bunlar hakkında ayrı ayrı bilgi vererek ve ayrıca gübre, ilaç, sulama gibi tarımsal girdilerle birlikte incelediğimiz dönemin tarımsal koşullarını ortaya koymaya çalıştık. Bölüm sonunda, tüm bu bahsettiğimiz sürecin ve birinci bölümle bağlantılı olarak da küresel tarımsal politikalarının Türkiye kırsalındaki etkilerine değinilmiştir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde, belirlediğimiz tarih aralığı içerisinde, Bursa ilinde gerçekleşen tarımsal üretim üzerinde durulmuştur. Önce 1923-1945 süreci, sonra da 1945-1980 dönemi Bursa'da, tarımsal hayatın genel görünümüne ilişkin bilgi verilmiş, kırsal kesimin tarım uğraşı, çeşitli verilerle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda demografik durum, ekili tarım alanlarına ilişkin bilgiler, tarımsal ürün çeşitliliği, tarımsal örgütlenme gibi olgular ve tezimizin zaman aralığı içerisinde geçirdikleri değişim, istatistiki veriler yardımıyla ele alınmıştır. Üçüncü bölümü dördüncü bölümün girişi niteliğinde de değerlendirebiliriz.

Araştırmamızın dördüncü bölümü bir bakıma varmak istediğimiz sonucu içeren değerlendirmeyi kapsamaktadır. Bu noktada 1945-1980 döneminde, Bursa'da tarımsal yaşamdaki değişimin sosyo-ekonomik sonuçları belirlenmeye çalışılmıştır. Bu sonuçları

elde ederken Bursa ilini kapsayan çeşitli toprak özellikleri taşıyan, yerleşim birimlerinde belli bir yaş aralığında bulunan köylünün görüşlerine başvurup, bunları literatür ile destekleyerek genel bilgilere ulaşmaya çalıştık. Bu sayede, daha önce elde ettiğimiz teorik verileri, Bursa köylüsünün söylemleri ile karşılaştırarak, kırsal kesime yansımalarının ortaya konulması amaçlanmıştır.

Türkiye’de, genellikle sanayileşmenin 1960’lardan bu yana yükselmeye başladığı kabul edilir. Sanayileşmenin bir sonucu olarak kırsal kesimdeki nüfus fazlasının fabrikalara yöneldiği ve köylü-kentli nüfus oranının giderek kentler lehine değiştiği de bir başka gerçektir. Ancak şunu da belirtmeliyiz ki Cumhuriyet’in kurulduğu yıllarda %80’ni köylerde oturan Türk insanının 1970’lerde bile çoğunluğu kırsal kesimde yaşamakta idi. Bu bağlamda Cumhuriyetimizin 50. kuruluş yıldönümünde bile tarım ağırlıklı bir toplum olduğumuzu söylemek mümkündür. Oysa günümüzde tarımın kimi bölgelerde üçüncül bir ekonomik değer gözüktüğünü kabul edecek olursak, 1970’lerden sonra kırsal kesimde yaşayan insanlarımızın sosyo-ekonomik yaşamını etkileyen baş döndürücü bir değişimin var olduğunu söyleyebiliriz.

Araştırmamız bu değişimi Bursa yerelinde bilimsel verilerle ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Materyal

1945-1980 tarih sürecinde yer alan Cumhuriyet Döneminin 35 yıllık bir sürecini kapsayan tarımsal üretimi, bu olguyu etkileyen faktörleri ve nihayet bunların toplum üzerindeki sosyo-ekonomik sonuçlarını ortaya koyacak nesnel veriler mevcuttur. Elbette bu noktada istatistiki kayıtları, kurumsal verileri, sözlü tarih görüşme kayıtlarını değerlendirmeden önce konumuzla ilgili literatürden hem dönemsel gelişmeleri, hem teorik bilgileri, hem de ilgili literatürün kendi bulgularını elde etmek üzere kullandık. Bu kapsamda önce, teorik olarak hem dünyada hem de Türkiye sürecinde kırsal kesim ve tarımsal üretim konularına değinen araştırmalardan yararlanılmıştır.

Birincil kaynaklar olarak :

Bursa Yıllıkları: Bursa şehrine ilişkin 1934, 1967 ve 1973 yıllıklarına ulaşılmıştır. Yıllıklarda Bursa ilinin o yıllara ait mülki ve idari yönetim kadrosu, coğrafi

yapısı, iklim özellikleri, sosyo-ekonomik yapısı vb. konularda önemli bilgiler verilmektedir.

Sürelî Yayınlar: New York Times, Cumhuriyet Gazetesi, Milliyet Gazetesi, Bursa Hakimiyet, Yeni Ant gazeteleri ve Işık dergisinin 1945-1980 yıllarına ait koleksiyonlarına Milli Kütüphane’de ulaşılmış ve ilgili yayınları taranmıştır.

İstatistik Kayıtları: İncelediğimiz dönemin diğer nesnel bilgi kaynakları Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), Dünya Bankası, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verileri ve Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) raporlarıdır. 1945 yılından araştırma sürecimizin sonuna kadar gerekli demografik, tarımsal, sanayi, ulusal gelir ve tüketime ilişkin verilerini bu iki kaynaktan, yüzlerce sayfanın taranması ile elde ettik.

Bursa İli Köy Envanter Etüdü: 1967 yılında gerçekleştirilen Bursa İli Köy Envanter Etüdü tamamen saha çalışmasına göre tamamlanmıştır. Bu bağlamda 756 köyde anketler yapılmıştır. Etüt ve değerlendirme sonuçlarını gösteren tablolar düzenlenerek önce tarımsal durumu ilgilendiren olgular belirtilmiştir. Bu noktada coğrafi durum, iklim durumu, ulaşım durumu, demografik durum ve iç göç hareketleri ile iş durumu belirlenmiştir.

Meclis Tutanak ve Zabıt Cerideleri: 1945-1980 yılları arasında, tarımsal hayatı ilgilendiren konularla ilgili meclis tutanaklarına da başvurulmuş ve dönemin koşulları milletvekillerinin söylemleri aracılığıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Sözlü Tarih Görüşmeleri

Total tarih denilen, toplumları etkileyen çok yönlü olaylar günümüz tarih anlayışında önemli bir bakış açısı haline gelmiştir. Bu bağlamda yerel tarih araştırması yöntemlerini kullanarak çalışmamızın öznesinde yer alan Bursa köylüsüne başvurup tarımsal üretim bağlamında bilgilerini kendilerinden temin ettik. İkinci ve üçüncü kuşak insanlarımız bu dönemleri tümüyle yaşamışlar, etkisini hissetmişlerdir. Tarıma bağlı bu insanların sosyal ve ekonomik etkileşimini, yaşam mekânlarını inceleyerek, toprak varlıklarını, tarıma yardımcı araç ve gereçlerini gözlemleyerek onların tarihsel tanıklığıyla kayda geçirmiş bulunuyoruz. Görüşme yaptığımız köylere ilişkin temel bilgiler ve görüşme tarihlerimiz aşağıda verilmiştir.

Ova Köyleri: ⁴

Osmangazi – Selçukgazi – 22.02.2017: Osmangazi ilçesine bağlı, Bursa'nın kuzeyinde, Bursa-Gemlik karayolunun 4 km doğusundadır.

Gürsu - Ağaköy (Ahı) - 31.01.2017: Gürsu ilçesinin doğusunda, ilçe merkezine 8 km uzaklıktadır. 1934 yılında Bursa ovasının doğu bölgesinde bataklıkların kurutulması sonucu tarıma elverişli duruma gelmiş, verimli topraklara sahiptir. 1880'li yıllarda Bulgaristan göçmenleri de köye yerleştirilmiştir.

Gürsu – İğdir (Dışkaya) – 31. 01. 2017: Gürsu ilçesinin kuzeyinde, ilçe merkezine 6 km uzaklıktadır. Köyün içinden İğdir Kanalı geçmektedir.

Nilüfer - Çalı - 25.10.216: Nilüfer ilçesine bağlı, ilçenin güneybatısında, Bursa'ya 10 km uzaklıktadır. Arkasını Uludağ'a dayamış olan köy, Çalı Deresi'nin açtığı vadide yer alır. Yerli köyüdür. İlk sesli Türk filmi olarak geçen Bataklı Damın Kızı Aysel de bu köyde çekilmiştir. 1967 yılında belde olup, belediye örgütü kurulmuştur.

Nilüfer - Görükle- 25.10.216: Nilüfer ilçesine bağlı bir yerleşim birimidir. 1957 yılında belde olup belediye örgütü kurulmuştur.

Nilüfer – Dağyenice (Cebelyenice) - 29.07.2016: Nilüfer ilçesinin güneyinde, Bursa'ya 10 km mesafede Yörük köyüdür.

Nilüfer – Gümüštepe (Misi) - 29.07.2016: Orhaneli- Keles yolu üzerinde, Nilüfer Çayı kıyısındadır. Köyün eski adı Misi'dir. Yerli köyüdür.

Nilüfer – Hasanağa (Kızılcıklı) - 13.08.2016: Nilüfer ilçesine bağlı, Karacabey-Bursa karayolunun 6 km güneyindedir. Yörük köyüdür. 1972 yılında belediyelik olmuştur.

Nilüfer – İrfaniye (Dansarı) - 13.08.2016: Nilüfer ilçesine bağlı, Bursa'nın batısında, Karacabey- Bursa karayolunun 2 km kuzeyindedir.

Nilüfer – Konaklı (Zırafta) – 05.12.2016: Nilüfer ilçesine bağlı Karacabey-Bursa karayolunun 4 km kuzeyindedir.

⁴ Bursa köylerine ilişkin bilgiler Raif Kaplanoğlu'nun Bursa Ansiklopedisi (Yer Adları) eserinden alınmıştır. Raif Kaplanoğlu, *Bursa Ansiklopedisi- Yer Adları*, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.

Nilüfer – Gölyazı (Abulyont) – 05.12.2016: Nilüfer İlçesine bağlı, Karacabey-Bursa karayolunun 6 km kuzeyindedir. Uluabat Gölü içine uzanan bir yarımada kuruludur.

Gemlik – Narlı – 22.02.2017: Gemlik ilçesine bağlı, Gemlik Körfezi'nin kuzey sahilinde, ilçeye 13 km uzaklıktadır.

Gemlik – Engürücük – 22.02.2017: Gemlik ilçesine bağlı, ilçe merkezine 4 km uzaklıkta, Bursa-Gemlik karayolunun üzerindedir.

İnegöl - Hayriye - 15.11.2016: İnegöl ilçesine bağlı, ilçe merkezine 17 km uzaklıktadır. Köy, Uludağ'ın doğu yamaçlarında, İnegöl'ün güneyinde yer alır. Gürcü köyüdür. Dağ köyü olup, geçimini ormancılık ile sağlar.

İnegöl - Gündüzlü (Muzal) - 15.11.2016: İnegöl ilçesinin güneydoğusunda, ilçe merkezine 16 km uzaklıktadır. Yerli köyüdür.

İnegöl – Tekkeköy – 15.11.2016: İnegöl ilçesinin en doğusundaki köylerden birisidir. İnegöl'e 13 km uzaklıktadır. Burada daha önce tekke varken 1880'li yıllarda Bulgaristan göçmenleri yerleştirilip köy olmuştur.

Yenişehir - Orhaniye (Hacıömer) - 17.11.2016: Yenişehir ilçesinin güneyinde, ilçeye 12 km uzaklıktadır.

Yenişehir - Söylemiş (Sülemiş) - 17.11.2016: Yenişehir ilçesinin güneybatısında, ilçeye 6 km uzaklıktadır. Yerli köyüdür.

Yenişehir – Barçın – 17.11.2016: Yenişehir ilçesinin batısında, ilçeye 7 km uzaklıktadır. Yerli köy.

Karacabey - Dağkadı - 13.11.2016: Karacabey ilçesinin batısında, ilçeye 15 km uzaklıktadır. Köyde bugün yerliler ile Bulgaristan göçmenleri yaşamaktadır.

Karacabey - Karakoca - 13.11.2016: Karacabey ilçesinin doğusunda, ilçeye 27 km uzaklıktadır. Eski bir Rum köyüdür.

Karacabey – Gökıyı – 15.02.2017: Karacabey ilçesinin doğusunda, Uluabat Gölü yakınlarında bulunan bir köydür. 1951 yılında Bulgaristan'dan gelen 50 hane göçmen tarafından kurulmuştur. Eski adı önce Menderes, sonra da Hürriyet olmuştur.

Orhangazi – Dutluca – 03.02.2017: Orhangazi ilçesine bağlı, İznik Gölü'nün güney kıyısında Orhangazi'ye 13 km uzaklıktadır. Önceden İznik'e bağlı idi. Yerli köyüdür.

Orhangazi – Narlıca – 03.02.2017: Orhangazi ilçesine bağlı, İznik Gölü'nün güneyinde, Orhangazi ilçesine 22 km uzaklıktadır. Önceleri İznik'e bağlı idi. 1992 yılında belediye örgütü kurulmuştur. Yerli köyüdür.

Orhangazi – Gedelek - 03.02.2017: Orhangazi ilçesine bağlı, ilçenin güneybatısında, Gemlik-Orhangazi yolunun 1 km batısındadır. İlçeye uzaklığı 8 km'dir. Türkiye'nin en önemli turşu üretim merkezlerinden biridir. Yerli köyüdür.

Orhangazi – Çakırlı - 04.02.2017: Orhangazi ilçesine bağlı, İznik Gölü'nün kuzeyindedir. İlçeye uzaklığı 12 km'dir. Çakırlı 1989'da belediye olmuştur. Yerli köyüdür.

Kestel - Barakfakı (Barakfakih) -31.01.2017: Kestel ilçesine bağlı, Bursa-İnegöl karayolunun 4 km kuzeyinde, Kestel ilçesine 7 km uzaklıktadır. Yerli köyüdür.

Kestel - Derekızık Köyü -31.01.2017: Kestel ilçesine bağlı, Bursa merkeze 15 km uzaklıktadır.

Mudanya – Tirilye (Zeytinbağı) - 02.02.2017: Mudanya ilçesine bağlı, ilçenin batısında, Mudanya'ya 11 km uzaklıktadır. İlk belediye örgütü 1877'de kurulmuştur.

Mudanya – Mirzaoba - 02.02.2017: Mudanya ilçesine bağlı, ilçenin güneyinde 17 km uzaklıktadır.

Mudanya – Çekrice (Çekirce) – 02.02.2017: Mudanya ilçesine bağlı, ilçenin güneyinde 21 km uzaklıktadır. Yerli köyüdür.

Mustafakemalpaşa - Koşuboğazı - 09.02.2017: Mustafakemalpaşa ilçesine bağlı, ilçenin batısında, Mustafakemalpaşa'ya 12 km uzaklıktadır. Köy Dağıstan kökenlidir. Daha sonra Çerkez ve Karadeniz kökenliler de yerleşmiştir.

Mustafakemalpaşa - Doğanlı - 09.02.2017: Mustafakemalpaşa ilçesine bağlı, ilçenin kuzeyinde, Mustafakemalpaşa'ya 8 km uzaklıktadır. Köyde Dağıstan ve Bulgaristan göçmenleri yaşamaktadır.

Mustafakemalpaşa - Paşalar - 09.02.2017: Mustafakemalpaşa ilçesine bağlı, ilçenin güneybatısında, Mustafakemalpaşa'ya 13 km uzaklıktadır. Köyde yerlilerle birlikte muhacirler de yaşamaktadır.

Mustafakemalpaşa - Akarca - 09.02.2017: Mustafakemalpaşa ilçesine bağlı, ilçenin güneyinde, Mustafakemalpaşa'ya 13 km uzaklıktadır. Tarihi bir ılıcanın bulunduğu köyde Bulgar göçmenleri yaşamaktadır.

İznik - Çakırca (Dağviran) - 10.02.2017: İznik ilçesine bağlı, İznik-Orhangazi yolu üzerinde, ilçeye 4 km uzaklıktadır. Köyde yerlilerin dışında Bulgaristan göçmenleri yaşamaktadır.

İznik - Elbeyli - 10.02.2017: İznik ilçesine bağlı, ilçenin hemen kuzeyinde, İznik'e 7 km uzaklıktadır. Köyde yerli halk ile birlikte Bulgaristan göçmenleri yaşamaktadır.

Dağ Köyleri:

Osmangazi – Kirazlı – 22.02. 2017: Osmangazi ilçesine bağlı, Bursa'nın güneyinde, Bursa'ya 24 km uzaklıktadır.

Orhaneli - Küçükorhan - 15.08.2016: Orhaneli ilçesinin güneyinde, ilçeye 20 km uzaklıktadır. Eski ismi Orhan-i sagir'dir. Eski Yörük köyüdür.

Orhaneli - Serçeler - 15.08.2016: Orhaneli ilçesinin batısında, ilçeye 3 km uzaklıktadır. Eski kayıtlarda ismi Serciler olarak da geçmektedir. Eski bir Yörük köyüdür.

Orhaneli - Letafet - 15.08.2016: Orhaneli ilçesinin batısında, ilçeye 27 km uzaklıktadır. Orhaneli'nin tek muhacir kökenli köyüdür. 93 Harbi sonrası Bulgaristan'ın özellikle Kırcaali bölgesinden gelenler tarafından kurulmuştur.

Orhaneli - Gümüşpınar - 15.08.2016: Orhaneli ilçesine bağlı, ilçenin batısında bulunan Yörük köyüdür. Eski ismi Burma'dır. Burma erkek keçinin yerel söyleyişinden gelir. Orhaneli'ne 18 km uzaklıktadır.

Keles - Belenören/ Belenviran - 17.08.2016: Keles ilçesinin batısında, ilçeye 12 km uzaklıktadır. 1908 yıllığında Belen-i viran olarak geçmektedir.

Keles - Uzunöz - 17.08.2016: Keles ilçesinin 8 Km güneyinde bulunan Yörük köyüdür. 1953 yılına kadar Orhaneli ilçesine bağlı bulunup, Keles'in ilçe olmasıyla beraber Keles'e bağlanmıştır.

Keles – Sorgun – 17.08.2016: Keles ilçesinin güneydoğusunda, Keles'e 20 Km uzaklıkta Yörük köyüdür. Daha önce Orhaneli'ye bağlı iken, 1953 yılında Keles'in ilçe olmasıyla Keles'e bağlanmıştır. Orman köyüdür.

Harmancık - Dutluca - 01.09.2016: Harmancık ilçesine bağlı, ilçenin batısında 9 km uzaklıktadır. Önceleri Orhaneli ilçesine bağlı idi.

Harmancık – Ballısaray - 01.09.2016: Harmancık ilçesinin doğusunda, ilçeye 3 km uzaklıktadır.

Büyükorhan - Yenice - 04.10.2016: Büyükorhan ilçesinin güneyinde, ilçeye 1 km uzaklıktadır. 1830 yılında halkı dağılan köy, bazı köylerden haneler getirtilip yeniden kurulmuştur.

Büyükorhan - Kınık - 04.10.2016: Büyükorhan ilçesine bağlı köy. İlçe merkezinin güneyinde, 8 km uzaklıktadır. Eski yerleşik Türkmen köylerindedir. Çevresinde krom madeni rezervi bulunmaktadır. 1992 yılında Belde olmuştur.

Büyükorhan - Derecik - 04.10.2016: Büyükorhan ilçesine bağlı, ilçeye 2 km uzaklıktadır. Yerli köyüdür.

Yöntem

Araştırmamız her şeyden önce tarih disiplininin yöntemlerini ve sosyal tarih araştırmalarının vazgeçilmez öğelerini taşımaktadır. Bu kapsamda incelediğimiz tarihsel süreçteki değişimi, sayısal veriler üzerinden grafik ve tablolarla yansıtmaya çalıştık. Tablo ve grafiklerde karşımıza çıkan, yıllara yayılmış, rakamsal değişimlerin nedenlerini birincil ve ikincil kaynaklarla açıklama gayreti gösterdik. Tüm bu süreçte, asıl amacımız, toplumsal bir varlık olan insan üzerindeki etkileri analiz etmek olmuştur. Bu bağlamda birincil ve ikincil kaynakların bize sunduğu verileri, sözlü tarih görüşmelerimizden elde ettiğimiz bilgilerle karşılaştırarak, 1945-1980 sürecini,

genelden özele, dünya ve Türkiye ölçeğinden Bursa yereline doğru incelemeye ve analiz etmeye çalıştık.

Yukarıda da söz ettiğimiz gibi Bursa ilinin topoğrafik yapısına, arazi verimliliğine ve demografik dağılımına dikkat ederek seçtiğimiz yerleşim birimlerinde yerel tarih çalışması gerçekleştirilmiştir. Saha araştırmasına başlamadan önce Bursa İl Haritası üzerinde ve daha önce gerçekleştirdiğimiz genel saha gözlemleri de dikkate alınarak kırsalda ziyaret edeceğimiz yerleşim birimlerine ilişkin bir planlama yapılmıştır. Bu bağlamda, köylerin ilçeler birimindeki konumları, ova, orman, sulama olanakları, ürün özelliği gibi etmenler dikkate alınarak örnekleme yapacağımız yerleşim birimleri seçilmiştir.

Bursa köylerinde gerçekleştirdiğimiz araştırma öncesinde her birimin muhtarının adını alarak telefonla kendisinden ziyaret günü ve saatine ilişkin randevu alınmıştır. Kadın nüfusun da bilgilerine ulaşılması için gerekli ön planlamalar yapılmıştır. Özellikle Nilüfer İlçesi dâhilinde Görükle, İrfaniye, Misi ve Çalı Mahallelerinde Kadın Dayanışma Dernekleri'nin varlığı belirlenerek kendilerine ulaşıp, etkinliklerinin tarımsal boyutları üzerinde de durulmuştur. Kimi sözlü tarih görüşmeleri sırasında kadın ve erkek tanıkların bu gibi araştırmaların bireysel sonucunu sorgulayarak çekingen davranmaları yüzünden gerekli sonuçlar sağlanamamış, başka deneklere başvurulmuştur.

Görüşmeler yüz yüze ve açık uçlu sorular sorularak gerçekleşmiştir. Her köyde görüşme yapılacak kişi sayısı mümkün olduğunca yüksek tutulmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜRESEL BAĞLAMDA YİRMİNCİ YÜZYIL VE TARIM

Temel araştırma alanı Bursa ili ile sınırlı çalışmamızın 20. yüzyıl ortalarının koşulları içinde küresel koşullardan soyutlanamayacağına dikkat çekmek için bu bölümdeki incelemeyi gerçekleştirdik. Elbette çağdaş bilimin merkezinde yer alan konseptüel düşünme gereğine de dikkat çekmek isteğindeyiz.

Dünya tarihinde, tarımsal alanda yaşanan gelişmeler göz önünde bulundurularak kimi dönemlendirmeler yapılmıştır. Bu süreçlerin en başındaki toplayıcılık-avcılıktan tarıma geçiş dönemi “Tarım Devrimi” ya da “Neolitik Devrim” olarak adlandırılmıştır. Söz konusu köklü değişim ile insan, içinde yer aldığı eko sistemin pasif bir üyesi olmaktan çıkıp doğaya müdahale edebilen aktif bir özneye dönüşmüştür.⁵ İnsanlık tarihinin tanık olduğu bu ilk büyük devrimden ikinci büyük devrim olan sanayi devrimine kadar geçen on bin yıllık dönem boyunca “geçimlik tarım” dünyada insan yaşamının temel uğraşısı olmuştur.

Tarımda karşımıza çıkan ve büyük dönüşümleri içinde barındıran diğer bir dönem, buhar gücünün tetiklediği Birinci Sanayi Devrimi ile eşzamanlı gelişen “İkinci Tarım Devrimi”⁶ olmuştur.⁷ Bahsi geçen dönemde nadas sisteminin yerine tahılların, yemlik bitkilerle nöbetleşe ekim usulünün uygulanmaya başlanması, hem bitkisel üretimde hem de hayvansal üretimde büyük bir verimliliği ortaya çıkarmıştır. Uygulanan yeni sistem eskiye göre iki kat daha üretkendir ve ciddi anlamda artmış olan

⁵ Ahmet Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.82. Marcel Mazoyer, Laurence Roudart, *Dünya Tarım Tarihi Neolitik Çağ'dan Günümüzdeki Krize*, Çev: Şule Ünsaldı, Epos Yay., Ankara, 2009, s.78.

⁶ Dönemlendirmede tarihler konusunda fark olmamakla birlikte, dönemlerin isimlendirilmesi ile ilgili kimi farklılıklar bulunmaktadır. Biz bu konuda Ahmet Şahinöz'ün dönemlendirmesini temel aldık. Ahmet Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.141.

⁷ İkinci Sanayi Devriminin tarımsal yaşamla ilişkili gelişmelerinden seçmeler: 1897 Klimatoloji El Kitabı yayımlandı. 1904 Kaliforniya'da ilk traktörün sürüş denemesi yapıldı. 1907 Rus Ivanov hayvanlarda yapay döllennmeyi gerçekleştirdi. 1910 uskur tipi türbin kullanıldı. Bknz: Bernand Grun, *The Timetables of History*, fourth edition, New York, 2005, s.450-461.

nüfusun da çok daha iyi beslenmesine olanak vermiştir. Tüm bunlarla birlikte yeni tarım, yüksek üretkenlik sayesinde, doğmakta olan endüstriye hem sermaye, hem de hammadde ve işgücü vermiştir.⁸

1.TEKNOLOJİK GELİŞMELERİN TARIMSAL ÜRETİME ETKİSİ (1945-1980)

Kişi başına üretimin ya da gelirin kalıcı biçimde artışı olarak tanımlanabilen iktisadi büyüme, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ulusların zenginliğini ve yoksulluğunu belirleyen temel kavram olarak ifade edilmektedir. Özellikle de tarım kesiminde yarattığı etkiler bakımından, 1945'te başlayıp 1970'lerin sonlarına kadar devam eden süreç, kendisinden önceki ve sonraki on yıllardan farklılaşmış bir dönem olarak tarihte yerini almıştır.

“Modern Tarım” olarak adlandırılan süreç 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamış ve bu dönemde tarım, sanayi kökenli girdilerle beslenen yeni bir gelişme sürecine girmiştir. Tarımda makineleşme ile birlikte gübre, tohum ve tarımsal ilaçlar konusunda yaşanan gelişmeler tarımsal üretimde verimliliği bu döneme kadar görülmemiş bir şekilde arttırmıştır. Traktörler, ilk önce ABD ve Kanada'nın geniş tarım arazileri ile İngiltere'nin zengin çiftliklerinde faaliyete geçmişlerdir. Hayvan gücünün yerini alan ve insan gücünden önemli ölçüde tasarruf eden makineleşme, tarımsal işlemleri hızlandırarak işgücü verimliliğinde çok büyük artışlar sağlamıştır. Nitekim bir gün içerisinde, 17. yüzyılda öküz ile 0,4 ve 18. yüzyılda at ile 0,8 ve 19. yüzyılda buharlı bir çekici ile de ancak 5 hektarlık bir alanı işlemek mümkünken, 20. yüzyılda modern ekipmanlarla donatılmış bir traktör ile tam 40 hektarlık bir alan işlenebilmektedir.⁹

Yirminci yüzyıl ortalarında tarım kesimi, traktörden kimyasal gübreye, mücadele ilaçlarından laboratuvarlarda geliştirilen yüksek verimli tohumluklara ve hayvan cinslerine kadar çok yoğun bir girdi akımına tanık olmuştur. Öyle ki sanayi kökenli girdi kullanımlarındaki yıllık artışlar tarımsal üretim artışlarını ikiye katlamıştır. Aslında, ikinci modern tarım dalgasını “tarımın sanayileşmesi” olarak da

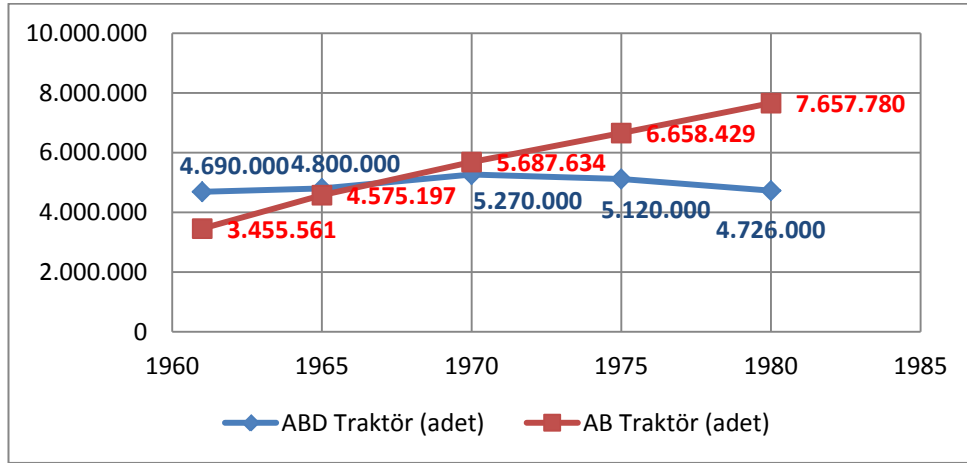
⁸ Mazoyer, Roudart, *Dünya Tarım*, s.324-343.

⁹ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.152-153.;Krş.Paul Bairoch, L'agriculture des pays developpes: 1800 a nos jours, *Economica*,1999,s.287.

tanımlayabiliriz. Yoğun sermaye girişi sayesinde, tarımsal işgücü verimliliği 1954-1972 döneminde, yılda ortalama %5,9 gibi, diğer kesimlerden çok daha hızlı bir artış gösterebilmiştir.¹⁰

Tarımda yaşanan makineleşme İkinci Sanayi Devrimi'nin ürettiği yeni tarım üretim araçları ile daha da derinleşmiş ve büyümenin önemli bir gücü haline gelmiştir. 1950-1957 yılları arasında Avrupa Konseyi sahasının tümünde, traktör sayısı dört kat artmıştır. 1970'ler ve 1980'lerde, çiftlik üretiminin neredeyse tüm aşamalarında - patates, şekerpancarı, üzüm ve meyveler de dâhil, ekim, çapalama ve ürün devşirmede makineleşme yaşanmıştır.¹¹

Grafik 1: 1961-1980 yıllarında ABD ve AB'de kullanılan traktör sayısı (adet)

Kaynak: FAO, (Erişim Tarihi 24.04.2017)

Grafik 1'de görüleceği üzere 1960-1980 yılları arasında Avrupa'da kullanılan traktör sayısında ABD'ye oranla daha hızlı bir artış yaşanmıştır. Avrupa'da 20 yıllık dönemde traktör sayısının %121 artış göstermesinin temel nedeni Marshall Planı ile Avrupa'ya tarımsal makine aktarımı yapılmış olmasıdır.

Makineleşmenin tarım sektöründe yarattığı bir diğer etki de kamyon, demiryolları, gemi ve uçaklarla etkinleşen taşımacılığın tarım işletmelerinin tam anlamıyla dışarıya açılmasına olanak vermiş olmasıdır. Böylece uzak yerlerden geniş ölçüde gübre alabilen bu bölge ve işletmeler, kendi ürünlerini küresel alanlara yoğun bir

¹⁰ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.158-159; Krş: Roux Pierre, *Econoime Agricole, C. 2: L'agriculture dans le developpement economique*, Technique et Doc. (Lavoisier), Paris, 1987:90.

¹¹ Ivan T. Berend, *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*, Çev: Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2011, s.317. krş: Council of Europe, *Statistical Data*, Strasburg, 1959, s.208.

biçimde aktarabilmişlerdir. Bu durum, tarımsal işletmeleri temel tüketim ve üretim mallarını üretme zorunluluğundan kurtarmış ve tarımsal üretimde uzmanlaşma sağlamıştır. İşletmeler her bölgenin fiziksel ve ekonomik koşullarına ve her işletmeye özgü üretim koşulları ve araçlarına göre kendi yararlarına satışından en çok avantaj sağlayacakları birkaç ürünü seçmişler, bitkisel ya da hayvansal kökene dayanan çoklu üretimi bırakmışlardır.¹²

Nispeten düz, toprağı verimli ve kolay işlenebilir olan bölgelerin, hem koşum hayvanı, gübre ve böylece yemlik bitki üretme zorunluluğundan, hem de eski rotasyon ve almaşık ekim sistemlerinden kurtulan işletmeleri, yemlik bitki üretimini ve hayvancılığı, motorlaşmış büyük tarımlar yapmak üzere terk etmiştir. Böylece bitkisel üretimde uzmanlaşan bu bölgeler, elverişsiz bölgelere ihraç edebildikleri ticarileşebilir ürün fazlasını bolca üretmiştir.¹³ Arazisi bitkisel üretime uygun olmayan özellikle dağlık bölgelerdeki işletmeler ise, sözünü ettiğimiz bölgelerden gelen bol miktarda ve düşük fiyatlı tahıl, kuru sebze, yağ ve patatesle birlikte, kendileri için gitgide daha az verimli olmaya başlayan büyük tarım üretimlerini terk ederek otlaklara ve hayvancılığa ağırlık vermiştir.¹⁴

Tarımsal modernizasyon yalnızca sanayi kökenli makine ve teçhizat kullanımı ile sınırlı kalmamış, tarımsal verimlilik artışı sağlayan kimyasal gübre, sulama, yüksek verimli tohumluk, tarımsal ilaç, hayvan yemi, yakıt, elektrik, vs. gibi modern girdilerin kullanımını da beraberinde getirmiştir. Fransa'da buğday verimliliği 1850-1950 yılları arasında yani bir asırda, yalnızca bir katlık bir artış gösterebilirken bu dönemin ilk çeyrek asrında yüksek verimli tohumluklar ve kimyasal gübre gibi modern girdilerin kullanımının yaygınlaşması ile tam üç katlık bir artışa tanık olarak hektar başına üretim 2 tondan 6 tonun üzerine çıkmıştır.¹⁵ İşlenen toprakların artık artmadığı bir zaman diliminde üretimin artırılması tarımsal modernizasyon ile eşanlamlıdır. Batı toplumlarında bir ton buğday üretmek için, sanayi devrimi öncesi gerekli olan 1200-1800 çalışma saati, 1990'lı yıllarda ABD'de iki saate düşmüş, bir hektar topraktan elde edilen buğday miktarı da 600-700 kg'dan 6-7 tona çıkmıştır. 1970'lerin başında dünya

¹² Mazoyer, Roudart, *Dünya Tarım*, s.387-388.

¹³ Mazoyer, Roudart, *Dünya Tarım*, s.405.

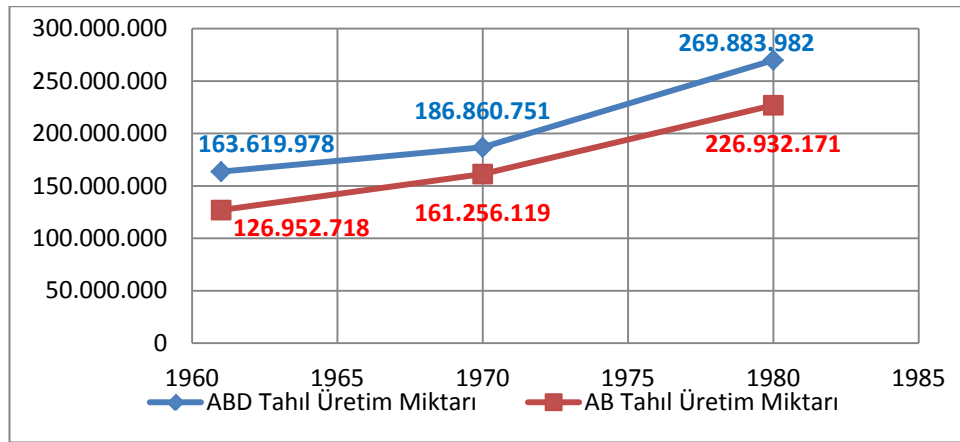
¹⁴ Mazoyer, Roudart, *Dünya Tarım*, s.406.

¹⁵ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.159.krş: De Lauwe, *L'aventure agricole de la France*, PUF, 1979:17.

tarımsal üretiminin dörtte birinin kimyasal gübre kullanımından kaynaklandığı hesaplanmıştır.¹⁶ Hektar başına gübre kullanımı, 1913 yılında Avrupa (Rusya hariç)'da 21 kg, Kuzey Amerika'da 5 kg iken, İkinci Dünya Savaşı sonrası, 1953 yılında sırasıyla 71 kg ve 24 kg, 20. Yüzyılın sonlarına doğru, 1990 yılında 213 kg ve 87 kg'a yükselmiştir. Çevre bilincinin artması nedeniyle kimyasal gübre tüketimi söz konusu ülkelerde 1980'li yıllardan sonra azalma göstermiştir.¹⁷

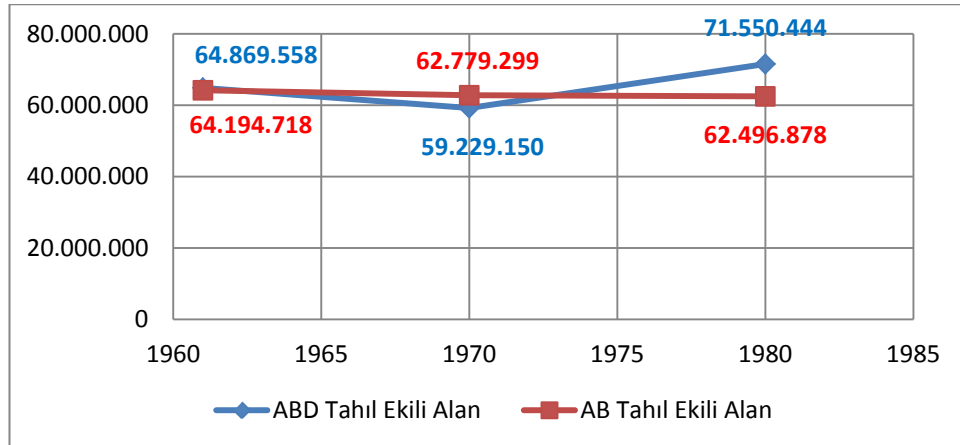
1.1.Tahıl Üretimindeki Gelişmeler

Grafik 2: ABD – AB Tahıl Üretim Miktarı (ton) (1961-1980)

Kaynak: FAO (Erişim Tarihi: 24.04.2017)

Grafik 3: ABD – AB Tahıl Ekim Alanları (ha) (1961-1980)

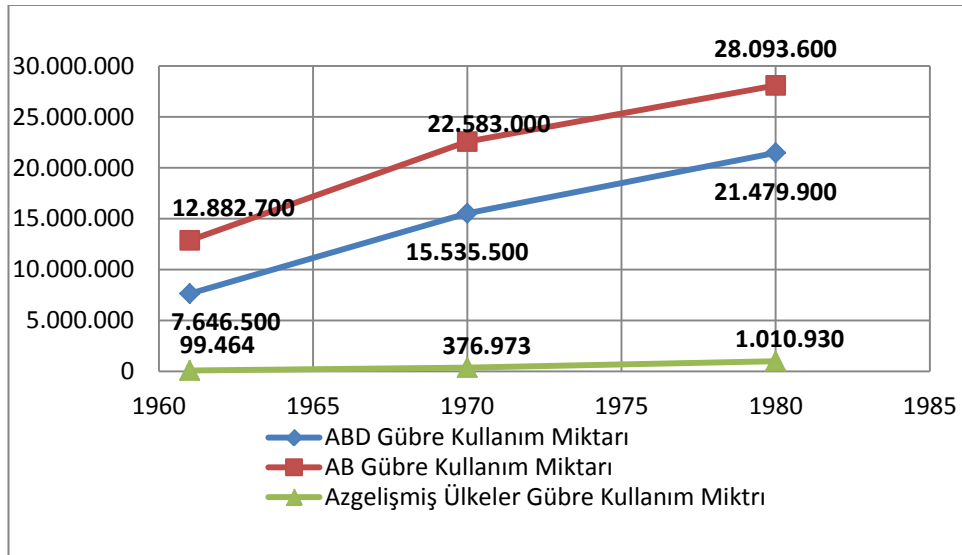
Kaynak: FAO(Erişim Tarihi: 24.04.2017)

¹⁶ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s. 157. Krş. Bairoch, 1197,s.96.Krş.: Klatzmann, Joseph, Nourrir dix milliards d'hommes, PUF, Paris, 1975, s.132.

¹⁷ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s. 154. Krş Bairoch, 1999, s.95.

Grafik 2 ve 3 'te görüldüğü üzere 1960-1980 yılları arasında ABD'de tahıl ekim alanlarında %10 artış gerçekleşmişken, Avrupa'da %2,5'luk bir azalma söz konusudur. Ekili alanlarda çok büyük bir değişim olmamasına rağmen, tarımda modern girdi kullanımı dolayısıyla aynı dönem tahıl üretim miktarı sırasıyla %64 ve %78,5 artış göstermiştir.

Grafik 4: ABD – AB – Az Gelişmiş Ülkeler¹⁸ Gübre Kullanım Miktarı (ton) (1961-1980)

Kaynak: FAO(Erişim Tarihi: 24.04.2017)

Grafik 4'te her ne kadar Az Gelişmiş Ülkelerin gübre kullanım miktarı ABD ve Avrupa karşısında çok düşük görünse de 20 yıl içerisindeki artış oranı ABD ve Avrupa'ya nispeten çok yüksektir. 20 yıllık süreçte ABD'de %118, Avrupa'da %180 artış gerçekleşmişken, Az Gelişmiş Ülkelerin kullandığı gübre miktarı %916 artış göstermiştir. Artışın bu denli yüksek olmasında, coğrafyanın genişliği kadar gübre kullanımının diğer iki gelişmiş ekonomiye göre daha geç yaygınlık kazanmış olması da etkilidir.

Artışın yüksek olmasına rağmen, iktisadi gelişmişlik düzeyindeki farklılıklar, modern bir girdi olan gübre kullanımları konusunda uçurumsal bir fark ortaya çıkarmıştır. Bu noktada daha iyi bir karşılaştırma yapmak adına ABD, AB ve Az Gelişmiş Ülkelerin toplam yüzölçümleri ve tarım alanlarına da bakmamız gerekiyor.

¹⁸ FAO'nun Az Gelişmiş Ülkeler (Least Developed Countries) olarak kabul ettiği ve bizim de bu bağlamda temel aldığımız listede, 33'ü Afrika, 14'ü Asya ve bir tanesi de Latin Amerika'da olmak üzere toplam 48 ülke bulunmaktadır.

Tablo 1: ABD, AB, Az Gelişmiş Ülkeler Yüzölçümü ve Tarım Alanları (km²)

	Yüzölçümü (km ²)	Tarım Alanları(km ²)	
ABD	9.158.960	1961	4.475.090
		1980	4.281.630
AB	4.210.562	1961	2.101.851
		1980	1.976.655
Az Gelişmiş Ülkeler	20.146.544	1961	7.293.250
		1980	7.439.560

Kaynak: Dünya Bankası, (Erişim Tarihi: 01.09.2017)

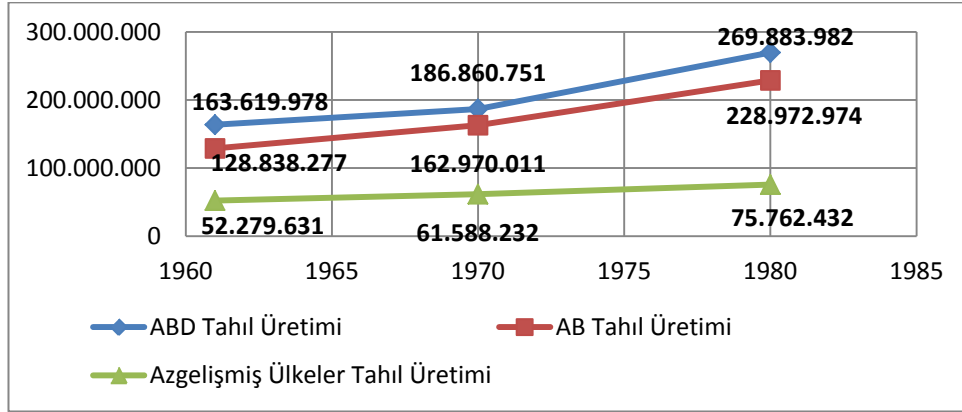
Tablo 1 ve Grafik 4 birlikte değerlendirildiğinde, Az Gelişmiş Ülkelerde tarım alanlarının genişliğine rağmen, gübre kullanım miktarının ABD ve AB'ye göre çok düşük seyrettiğini görmekteyiz. Elbette buradaki temel sebep kimyasal gübrenin ithal edilen bir girdi olmasıdır. Bununla birlikte ABD ve AB'nin modern girdi konusunda uyguladıkları destekleme politikaları da aradaki farkın açılmasına sebep olmaktadır.

Batı dünyası içerisinde de bu farklılıkları gözlemleyebiliyoruz. Örneğin, 19. yüzyılda, tarım devrimini bir asır önceden başlatmış olan İngiltere, tüm Avrupa ülkeleri ortalamasının %130-140 üzerinde bir tarımsal verimliliğe sahip bulunuyordu. İngiltere'yi en yakından izleyen ülkeler ise, söz konusu yüzyılın ikinci yarısında kimyasal gübre ve modern makineleri hızlı bir biçimde kullanıma sokan Almanya ve Danimarka olmuştur. Bu iki ülkeyi Fransa ve Avusturya-Macaristan izlemiş, en sonda da İtalya ve İspanya yer almıştır.¹⁹ Batı ile dünyanın geri kalanı arasında, ülkelerin tarımsal gelişme düzeylerindeki farklılaşma ise her geçen dönem artış göstermiştir. İngiltere'nin dönüm başına buğday üretimi Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce Hindistan'ınkinin iki buçuk katıyken; 1968'de yaklaşık beş katına çıkmıştır. Amerikalılar aynı dönemde dönüm başına pirinç üretimini 4,25 tondan yaklaşık 12 tona çıkartırken bir zamanlar "Asya'nın pirinç taşı" olan Burma 3,8'den sadece 4,2'ye çıkartmıştır. Mısır'daki bir tarım işçisi 1968 yılında yalnızca bir aileye yetebilecek kadar bir besin üretirken Yeni Zelanda'daki her çiftlik işçisi kırk kişiye yetecek besin üretir duruma gelmişti.²⁰

¹⁹ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.162.

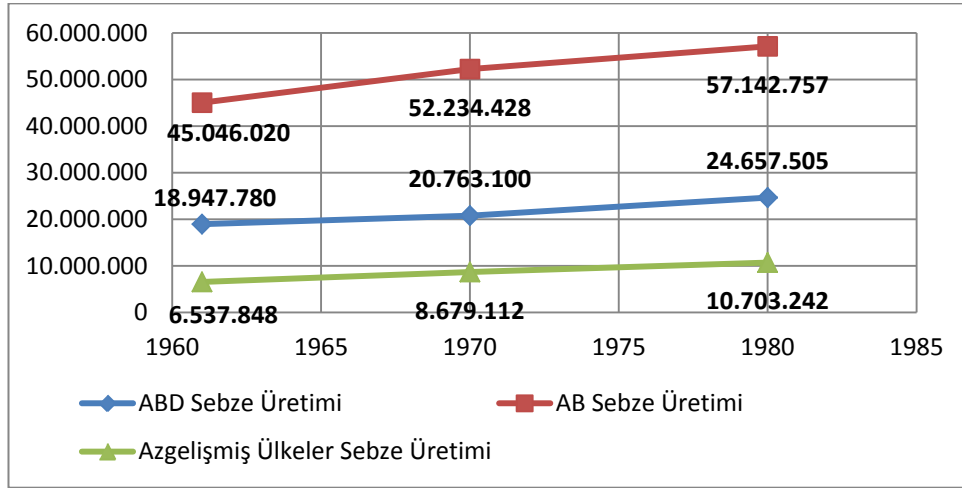
²⁰ J. M. Roberts, *Dünya Tarihi, 18. Yüzyıl ve Sonrası*, 2. Cilt, Çev: İdem Erman, Tansu Akgün, İnkılap Yay., İstanbul, 2016, s.979-980.

Grafik 5: ABD – AB – Az Gelişmiş Ülkeler Tahıl Üretim Miktarı (ton) (1961-1980)

Kaynak: FAO (Erişim Tarihi: 24.04.2017)

Grafik 6: ABD – AB – Az Gelişmiş Ülkeler Sebze Üretim Miktarı (ton)(1961-1980)

Kaynak: FAO (Erişim Tarihi: 24.04.2017)

Grafik 5 ve 6'da görüldüğü üzere gelişmişlik düzeyleri arasındaki farklar ABD ve Avrupa'daki üretim miktarının Az Gelişmiş Ülkelerin üretim miktarlarından çok yüksek olması neticesini doğurmuştur. Bu farklılığın bir diğer sebebi de ABD'nin Üçüncü Dünya Ülkeleri'ne yönelik uygulamış olduğu tarımsal politikalarıdır.

Yoğun girdi kullanımı, hayvan gücü ve araç-gereç başta olmak üzere geleneksel girdilerin tümünü yok etmiş, insan gücüne duyulan gereksinimi çok düşük bir düzeye indirmiştir. 1950'den 1959'a, on iki Kuzey-Batı Avrupa ülkesinde tarımsal işletmelerin istihdam ettiği işgücü sayısı %20 azalmıştır.²¹ Almanya'da tarımdaki istihdam 1945-

²¹ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.159.krş: FAO&CEE, Une agriculture de plus en plus capitalisee, Geneve, 1961:4.

1975 yılları arasında 5,9 milyondan 1,5 milyona düşmüştür. 1946-50 yıllarında İsveç'te yaklaşık %60 ve 1966-70 yılları arasında Danimarka'da %40'lık bir düşüş yaşanmıştır. Bu arada tarımdaki işgücü verimliliği, teknolojiye modernleşirmeye bağlı olarak, iki katından fazla artış göstermiştir.²²

1960'lı yılların başında yaşanan önemli bir tarımsal gelişme, daha sonraları "Yeşil Devrim" olarak anılan tohumluk denemeleri olmuştur. Yeşil Devrim, dünyanın o dönemde başlıca gıda ürünleri olan pirinç, buğday, mısır ve darı üzerinde yoğunlaşmıştır. Amerikalı mühendis Normon E. Borlaug Meksika'da 1940'lı yıllarda gerçekleştirdiği çalışmalar sonucunda hastalık direnci yüksek buğday çeşitleri geliştirmişti. Borlaug'un buğday çeşitlerini yeni mekanize tarım teknolojileri ile birleştirerek Meksika, kendi vatandaşlarının ihtiyaç duyduğu buğdaydan daha fazla buğday üretmeyi başarmış ve 1960'larda buğday ihracatçısı haline gelmiştir. Bu çeşitlerin kullanılmasından önce ülke buğday arzının neredeyse yarısını ithal etmekteydi.²³

Yeşil Devrimin başarısı nedeniyle, teknolojileri 1950'lerde ve 1960'larda dünya çapında yayılmıştır. Örneğin Birleşik Devletler, buğdayın yaklaşık yarısını 1940'larda ithal etmekteyken ancak Yeşil Devrim teknolojilerini kullandıktan sonra 1950'lerde kendine yeterli hale gelmiş ve 1960'larda bir tarımsal ürün ihracatçısı olmuştur.²⁴

Elde edilen yeni yüksek verimli tohum çeşitleri, gübrenin artan uygulanmasına daha yüksek verimlerle yanıt verme yetenekleri ve kısmen yılda iki, hatta bazen üç ürün üretme kabiliyetine sahip oldukları için, üretimde gerçek ve önemli artışlar sağlamıştır. Gelişmekte olan ülkelerde pirinç ve buğday üretimi, 1965-1980 yılları arasında %75 oranında artarken, bu bitkilerin ekildiği alanda sadece %20'lik bir artış olmuştur. Endonezya'da, 1960 yılındaki pirinç verimi hektar başına 1,3 tondan, 1994 yılında 4,3 tona yükselmiştir.²⁵ Hindistan ve Pakistan'da buğday ve mısır, Filipinler'de ise pirinç üretiminde bir yıldan diğerine %35-40'a varan verimlilik artışları sağlanmıştır. Başarılı

²² Berend, 20. Yüzyıl Avrupa, s.317-318.

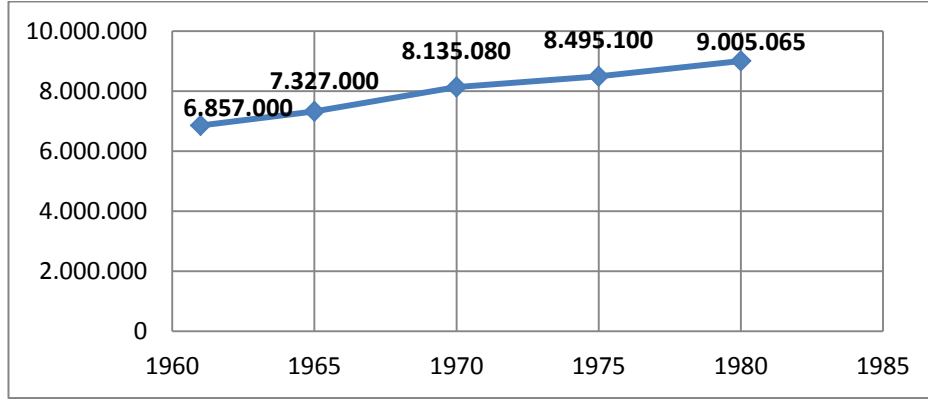
²³ Amanda Briney, "Green Revolution- History and Overview of the Green Revolution", Updated March 03, 2017, <https://www.thoughtco.com/green-revolution-overview-1434948>, (Erişim Tarihi: 23.04.2017).

²⁴ Briney, Green Revoulation, <https://www.thoughtco.com/green-revolution-overview-1434948>.

²⁵ P.Fitzgerald-Moore, B.J. Parai, "The Green Revolution", <http://people.ucalgary.ca/~pfitzger/green.pdf>, (Erişim Tarihi: 23.04.2017), s.2.

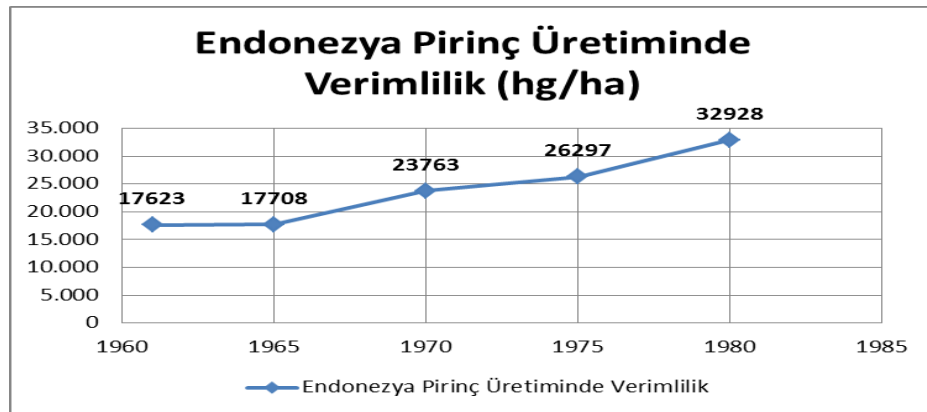
sonuçlar, yeni cins tohumların Asya Kıtası'nda ekildiği alanların, 1964/65 döneminden 1968/69 dönemine 200 dönümden 34 milyon dönüme yükselmesine neden olmuştur.²⁶

Grafik 7: Endonezya Piri Ekili Alan (ha) (1961-1980)

Kaynak: FAO (Erişim Tarihi: 24.04.2017)

Grafik 8: Endonezya Piri Üretiminde Verimlilik (hg/ha) (1961-1980)

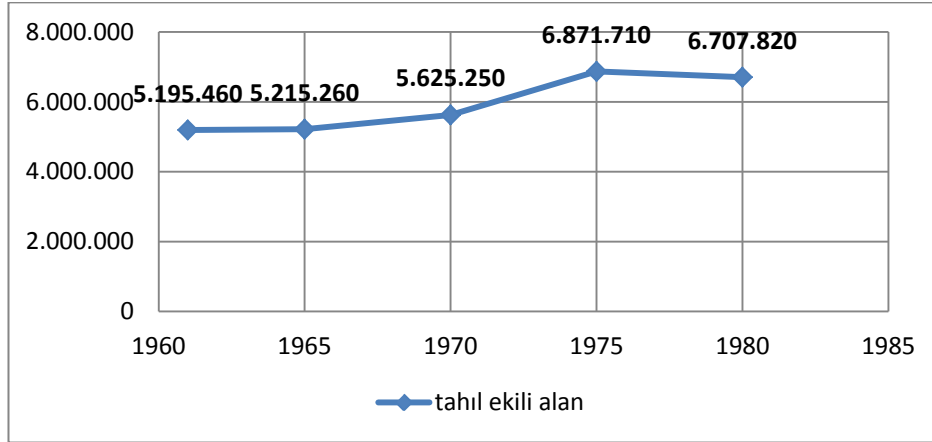

Kaynak: FAO(Erişim Tarihi: 24.04.2017)

Grafik 7 ve 8'de görüldüğü üzere Endonezya'da Yeşil Devrimin etkisi ile 20 yıllık süreçte piriç ekim alanları %31 artış gösterirken, piriç üretimindeki verimlilik %87 artmıştır.

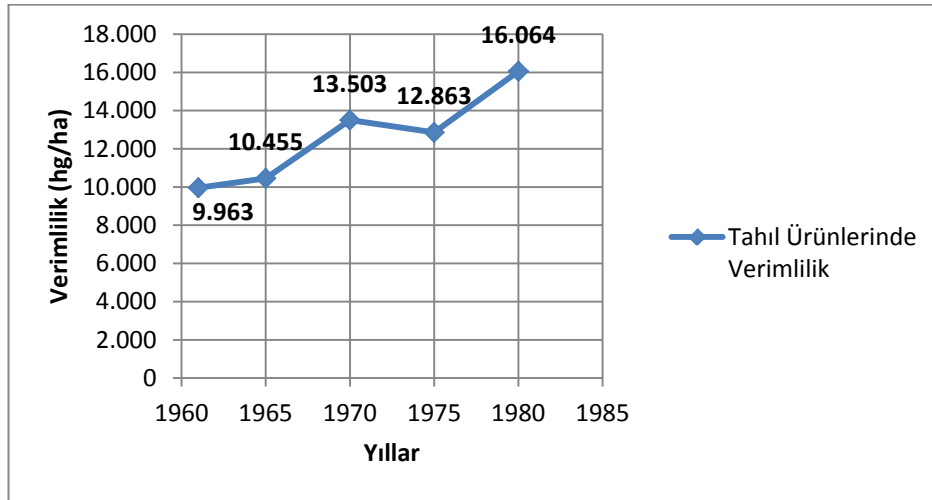
²⁶ şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.162.

Grafik 9: Filipinler Tahıl Ekili Alan (ha) (1961-1980)

Kaynak: FAO (Erişim Tarihi: 24.04.2017)

Grafik 10: Filipinler Tahıl Ürünlerinde Verimlilik (hg/ha) (1961-1980)

Kaynak: FAO(Erişim Tarihi: 24.04.2017)

Grafik 9 ve 10'da görüldüğü üzere Filipinler'de tahıl ekim alanı 1961-1980 yılları arasında %29 artmış olmasına rağmen, tahıl ürünlerindeki verimlilik aynı yıllar içerisinde %61 artış göstermiştir.

Yapay ortamlarda geliştirilmiş bulunan tohumlar, geleneksel türlere göre daha verimli, ancak kuraklık ve don gibi doğal afetlere, hastalık ve zararlılara karşı daha az dayanıklıdır. Bu bakımdan yüksek verimli tohumluklar, ancak sulama, gübreleme ve ilaçlama gibi bir “paket program” çerçevesinde kullanılabilir. Bu tür bir paket program ise, ister istemez önemli bir finansman kaynağı ve teknolojik donanım gereksinim duymaktadır. Yüksek kullanım maliyeti ve teknolojik birikim zorunluluğu

söz konusu tohumların, yetersiz beslenme ve açlık sorunları ile karşı karşıya bulunan ülkelerin tümüne yayılmasını engellemiştir.²⁷

Toprağın sürekli ve daha yoğun kullanımına dayalı yeni tarımsal üretim yöntemi, sonuç olarak hem işgücü hem de toprağın verimliliğinde önemli artışlara yol açmıştır. Tarım devrimi tarımsal artığın büyümesine, aynı dönemde gerçekleştirilen sanayi devrimi ve hızlı kentleşme ise artığın en uygun ekonomik koşullarda değerlendirilmesine olanak sağlamıştır.²⁸ Bu görkemli gelişmelerin tümü iç tüketimde yaşanan tarihte görülmemiş boyuttaki artışın hem sebepleri, hem de sonuçları olmuştur. 1930'lar ve 1940'ların tüketim boşluğu bir tüketim "açlığı" yani "normal" den çok daha büyük bir tüketim talebi yaratmıştır. Savaş sonrası kuşaklar uzun süre iş, gelir ve kimi ülkelerde zaman zaman karneye bağlanan tüketim mallarının kıtlığını çekmişti. 1920'ler ve 1930'lardaki bir iki yıllık molalar dışında 1914'ten beri durum bu şekilde gelişmişti. Ertelenmiş ve bastırılmış tüketim, savaş sonrasındaki hızlı büyümenin motorlarından birini oluşturmuştur.²⁹

1.2. Hayvansal Üretimdeki Gelişmeler

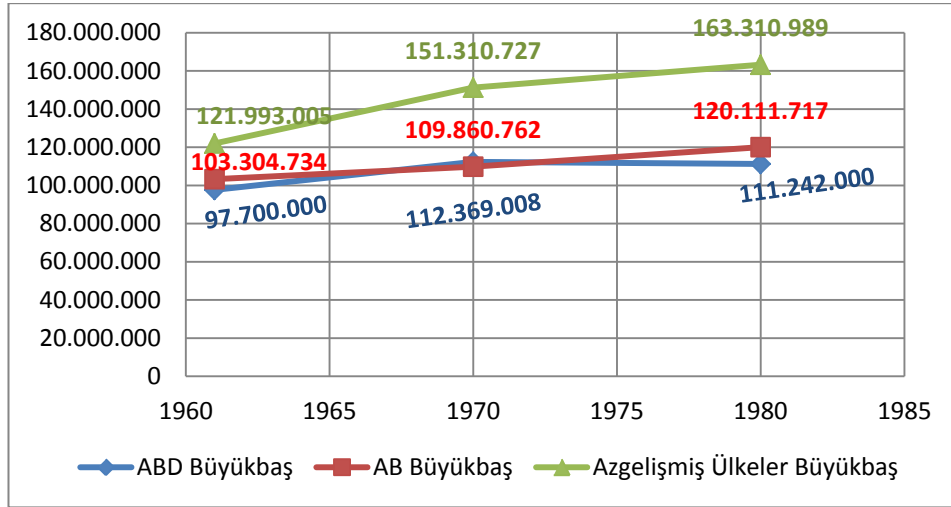
Tarımsal üretimin bir diğer kolu da hayvansal üretimdir. Bitkisel üretimdeki gelişmeler, özellikle yem bitkilerindeki artışla birlikte hayvansal üretimi de geliştirmiştir. Grafik 11 ve 12'den de anlaşıldığı üzere 1961-80 yılları arasında büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayılarındaki artış Az Gelişmiş Ülkelerde daha fazla olmuştur. Büyükbaş hayvan sayısı ABD'de %13,86, Avrupa'da %16 artış göstermişken, Az Gelişmiş Ülkelerde %33,86 artmıştır. Aynı yıllarda küçükbaş hayvancılıkta ise ABD'de %61 ve Avrupa'da %7,69 gerileme yaşanırken, Az Gelişmiş Ülkelerde %34 artış yaşanmıştır. Söz konusu değişimde bitkisel ve hayvansal üretim alanlarının birbirinden ayrılması ve her sektörün kendi içinde uzmanlaşması etkili olmuştur. Bununla birlikte ABD ve AB'de destekleme politikaları ve ihracat gelirleri dolayısıyla bitkisel üretim, hayvansal üretime göre daha kâr getirici görülmekte ve bitkisel üretime doğru kayışlar gerçekleşmektedir.

²⁷ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.163.

²⁸ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.157.

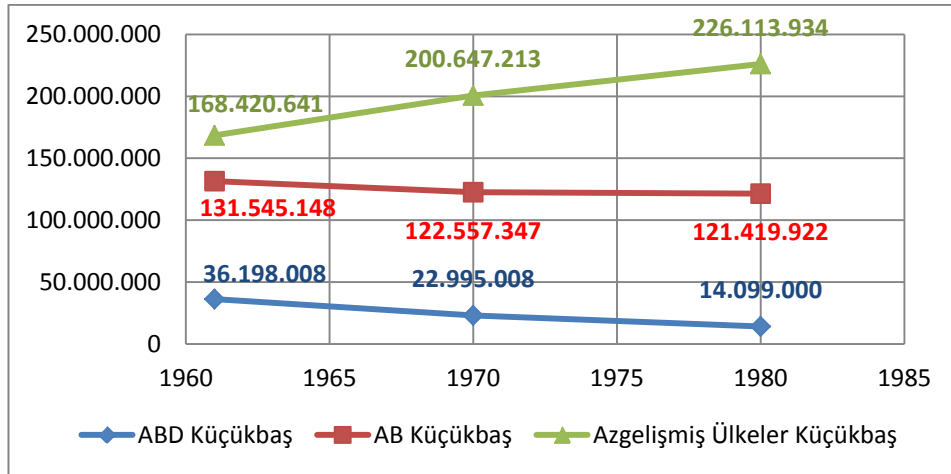
²⁹ Berend, *20. Yüzyıl Avrupa*, s.321-322.

Grafik 11: ABD – AB – Az Gelişmiş Ülkeler Büyükbaş Hayvan Sayıları (1961-1980)

Kaynak: FAO (Erişim Tarihi: 24.04.2017)

Grafik 12: ABD – AB – Az Gelişmiş Ülkeler Küçükbaş Hayvan Sayıları (1961-1980)

Kaynak: FAO (Erişim Tarihi: 24.04.2017)

2. UYGULANAN TARIMSAL POLİTİKALAR (1945-1980)

Tarım politikası, tarımsal faaliyetin sosyo-ekonomik ve teknik ortamını etkilemek üzere yapılan devlet müdahalelerinin tümünü ifade etmektedir. Bu tanım, her politikanın belirli bir amaç ve fonksiyon etrafında şekillendiğini ve saptanan hedeflere ulaşmak için de gerekli araçlarla donatılmış olması gerektiğini ortaya koymaktadır.³⁰

³⁰ Ahmet Şahinöz, “Yeni Binyıl’da Yeni Tarım Politikaları”, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, (19) 2010, s.332.

Gıda maddelerinin ülkeler için stratejik öncelikli mallar sayılması ve buna karşılık tarım kesiminin doğal koşullara bağlılığından dolayı diğer sektörlerden daha fazla piyasa istikrarsızlığına açık olması, devletlerin bu alanda uyguladıkları politikaların ana itici gücü olmuştur.

Çağdaş devletler, tarımsal üretim ve verimliliği arttırmak için tarımsal teknolojilerin gelişmesini ve tarımın modernleşmesini desteklerken, piyasaları istikrara kavuşturmak için ise, fiyatlara müdahale edebilmekte ya da yerli üretimi dış rekabete karşı koruyabilmek için gümrük duvarları inşa etmektedir. Tarımsal üretimi en düşük maliyet koşullarında arttırmayı hedefleyen devlet, çiftçileri sübvansiyonlu kredilerle destekleyebileceği gibi, çeşitli araştırma-geliştirme ve yayım merkezleri kurarak da tarımsal gelişmeyi hızlandırabilir.³¹

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren, devletler tarafından tarım kesimine yönelik müdahaleler gerçekleştirilmiş olsa da, modern anlamda ilk uygulayıcı 1929 Ekonomik Krizi sonrası ABD olmuştur. Tarıma yönelik devlet müdahalelerinin artması ve dünya genelinde yaygınlık göstermesi ise İkinci Dünya Savaşı sonrası gerçekleşmiştir.³² Savaş döneminde yaşanan gıda kıtlığı ve savaş sonrası ortaya çıkan iki kutuplu dünyada “soğuk savaş” rüzgârlarının esmesi gıda güvencesinin sağlanması konusunda devletlerin dikkatini tarım kesimine çekmiştir. Ayrıca, savaşın hemen devamında antibiyotik ilaçların devreye girmesi, küresel dünyada ölümleri azaltarak nüfus artış hızını yükseltmiştir; Bu artış, özellikle gelişmekte olan ülkelerde tarihte görülmemiş oranlara varmıştır.³³ Tüm bu sebeplerle tarım üretimini artırma amaçlı politikalar özellikle en sanayileşmiş kapitalist ülkeler olan ABD, AB ve Japonya tarafından çok uzun yıllar değişik yöntemler kullanılarak uygulanmıştır.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünya ekonomisindeki değişim, bu döneme kadar görülmemiş bir hızla ve genişlikte olmuştur. Bu süreçte tarım kesimini ilgilendiren iki önemli dönüm noktasından bahsedilebilir. Bunlardan ilki İkinci Dünya Savaşı ile başlayan ve ABD'nin dünya ekonomisinde ve küresel tarım politikalarında önemli bir güç olarak karşımıza çıktığı dönemdir. 1970'lere kadar devam edecek bu sürecin en önemli özelliği, başta ABD olmak üzere, devletlerin tarımsal

³¹ Şahinöz, “Yeni Binyıl'da Yeni Tarım Politikaları”, s.332.

³² Berend, *20. Yüzyıl Avrupa*, s.249.

³³ Gülten Kazgan, *Tarım ve Gelişme*, s.285.

üretim arttırılmasına yönelik müdahaleci politikalar uygulamış olmalarıdır. 1970'lere gelindiğinde sistemde yaşanan tıkanmalar ve krizler yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Gıda Krizi ve arkasından yaşanan Petrol Krizi tarımsal üretime yönelik politikalarda devlet denetimlerini azaltmış, tarımın uluslararası ticarete ve çok taraflı ticaret anlaşmalarına konu edilmesini gündeme getirmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, ABD'nin önemli bir hegemonik güç olarak ortaya çıkması ile birlikte, savaştan ağır hasar almış bir dünya ve SSCB tehdidi, bu devlete hem politik ve hem de ekonomik gücünü yayabilecek önemli bir alan açmıştır. Bu bağlamda ABD'ye dünyanın geri kalanı üzerinde tesis edeceği gücün aracı kuruluşları oluşturulmuştur: Bunlardan en önemlisi 1944 tarihinde ABD'nin Bretton Woods kentinde düzenlenen konferanslar sonunda alınan kararlarla 1947'de kurulan ve daha sonra Dünya Bankası adını alan İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD) ve Uluslararası Para Fonu'dur(IMF). 1948'de yapılan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ise sürecin işleyiş kurallarını belirlemektedir. ³⁴ Bahsettiğimiz süreçte Marshall Planı da ABD'nin küresel gücünün tesisine katkı sağlamıştır.

Bunlardan IMF uluslararası ödemeleri düzene sokup, ülkelerin ödemeler bilançosunda ortaya çıkacak dengesizliklerin giderilmesine yardım etmek üzere tasarlanmıştır. DB savaşta yıkılan ekonomileri yeniden ayağa kaldıracak kalkınma projelerini uzun vadeli ucuz kredilerle finanse etme görevini üstlenmiştir. GATT ise ticaret engellerini en aza indirmek ve ülkeler arasında ayırım gözeten ticaret anlaşmalarını sınırlamak suretiyle dünya ticaretinin serbestleştirilmesini sağlama amacıyla kurulmuştur. ³⁵ Anlaşma Ekim 1947'de 23 ülke tarafından imzalandığında 50 bin kalemi kapsayan 123 seri müzakereyi kapsamaktaydı. On beş yıldan kısa bir sürede anlaşmaya üye ülkelerin sayısı yetmişe yükselmiş ve hepsi birlikte dünya ticaretinin %80'ine hâkim olmuştur. ³⁶

Kuruluşundan itibaren, bir kısmı tamamlanması uzun yıllar sürmüş, toplam sekiz çok taraflı serbest ticaret müzakereleri turu yapılmıştır. Yapılan her müzakere

³⁴ Ahmet Emre Biber, "Dünya Tarım Ticareti Serbestleşme Sürecinde Neo-Merkantalist Politikalar", *Business and Economics Research Journal*, Volume 2- Number 1,2011, s.35.

³⁵ Mustafa Acar, Selma Aytüre, *Dünyada ve Türkiye'de Tarım ve Tarım Politikalarının Geleceği*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2014, s. 41.

³⁶ Berend, *20. Yüzyıl Avrupa*, s.253.

sonucunda, özellikle sanayi ürünleri ticaretinin serbestleştirilmesi açısından önemli başarılar sağlanmıştır. Oysa tarım teorik olarak görüşmelerin kapsamında yer alsa da, Uruguay Turu'na (1986-1994) kadar, özellikle 1955 yılından sonraki görüşmelerde hep ikinci planda olmuş, dolayısıyla tarımsal ürünler ticaretinde liberalizasyon oldukça sınırlı düzeylerde kalmıştır. Tarımsal ürünler ticareti ile ilgili olarak kayda değer belki tek gelişme et ve süt ürünleri ticaretinin kısmen serbestleştirilmesinin kararlaştırıldığı, 1979'da sona ermiş olan, Tokyo Turu'nda sağlanabilmiştir.³⁷

GATT her ne kadar “En Çok Kayrılan Ülke”, “Ulusal Muamele”, “Karşılıklılık”, “Tarife İndirimleri ve Bağlayıcılık” ve “Şeffaflık” ilkesi gibi belirli temel ilkeler ve hükümler çerçevesinde yapılacak görüşmelerin ve konferansların altını çizmiş olsa da uygulamada önemli istisnalar yaşanmıştır. Sözleşmenin “Bölgesel Uygulamalar – Sınır Trafiği – Gümrük Birliği ve Serbest Ticaret Alanları” başlığını taşıyan 24. maddesinde ayrı tarifelerin veya diğer ticaret mevzuatının geçerli olabileceği gönüllü anlaşmalarla tahsis edilecek, gümrük bölgeleri ve serbest ticaret alanlarının kurulabileceği belirtilmektedir.³⁸ Dolayısıyla bu anlaşmanın ilk maddesinde yer alan “ticaret yapanlar arasında taraflardan biri diğerine bir imtiyaz tanıyorsa bunu diğer ülkelere de tanımak zorundadır” biçimindeki “En Çok Kayrılan Ülke” ilkesi ve “anlaşmanın taraflarından birinin diğerine tanıdığı ticari tavizler karşılığında diğer ülkelerin de aynı koşullarda ticari imtiyaza sahip olması gerekliliği” biçiminde tarif edilen “Karşılıklılık” İlkesi ile bağdaşmamaktadır. Tarife indirimleri bölgesel oluşumlar içinde kaldırılırken diğer ülkelere uygulanmakta ve bu özde bölgesel imtiyazlar yaratırken genelde de ülkeler arasında gelişmişlik farklarına neden olmaktadır. Dolayısıyla GATT sözleşmesinde kurallar, gelişmiş ülkelerdeki büyük tarım üreticilerinin tarım politikalarına izin verecek biçimde oluşturulmuştur.³⁹

Marshall Planı'nın hayata geçirdiği dış yardım politikaları da ABD'nin etki alanlarını arttırmıştır. Aşağıda Türkiye üzerindeki etkisini de ele alacağımız “Marshall'ın Avrupa'yı yeniden inşa etme çabasının arkasında, ABD'nin sağladığı kaynak aktarımı ile kendisi için önemli olan Avrupa pazarını yeniden güçlendirmek istemesi de yatmaktadır. Bu yüzden Marshall Planı'nın öne sürdüğü koşullar arasında

³⁷ Acar, Aytüre, *Dünyada ve Türkiye'de Tarım*, s.42.

³⁸ GATT, 1947, Part III, Article XXIV.

³⁹ Biber, “Dünya Tarım Ticareti”, s.37-38.

dış ticarete serbestlik ve ABD'nin hammadde kaynaklarına serbestçe ulaşması da yer almıştır. Nitekim ABD'nin sağladığı mali kaynaklardan yararlanan ülkeler ihtiyaç duydukları sınai ürünlerin %60'ını ve tarımsal ürünlerin %78'ini ABD'den ithal etmişlerdir.⁴⁰

Marshall Planı içerisinde tarım sektörüne ayrılan pay oldukça büyüktür. Yardımın karşılığı olarak sunulan şartlar, ABD'nin kendi tarımsal girdi ve makinelerine büyük bir pazar oluşturma imkânı sağlamıştır. Bu durumun Batı Avrupa'daki karşılığı, tarımsal girdi ve mekanizasyonda artış yaşanması ve akabinde de tarımsal üretimin ivme kazanması şeklinde gelişmiştir.

Marshall Planı Avrupa dayanışma ruhunun da tohumlarını atmış ve Avrupa'nın ekonomik bütünleşmesi gerçekleşmiştir. 1947'de on altı ülkenin katılımıyla bir Avrupa Ekonomik İşbirliği Komitesi kurulmuş ve ardından Nisan 1948'de Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (OEEC) oluşturulmuştur.⁴¹ Mayıs 1957'de yaklaşık 180 milyon insanın yaşadığı altı ülke –İngiltere de davet edildiği halde, reddetmiştir- Roma Anlaşması'nı imzalayarak Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve 1967'ye kadar ayrı bir örgüt olarak işlev gören Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (Eurotam)'nu kurmuşlardır.⁴²

Avrupa Topluluğu'nun (AT) kurulmasıyla girilen- Avrupa'nın ekonomik bütünleşmesi süreci, büyük (ve gitgide genişleyen), gümrük tarifesinden muaf bir tek Avrupa Pazarı oluşturmuştur. Batı Avrupa ülkeleri gitgide daha fazla birbirlerine yönelmişler ve üye ülkelerde ölçek ekonomileri için olanak yaratan bir ihracat patlaması sağlanmıştır. Avrupa pazarlarına yapılan ithalatın %53'ü Avrupa kaynaklıyken, ihracatın %64'ü diğer Avrupa ülkelerine yapılmış; 1970-72 yıllarında, Avrupa ithalatının %70'i ve ihracatının %72'si yani Avrupa ticaretinin dörtte üçü diğer Avrupa ülkeleri ile gerçekleştirilmiştir.⁴³

Bu arada topluluğun çıkarları Almanya, Fransa ve sonradan üye olan yoksul ülkelerde seçmen olarak büyük bir öneme sahip çiftçiler ve köylüler için Ortak Tarım

⁴⁰ Sinan Sönmez, *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2015, s.89-90.

⁴¹ Berend, *20. Yüzyıl Avrupa*, s.254.

⁴² Berend, *20. Yüzyıl Avrupa*, s.268.

⁴³ Berend, *20. Yüzyıl Avrupa*, s.333.

Politikası'yla (OTP) sağlamlaştırılmıştır.⁴⁴ 20. yüzyılda tarım kesimindeki iktisadi büyümede, bu unsurların önemi fazlasıyla aşikârdır.

ABD ve Avrupa Topluluğu'nun kendi iç tarımsal üretimlerine yönelik uyguladıkları korumacı politikalar, sadece kendi tarımsal üretimlerinde değil aynı zamanda dünyanın geri kalanı ile ilgili de belirleyici olmuştur. Örneğin ABD hükümeti, 1933'ten beri uygulamış olduğu ve 1938'de üzerinde düzenlemeler yapılan Tarımsal Uyum Yasası (Agricultural Adjustment Act) ile tarımsal üretimi denetim altında tutmuştur. Kanun özellikle depolanabilir mısır, pirinç, buğday, tütün, pamuk gibi ürünlere fiyat desteği sağlamakta ve ekim alanlarının kontrolüne imkan vermektedir. ABD hükümeti daha sonra bahsi geçen yasaya yaptığı eklerle gıda yardımı (food stamp) adı altında ürün fazlalıklarını okullara, hayır kurumlarına ve ihtiyacı olanlara dağıtma kararı almıştır. Böylece çiftçiden aldığı ürün fazlasını eritme yoluna gitmiştir.⁴⁵

1950'li yıllarda da hızlı teknolojik gelişme, ucuz gübre ve azalan ihracat bir kez daha arz fazlasına yol açmıştır. Bu problemin üstesinden gelebilmek için toprağın ekilmeyip boş bırakılması ve ihracatın artırılması uygun görülmüştür. Bu amaçla hazırlanan program "Soil Bank"tır (Agricultural Act-1956). Ürün fazlalıklarını kontrol edebilecek kadar ekim alanının dışarıda bırakılması amaçlanan bu programlar, 1960'lı yılların sonlarına kadar devam etmiştir.⁴⁶

1954'te yürürlüğe sokulan PL-480 (Public Law 480) Yasası ile ABD kendi iç piyasasında ürün fazlasını çiftçiden almaya devam etmiştir. Fakat bu sefer talep fazlası ürünler, Üçüncü Dünya Ülkelerine %30'u hibe, %70'i imtiyazlı satış olmak üzere "Barış için Besin" (Food for Peace) sloganıyla ihraç edilmiştir.⁴⁷ 1965'e gelindiğinde ABD yiyecek "yardımı" yani satışı, ABD buğday ihracatının %80'ini ve dünya buğday ticaretinin dörtte birini oluşturuyordu.⁴⁸ PL-480 Yasası, soğuk savaş döneminde

⁴⁴ Roberts, *Dünya Tarihi*, s.1073.

⁴⁵ Fatma Doğruel, *Tarım Destekleme Politikaları ve Sonuçları: ABD, AT ve Türkiye*, İstanbul Ticaret Odası Yay., Yayın No: 1993-29, s.6.

⁴⁶ Doğruel, *Tarım Destekleme Politikaları*, s.8.

⁴⁷ "Public Law 480: "Better than a bomber"", *Middle East Research and Information Project*, Volume: 17,

March/April 1987, <http://www.merip.org/mer/mer145/public-law-480-better-bomber>, (Erişim Tarihi: 25.04.2017)

⁴⁸ Oya Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük, Ağalar, Üretenler, Patronlar*, 2. Basım, Yordam Kitabevi, İstanbul, 2012, s.80.krş: McMichael, Philip; Raynolds, Laura T., "Capitalism, Agriculture and World Economy", (Ed.) Sklair, L., *Capitalism and Development*, Roudledge, 1994, s.320

“bomba”dan daha etkili bir silah olarak değerlendirilmiştir. Bu ifadenin altında yatan gerekçe, Üçüncü Dünya Ülkelerinin başta buğday olmak üzere ABD’ye bağımlı hale gelmiş olmasıdır. Üçüncü Dünya’nın buğday tüketiminin artmasında fiyatların yerel üretimden düşük olmasıyla birlikte, hükümetlerin buğday unu ya da ekmeği doğrudan desteklemeleri de etkili olmuştur. Örneğin, Orta Doğu ve Afrika ülkelerinde ithal unun maliyetinin %50’sini devlet karşılamaktaydı. Diğer taraftan buğday ihracatçısı ülkeler de bu ihracatı desteklemişlerdir. 1960’larda ABD, 1970’lerde Ortak Pazar Ülkeleri buğday ihracatını büyük oranlarda desteklemiş; 1970’lerde Ortak Pazar desteği nedeniyle buğday, dünya fiyatından %11 düşük satılmıştır.⁴⁹

ABD’ye benzer biçimde, Avrupa Topluluğu da Ortak Tarım Politikası’nın oluşturulmasından sonra tarıma yönelik destekleme politikalarını yürürlüğe koymuştur. Bu bağlamda 1962’de ilk düzenlemeler yapılırken altı ülkede aktif yurttaşların yaklaşık %20’sini tarım nüfusu oluşturmaktaydı. Bu kitlenin önemli bir bölümü düşük gelirli küçük ve orta ölçekli aile işletmelerinde istihdam edilmekteydi. Bu nedenle o dönemde düşük gelirli üreticinin gelirlerini artırmak en temel sorun olarak görülmüş ve yüksek fiyatlar ile gelir desteği uygulamasına gidilmiştir.⁵⁰ İzleyen dönemde AT bütçesinin yarıya yakını tarımsal üretimi arttırmak için kullanmış, bu sayede altyapı sorunlarını çözmüş, verimliliği arttırmış ve üretimde sağladığı artışlarla kendine yeterli hale gelmiştir. Ancak bu süreç Avrupa’da aşırı üretim sorununu beraberinde getirmiştir. Bu da tarımsal ticarete ABD ve AB arasında dış pazar kapma yarışını doğurmuştur.⁵¹ Bu mücadeleye daha sonra Marshall Planı ile desteklenen Japonya da katılmıştır.

ABD ve Avrupa’nın tarımsal üretim konusunda ilk karşı karşıya gelişleri 1950’lerde süt ürünleri ihracı sırasında yaşanmıştır. Avrupa tarımı, Marshall Planı’nın da etkisiyle 1950’lerin başında canlanıp ABD’ye süt ürünleri ihraç etmek isteyince (ki ABD pazarında Avrupa süt ürünlerinin payı %1’den azdı) ABD ayrıca birçok ürün için de ithalat kısıtlaması getirmiştir. Ancak bu uygulama tarımsal bir yasayla değil, 1950 tarihli Savunma Üretimi Yasası’nı değiştirerek gerçekleştirmiştir: “1952’de yapılan yasa değişikliği ile artık ABD Tarım Bakanı ülke güvenliğini tehlikeye sokan

⁴⁹ Oya Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük*, s.81.krş: Byerlee, Derek, 1992, s.312-318, 320-21.

⁵⁰ Doğruel, *Tarım Destekleme Politikaları*, s.23.

⁵¹ Biber, “Dünya Tarım Ticareti...”, s.46. Krş: G. Günaydın, “DTÖ, Cancun ve Türkiye Üzerine”, Kamu Yönetimi Dünyası Dergisi, 4 (16), 2003, s.39-42.

Danimarka peynirinden Türk üzümüne kadar herhangi bir ithalata karşı ülkesini savunabilecekti.”⁵²

1960’lı yılların sonuna gelindiğinde Yeşil Devrim uygulaması ve ona ek olarak piyasa fiyatlarına yapılan büyük müdahaleler, mali destekler ve ithalatı yasaklayıcı politikalarla tarımda verimliliğe bağlı üretim artışları olmuştur. Aynı dönemde Batılı ülkeler tarımsal üretimde Az Gelişmiş Ülkelere oranla daha büyük verim artışı gerçekleştirmiş ancak bu ülkelerin nüfus artışı duraklamaya girmiştir. Az gelişmiş ülkelerde ise nüfus artışı aynı hızla artmaya devam etmiştir.⁵³

1970’li yıllarda üretim artışı ve tarımsal politikalarda değişikliğe yol açacak bir gelişme Petrol Krizi ile çakışan Gıda Krizi olmuştur. Gıda Krizi’ni ortaya çıkaran durum da ABD ve SSCB arasında yapılan buğday anlaşmasıdır. 1972-73 tarım yılı boyunca, Sovyetler Birliği dünyada ticari olarak satılan tahılların dörtte üçüne karşılık gelen 30 milyon metrik ton tahıl satın almıştır. Bu işlemin ölçeği, eşi görülmemiş bir sıkıntıya ve hızla yükselen fiyatlara neden olmuştur.⁵⁴

Bu süreçte bir başka etkili küresel güç olan Sovyet Birliği geniş tarım arazilerine ve yoğun bir tarımsal nüfusa sahip olmakla birlikte yetersiz politikalar dolayısıyla tahıl ithalatçısı haline gelmişti. Bu sorunun ortaya çıkmasında, İkinci Dünya Savaşı yıllarında bilinçli tarım kesiminin büyük kısmının yitirilmesi de etkili olmuştur. 1970’lerin ortalarında, gözlemciler, Sovyetler Birliği’nin iki kat daha fazla çiftlik arazisine sahip olduğunu ve bu topraklarda ABD’den altı kat daha fazla kişinin çalıştığı ancak verimliliğin çok daha düşük olduğunu bildirmiştir. Sovyetler Birliği Stalin döneminde bile, tahıl ürünleri ihraç etmişti.⁵⁵

ABD ve Sovyet Birliği arasında yapılan anlaşma, ABD’deki kronik ürün fazlasını erittiği gibi tahıl fiyatlarını da yükseltmiştir. 1970’lerin ortalarında yaşanan ekonomik gelişme tarımsal politikaların gözden geçirilmesine neden olmuştur. Daha

⁵² Henry Bernstein, “Food Regimes and Food Regime Analysis: A Selective Survey”, *Land grabbing, conflict and agrarian-environmental transformations: perspectives from East and Southeast Asia*, An international academic conference, 5-6 June 2015, Chiang Mai University, s.36.

⁵³ Abdullah Aysu, *Küreselleşme ve Tarım Politikaları*, Su Yay., İstanbul, 2008, s.30.

⁵⁴ Harriet Friedmann, "The political economy of food: a global crisis." *New left review*, 197, 1993, s.40.

⁵⁵ Kurk Dorsey, “The 1972 Soviet-American Grain Deal: The Unintended Environmental Consequences of Trading with the Enemy”, <http://files.constantcontact.com/1d374365501/851101bb-81da-41b6-a09c-c8dbd238ce3e.pdf>, s.3-4,(Erişim Tarihi: 23.04.2017)

önce üretimden çekilen alanlar tekrar üretime açılmış, destek fiyatları arttırılmış ve üreticilere cömert zarar ziyan ödemeleri sunulmuştur. Böylece ABD tarım üreticileri tarlalarını en uç noktasına kadar ekmeye başlamışlardır.⁵⁶ 1973 yılında yaşanan buğday kıtlığından sonra fiyatlar olağanüstü artınca özellikle çiftçiler, hükümetin de desteğiyle aşırı borçlanıp, hızla üretimi arttırmışlardır. 1970'lerin sonlarına doğru çiftçi borcu üç kat artmıştır. 1985 yılına gelindiğinde ABD çiftçi borçları, Latin Amerika ülkelerinin ABD'ye borcunun iki katına ulaşmıştır.⁵⁷

ABD - Sovyetler Birliği tarım anlaşmasının neden olduğu sonuçlardan kazançlı çıkan kesim buğday, mısır ve soya üreticileri olmuştur. Ancak hayvancılık kesimi bu değişimin kazançlarından faydalanamadığı gibi yem maliyetleri yükseldiği için zararlı duruma düşmüşlerdir. İhracat patlamasının en önemli etkilerinden biri tarım içi gelir dağılımı üzerinde olmuş ve hayvancılık kesiminden bitkisel üretimle ilgilenen kesime yönelik bir gelir kayması gerçekleşmiştir.⁵⁸

Sovyetler Birliği ile yapılan bu anlaşma istikrarlı olmamıştır. Gizlilikle yürütülen anlaşma ABD kamuoyunda duyulduğunda gazetelerde “Sovyet Soygunu”⁵⁹ olarak yer almıştır. ABD tahıl üretiminin %25'ine karşılık gelen bir tahıl ihracatının, iç piyasada yarattığı fiyat artışlarına karşı oluşan tepki dolayısıyla, birkaç defa geri adım atılmış ve Sovyetler Birliği'ne ambargo uygulanmıştır.⁶⁰ Yine de ABD-Sovyetler Birliği tahıl ticareti neticesinde 1980 yılında gerçekleşen tahıl ve yem ihracatı, 1970'te yapılan ihracatın sekiz katına ulaşmıştır. Fakat 1979'da Sovyet ordusunun Afganistan'a girişi ile ABD Sovyetler Birliği'ne tahıl ambargosu uygulama kararı almıştır.⁶¹ İki ülke arasında milyon tonlar seviyesindeki ticaret anlaşmalarının geçersiz hale gelmesi ABD için yeni pazarların bulunmasını zorunlu kılmıştır. Bu süreçten sonra Avrupa Topluluğu, Japonya ve ABD arasında kıyasıya bir “pazar savaşı” başlamıştır. ABD kendisine bağımlı ülkelerin kendi ekonomisini açacak ölçüde gelişen ekonomilere dönüştüğünü görmüştü.

⁵⁶ Doğruel, *Tarım Destekleme Politikaları*, s.9.

⁵⁷ Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük*, s.8; Krş: Berlan, 1989, s.205.

⁵⁸ Doğruel, *Tarım Destekleme Politikaları*, s.8.

⁵⁹ *New York Times*, 'Soviet Wheat Sale Ineptly Managed,' Senate Panel Says, 29, July, 1974.

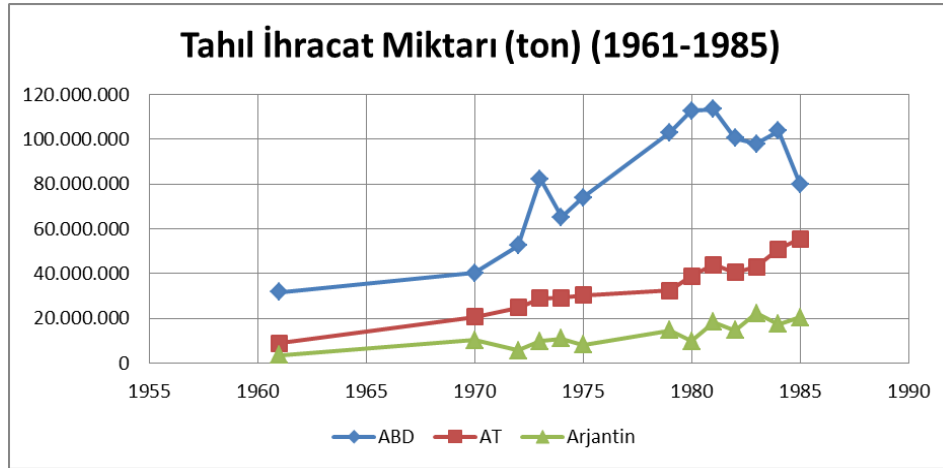
⁶⁰ David L. Evans, “Agriculture Sales and the Making of Détente: The U.S.-Soviet Grain Deal of 1972”, *NC State Graduate Journal of History* 3 (2015), s.18-20.

⁶¹ Friedmann, “The political economy of food”, s.41.

1970'lerin sonunda Avrupa Topluluğu ve Japonya'nın toplam ekonomik büyüklüğü, ABD ekonomisinden %60 daha fazlaydı.⁶²

Büyük bir nüfusa sahip olması dolayısıyla Amerika için önemli bir pazar olarak görülen ve bu yüzden bahsedilmesi gereken bir diğer ülke de Çin'dir. 1960'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nden kopuşla Batı'ya yaklaşan Çin, 1976'da Mao'nun ölümü ile tüm alanlarda olduğu gibi tarım sektöründe de hızlı bir değişim sürecine girmiştir. Batı ile eklemlenme sürecine giren Çin, tarımın özelleştirilmesi ve serbest ticaret anlaşmalarının yapılması konusunda adımlar atmıştır. Bu bedelleri olan bir politikadır ve başlangıçta tahıl üretimi düşmüştür. Devam eden süreçte Çin'de enflasyon kendini hissettirmeye başlamış ve dış borç artmıştır.⁶³ Üçüncü Dünya ülkelerinde de görüldüğü üzere, Çin'in son 30 yılda geleneksel tarımsal üretimi ve ihracatı yavaş yavaş gerilemiş ve ülke, 1980'de net bir ithalatçı olmuştur.⁶⁴

Grafik 13: ABD - AT- Arjantin Tahıl İhracat Miktarları (ton)

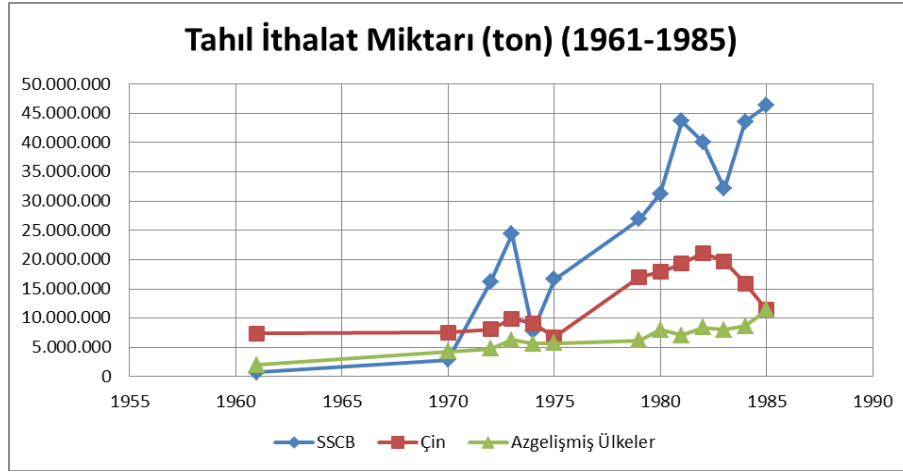
Kaynak: FAO, (Erişim Tarihi: 28.04.2017)

⁶² Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991 Aşırıliklar Çağı*, Çev: Yavuz Alogan, 9. Baskı, Everest Yay., 2015, s.336.

⁶³ Roberts, *Dünya Tarihi*, s.1079.

⁶⁴ Paul Kenedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, Çev: Birtane Karanakçı, 7. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1998, s.531.

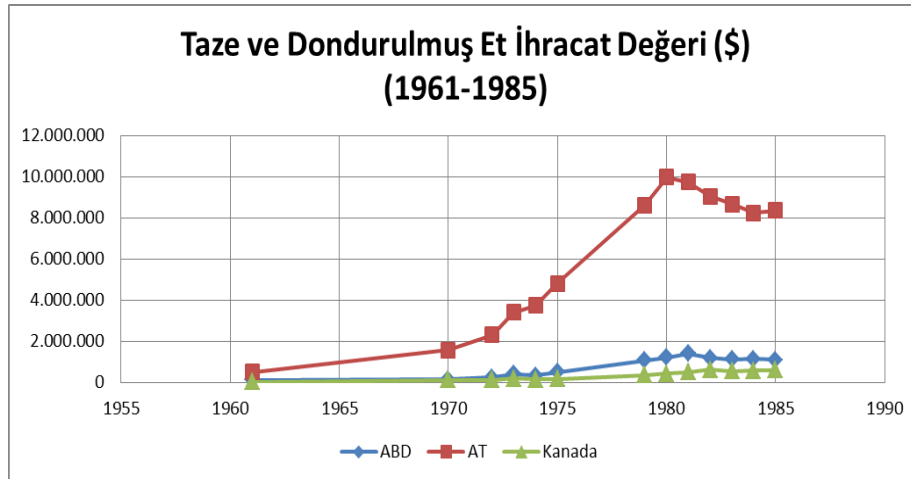
Grafik 14: SSCB – Çin – Az Gelişmiş Ülkelere Tahıl İthalat Miktarı (ton)

Kaynak: FAO, (Erişim Tarihi: 28.04.2017)

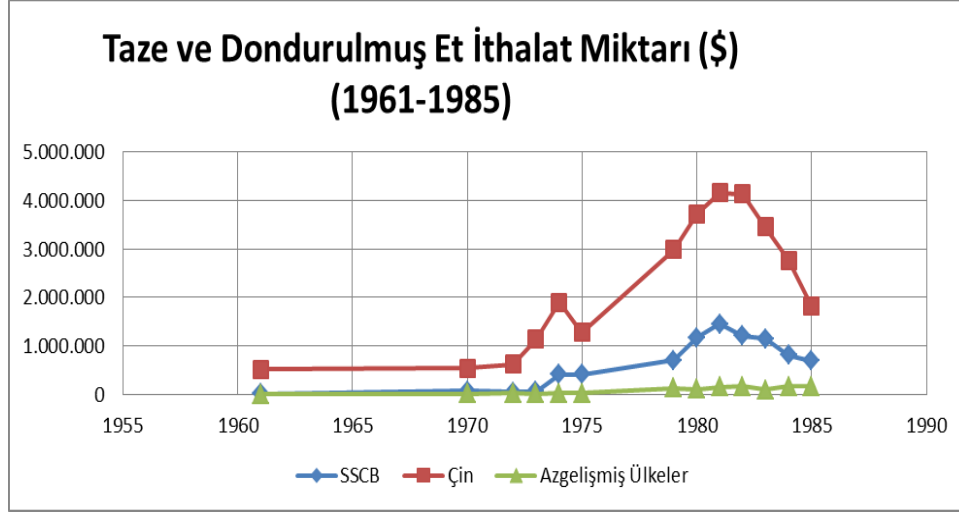
ABD – SSCB anlaşması ile büyük çapta yapılan tahıl ihracatının ve Mao'nun ölümü ile Çin'in Batı'ya yaklaşmasının ekonomik etkilerini Grafik 13 ve 14'te açıkça görmekteyiz. Sovyetler Birliği ile yapılan anlaşma istikrarsız olduğu için büyük iniş ve çıkışlar yaşanmıştır. Ayrıca her iki grafik üzerinden ABD'nin yardım programları adı altında 1950'li yıllardan itibaren gerçekleştirdiği tahıl ticaretinin artarak devam etmiş olduğunu da görmekteyiz.

Grafik 15: ABD – AT – Kanada Taze ve Dondurulmuş Et İhracat Değeri (\$)

Kaynak: FAO, (Erişim Tarihi: 28.04.2017)

Grafik 16: SSCB – Çin – Az Gelişmiş Ülkeler Taze ve Dondurulmuş Et İthalat Miktarı (\$)

Kaynak: FAO, (Erişim Tarihi: 28.04.2017)

Grafik 11 ve 12’de hayvansal üretimde Az Gelişmiş Ülkelerin daha büyük bir paya sahip olduklarını belirtmiştik. Fakat Grafik 15 ve 16’ya baktığımızda hayvansal ürünlerin ihracatı konusunda Avrupa ve ABD’nin başı çekmekte olduğunu görmekteyiz. Bu noktada, Az Gelişmiş Ülkelerdeki hayvansal üretimin, nüfusun gereksinimlerini karşılayamadığını ve bu nedenle ithalat yoluna başvurduklarını söyleyebiliriz. İki gelişmiş ekonomi için de en önemli büyük pazar SSCB ve Çin’dir. Bu grafiklerden yola çıkarak, soğuk savaşın yumuşama döneminin iktisadi boyutu hakkında da fikir sahibi olmaktadır.

ABD ve Avrupa, artan tarımsal üretimine yeni pazarlar oluşturabilmek için GATT, Tokyo Turu’nda (1973-1979) tarımın serbest piyasa kapsamı içine alınması amacıyla baskı yapsalar da başarılı olamamıştır. ABD, çokuluslu şirketlerin önünü açmak için tarım kesimini serbest pazara açma çabalarından vazgeçmemiştir. Kontrolündeki finans kuruluşları IMF ve Dünya Bankası aracılığıyla Az Gelişmiş Ülkelerin tarımını çokuluslu şirketlere açmak için “yapısal uyum programları” başlatmıştır. 1950’lerden itibaren birçok gelişmekte olan ülke ithal ikameci sanayileşme modeli ile kalkınma yolunu seçmiştir. 1970’lere gelindiğinde ise bu ülkeler sanayilerini

finanse etmek için gelişmiş ülkelerden borçlanmış, ancak bu süreç bir borç krizine dönüşmüştür.⁶⁵

Hobsbawn'ın söylemiyle “Üçüncü Dünya” kapsamındaki Hindistan, Peru, Güney Kore gibi ülkeleri tarımsal boyutta birbirleriyle karşılaştırmak pek mümkün değildir. Ancak tek güvenilir bir genelleme yapılabilir: 1970’den itibaren bu bölgelerdeki neredeyse bütün ülkeler derin bir borç batağına gömülmüşlerdi. 1970’te 1 milyar doların üzerinde borcu olan on iki ülke vardı. 1980’lere gelindiğinde altı ülke GSMH’ları kadar ya da daha büyük bir borç altındaydılar.⁶⁶

1980’li yılların başında borç krizine giren ülkelere borç veren finans kuruluşlarının dayatması sonucu uygulanan yapısal uyum programları, birçok ülke iç pazarını gıda malları ithalatına, tarım alanlarını ise çokuluslu tarım ve gıda şirketlerine açık hale getirmiştir⁶⁷ Böylece gelişmiş ülkelerin yüksek verimli tarım alanlarından gelen dampingli(devlet destekli) ucuz mallarıyla rekabet edemeyen yerel-köylü tarımları, hızlı bir yıkıma uğramıştır.⁶⁸

Ortak Tarım Politikası’nın işleyişi gereği dünya piyasalarına ancak sübvansiyonlu olarak çıkabilen Avrupa Topluluğu tarım ürünleri, 1980’li yıllara damgasını vuracak bir, sübvansiyonlar savaşının fitilini ateşlemiştir. Aslında bu olayın başlangıcı, dünyanın en büyük tarım üreticisi ve ihracatçısı olan ABD’nin de sübvansiyon silahını kullanmasıydı. Devlet destekli tarım her iki tarafa da çok büyük mali külfetler yüklerken, Avusturalya, Yeni Zelanda, Türkiye, Arjantin, Brezilya, Kanada, Endonezya gibi çok çeşitli tarım ürünü ihracatçısı ülkeleri de büyük pazar kayıpları ile karşı karşıya bırakmıştır.⁶⁹

Bu dönemin önemli özelliklerinden birisi de çokuluslu tarımsal şirketlerin dünya ekonomisindeki etkinliklerinin artmasıdır. 1970’li yılların başında, iki ya da daha fazla ülkede faaliyet gösteren çokuluslu şirketlerin sayısı yaklaşık 7000’di; 21. yüzyıla

⁶⁵ Biber, “Dünya Tarım Ticareti”, s.42;Kırs: J. Stiglitz, Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı, Çev: Arzu Taşcıoğlu, Deniz Vural, Plan B Yay., İstanbul, 2002, s.37-38.

⁶⁶ Hobsbawn, *Kısa 20. Yüzyıl*, s. 568-569.

⁶⁷ Aysu, *Küreselleşme*, s.31.

⁶⁸ Aysu, *Küreselleşme*, s.31.

⁶⁹ Ahmet Şahinöz, Zahra Fotourehchi, “Dtö Doha Müzakereleri ve Tarım Politikalarında Yeni Yönelimler”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 7, 2016, s. 2020.

girerken küresel ölçekte yaklaşık 300 bin yan kuruluşu olan 44 bin şirket 12 milyon kişiyi istihdam etmekte ve dünya hasılasının üçte biri ile dörtte birini üretmekteydiler.⁷⁰

3.TARIMSAL ÜRETİMDE YAŞANAN TEKNOLOJİK GELİŞMELERİN VE UYGULANAN TARIMSAL POLİTİKALARIN SOSYO-EKONOMİK SONUÇLARI (1945-1980)

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren tarımda yaşanan hızlı gelişmeler, sosyal açıdan en önemli etkisini, Ortaçağ'ın uzantısı olan köy toplulukları ve ortak işletmecilik üzerinde hissettirmiştir. Bireyin mevcut sosyo-ekonomik sistemin dışına çıkıp üretimin yönünü pazara çevirebilmesi, bir ölçüde ticaret, kentleşme ve sanayileşme gibi tarım dışında yaşanan özendirici gelişmeler ile mümkün olmuştur. Kullanımı belli bir sermaye ve bilgi birikimini gerektiren sanayi kökenli modern teknikler küçük aile işletmelerinin bir bölümünü tarım dışına iterken, insan gücünden tasarruf sağlayan makinelerin üretime sokulması ve kırsal atölyelerin sanayi tarafından çökertilmesi ilk kitlesel kırsal göç hareketini başlatmıştır.⁷¹ 1978'de Ernest Feder, köylüyü küreselleşmenin neredeyse "soyu tükenmiş" bir "tür"ü olarak nitelendirmiştir. Köyden kentlere göç eden bu insanlar, gittikleri yerlerde sosyolojik, psikolojik ve ekonomik anlamda birçok sorunlar yaşamışlardır.⁷² Bir BM raporunda (2003) gecekondü sakinlerinin küresel Güney nüfusunun ortalama yüzde 43'ünü oluşturduğu belirtilmektedir.⁷³

Aslında, ileri teknoloji ile tarımsal göç arasında birbirine sıkıca bağlı olan neden-sonuç ilişkileri mevcuttur. İleri teknikler tarımsal işgücünün bir bölümünü açığa çıkarıp kentlere göç yolunu açarken, kentlere göçle birlikte artışa geçen tarımsal ücretler ise işgücünü ikame edecek makinelerin kullanımını özendirmiştir.⁷⁴

⁷⁰ Berend, *20. Yüzyıl Avrupa*, s.352.

⁷¹ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.155-156.

⁷² Cliff Welch, "Peasants and Globalization in Latin America: A Survey of Recent Literature", *Revista Nera – Ano 7*, N. 5 – Agosto/Dezembro de 2004, s. 103.krş: Feder, Ernest. 1978. "The Peasant," *Latin American Research Review* (13:3).

⁷³ Philip McMichael, "Globalization and the Agrarian World", *The Blackwell Companion to Globalization*, ed: George Ritzer, 2007,

<https://devsoc.cals.cornell.edu/sites/devsoc.cals.cornell.edu/files/shared/documents/G-and-the-agarian-world-final-pdf.pdf>, s.6.

⁷⁴ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.155-156.

Tarımda modernizasyon düşük gelirli topraksız köylülerin köylerini terk edip, kente göç etmesine neden olurken, küçük tarımsal alanların birleştirilip, büyütülmesine de sebep olmuştur.⁷⁵ Çağdaş teknoloji koşullarında yeniden yapılanamayan ve piyasa işaretleri doğrultusunda uzmanlaşamayan küçük aile işletmeleri, tarımdan koparılmış, piyasa için üretim yapılabilecek topraklar genişlemiştir.⁷⁶

İkinci Dünya Savaşının hemen öncesinde, İngiltere dışında, tarım ve balıkçılığın nüfusun %20'sinden daha azını istihdam ettiği tek bir ülke vardır: Belçika. Almanya ve ABD'de toplam nüfusun kabaca dörtte birine ulaşıyordu. Fransa, İsveç, Avusturya'da hala %35 ile 40 arasındaydı. Bulgaristan, Romanya gibi tarım ülkelerinde her beş kişiden dördü toprakta çalışıyordu.⁷⁷

1980'lerin başında İngiltere, ABD ve Belçika'da 100 kişiden en çok üçü tarımla uğraşmaktadır. Ancak özellikle ABD'deki bu küçük kesimin, ABD'yi ve dünyayı sayılamayacak kadar çeşitli besin maddeleri akımına uğratacak bir konumda olması şaşırtıcıdır. 1980'lerin başında “Demir Perde” sınırlarının dışındaki hiçbir Batı ülkesinde nüfusun %10'undan fazlası çiftçilikle uğraşmıyordu. Japonya'da çiftçiler 1947'de nüfusun %52,4'ünden 1985'te %9'una indi. Latin Amerika'da köylülerin oranı yirmi yıl içinde Kolombiya'da, Meksika'da ve yaklaşık olarak Brezilya'da yarı yarıya azaldı.⁷⁸ Yerkürenin ancak üç bölgesine esas olarak köyler ve tarlalar hâkim oldu: Alt-sahra Afrikası, Güney ve kıtasal Güneydoğu Asya ve Çin.⁷⁹

1980'lerden başlayarak dünyada küreselleşme ve neoliberal politikalar egemen olduktan sonra Üçüncü Dünya'da tarımın çöküşü ve köylülüğün yok oluşunun sonuçları artık mülteci sorununa dönüşecektir.⁸⁰ Hobsbawm'ın 20. yüzyılın en dramatik olayı olarak ifade ettiği “köylülüğün ölümü”ne⁸¹ sadece tarımdaki modernizasyonun sebep olduğunu söyleyemeyiz. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD'nin uyguladığı tarımsal politikalar da, özellikle Üçüncü Dünya Ülkelerinde, tarımsal nüfusu yerlerinden koparıırken geleneksel tarımsal üretimleri de sona erdirmiştir.

⁷⁵ Cliff Welch, “Peasants and Globalization in Latin America”, s. 103; Krş: Feder, Ernest, (13:3).

⁷⁶ Şahinöz, Neolitikten Günümüze, ,s.156.

⁷⁷ Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl*, s.390.

⁷⁸ Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl*, s.391-392.

⁷⁹ Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl*, s. 393.

⁸⁰ Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük*, s.100.

⁸¹ Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl*, s.390.

1954 yılında Public Law 480 olarak resmileştirilen gıda yardımı programı, ABD'nin küresel gıda ticaretine hâkim olmasını sağlamıştır. ABD tarafından yönetilen gıda fazlaları, jeopolitik cephedeki devletlere imtiyazlı gıda yardımı olarak ve / veya yardımdan ticarete geçişi takiben geleceğin müşterileri olarak görülerek dağıtılmıştır. Bu gıda ihracat rejimi, üçüncü dünyadaki yerel çiftçileri düşük fiyatlı temel gıda maddeleri karşısında zayıflatırken tüketicilerin geleneksel yeme alışkanlıklarını da Batılılaştırmıştır.⁸² En önemli tropik ihracat ürünlerinden şeker ve bitkisel yağların ikisi, tatlandırıcılar ve yağlar olarak kullanılan endüstriyel ikame maddeler tarafından giderek marjinalize edildi. Şeker kamışı için ana sanayi yerine, ABD sübvansiyonları ve mısır fazla stokları nedeniyle ekonomik olarak uygulanabilir hale gelen yüksek fruktoz mısır şurubu ithal edildi. Tropikal bitkisel yağların yerini soya yağı alırken, hayvan yemi olarak da soya unu ikame edildi. Tabi ki bu değişimin nedeni soya yağının, buğdaydan sonra ABD'nin ikinci büyük gıda yardımı maddesi olmasıydı. Dolayısıyla, gıda rejimi, Üçüncü Dünya Ülkelerinde Atlantik desteğiyle ABD ve Avrupa'daki tropikal yağların ve şekerlerin ithal ikamesini teşvik etti.⁸³ Önemli tahıl ve pirinç üreticileri olan Ruslar, Hintliler ve Çinliler kendilerini Amerika ve Kanada buğdayını alırken buldular.⁸⁴

Böylece Afrika, Asya ve Latin Amerika'daki Az Gelişmiş Ülkelerin çoğu, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda hiç gıda ithal etmezken 1971'de dünya buğday ithalatının yarısını, 1981'de de ABD buğday ihracatının %78'ini ithal eder durumuna geldi. ABD'nin "yiyecek yardımı" sonucunda Az Gelişmiş Ülkeler, bir yandan buğday gibi temel ürünlerde ABD'ye bağımlı hale gelirken öte yandan da ihraç etmek amacıyla belirli ürünlerde (yeni egzotik ürünler ve çiçekler) uzmanlaşmaya çalıştılar. Buna paralel olarak ABD'nin ihraca yönelik ekim alanı da 1940'ta toplam ekim alanının %2'siyken, 1980'de %39'a çıktı. Üçüncü Dünya'nın 1950'lerde dünya buğday ithalatı içindeki payı %10 iken 1980'de %57'ye çıktı. ABD'nin dünya yiyecek yardımındaki payı 1960'larda %90'ı aşarken, 1973'te %59'a düştü.⁸⁵

⁸² Philip McMichael, "The World Food Crisis in Historical Perspective" *Monthly Review*, Volume 61, Issue 03 (July-August), 2009.

⁸³ Friedmann, "The political economy of food" s.38.

⁸⁴ Roberts, *Dünya Tarihi*, s.980.

⁸⁵ Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük*, s.80.krş: Friedman, 1990, s.23., Berlan, Jean Pierre, "Capital Accumulation, Transformation of Agriculture and the Agricultural Crisis: A Long-term Perspective", (Ed.) Mac Ewan, Arthur: Tabb, K. William, *Instability and Change in the World Economy*, MR Press, 1989, s.208.

1973 dünya krizinden sonra yardımın yerini normal ticari satışlar almaya başladı. Yiyecek yardımıyla dışa bağımlı hale gelen Az Gelişmiş Ülkelerin, bu yardımı almayan diğer Az Gelişmiş Ülkelere göre, çok daha büyük oranlarda buğday ithalatına bağımlılıkları sürdü.⁸⁶

IMF'nin yapısal uyum programları, köylülüğün tasfiyesinde bir diğer dönüm noktasını oluşturur. 1988'de IMF'den istifa eden ekonomist Davidson Budhoo'nun vurguladığı şu gerçekler aslında sözü fazla uzatmayı gerektirmeyecek kadar durumu özetliyor: *“IMF-Dünya Bankası uyum programları, az gelişmiş ülkelerde halkın tüketimini kısırarak sanayi ihracatının teşvikine aktarılmasıyla sağlanan kaynaklarla, borç ödenmesini amaçlıyordu. IMF-Dünya Bankası'nın Afrika, Latin Amerika ve Asya'da, halkın gereksinimlerini göz önüne almayan neredeyse soykırıma varan politikaları yüzünden 1980'lerden bu yana her yıl 5 yaşın altında, 6 milyon çocuğun yaşamını yitirdiği sanılıyor... Bu gün Üçüncü Dünyada yaklaşık 1,2 milyar insan mutlak yoksulluk içinde yaşıyor (10 yıl öncesine göre %100 artış). Çevre sorunları açısından, milyonlarca yerli insan geleneksel tarımdan çiftliklere kereste plantasyonlarına sürüldüler. IMF-Dünya Bankası'nın politikalarının Güney halkının yaşamı üzerinde felaket boyutlarına ulaşan toplumsal- ekonomik etkiler yarattığında hemen herkes anlaşıyor.”*⁸⁷

Tarımsal üretimin değişimi ve kırsal nüfusun azalması konusunda bir diğer belirleyici etken çokuluslu şirketlerin varlığı olmuştur. Gelişmiş ülkelerin ileri düzey tarım teknik ve teknolojilerine sahip çokuluslu şirketleri, ucuz ihraç ürünler ile yerel piyasalarda hâkim olmuşlar ve böylece piyasada rekabet edemeyen küçük aile çiftçiliğinin ve geleneksel tarımın, tahrip olmasına neden olmuşlardır. Sophia Murphy serbest ticaretin yarattığı olumsuzlukları şöyle özetlemektedir:

““Birçok satıcı ve alıcının geldiği, sebze ve meyve satılan semt pazarlarında her şey herkesin gözü önünde olmaktadır ve “serbest piyasa” bu imajdan güç almaktadır. Serbest piyasa bütün dünyayı bir pazar yapma iddiasındadır. Ancak gerçek böyle

⁸⁶ Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük*, s.81. Krş: Byerlee, Derek, “The Political Economy of Third World Imports: The Case of Wheat”, (Ed.) Wilber, Charles, K; Jameson, Kenneth P., *The Political Economy of Development and Underdevelopment*, McGraw-Hill, 1992.

⁸⁷ Necdet Oral, *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları Yayın Dizisi No: 6, Ankara, 2006, s.115; Krş: E. Yıldızoğlu, “Dünyayı Kim Doyuracak!”, *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1996.

değildir. Arjantin, Brezilya ve ABD çiftçilerinin soyalarını getirip en fazla fiyat verene mallarını verecekleri bir küresel pazar yoktur. Bu çiftçiler için gerçek ürünlerini satabilecekleri, çiftliklerinin yanında tek bir alıcı olduğudur. En fazla iki alıcı olabilir. Ürünleri kalite kontrollerine tabi tutulacaktır. Sağlık kontrolleri ve politik kaprisler söz konusudur. Küçük çiftçilerin durumu daha da beterdir. Kötü yollar, yetersiz depolama olanakları, dengesiz arazi dağılımı, kötü yasalar, dengesiz pazar güçleri, zayıf yerel ve ulusal kurumlar hepsi ticareti etkiler ve hiç biri serbest değildir... Kalkınmakta olan ülkeler Tarım Anlaşmasını imzalayarak; kendi pazarlarını açmayı kabul ederken, büyük tarımsal süper güçlerin desteklenmiş tarımsal üretimlerine dayalı sistemlerini pekiştirdiklerini, bunların büyük üretim fazlalarını dampinglerle kendi pazarlarına sürececeklerini, böylelikle kendi küçük üreticilere dayalı tarımlarını tahrip edeceklerini anladılar.”⁸⁸

Honduraslı bir çiftçi tarımda uygulanan politikalarla ilgili : "*Bugün, Avrupa, Kanada ve ABD'den ucuz gıda ürünleri ithalatı nedeniyle kendi çiftlik ürünlerimizi pazarlarda satamıyoruz. Serbest ticaret çokuluslu şirketler içindir; Küçük köylü çiftçileri için değildir*" diyordu.⁸⁹ Engeller ile ilgili olarak, gıda güvenliğinin liberalizasyon yoluyla özelleştirilmesi, yalnızca çiftlik desteklerini (kredi, sübvansiyonlu girdiler vb.) azaltmakla kalmaz aynı zamanda küçük çiftçileri, tarımsal ürünler için ucuz dünya fiyatlarının rekabetçi baskılarına maruz bırakır. Örneğin Malawi, Zimbabve, Kenya, Ruanda ve Somali gibi kendine yeter olan ülkelerde, tahılda liberalizasyon politikaları, 'serbest pazarlar' isteyen IMF-Dünya Bankası yapısal ayarlamalarına dayanıyor. Bununla birlikte, tarım ihracatının istikrarsızlığının, dinamik kentsel pazarlara yakın olan çiftçileri nakit geliri düzene sokmak için 'hızlı ekin' üretimine (meyve ve sebze) yöneltmeye teşvik ettiği dair kanıtlar da mevcuttur.⁹⁰

Tarımsal teknolojide yaşanan hızlı değişim tarımsal yapılarda da bir takım değişikliklere neden olmuştur. Yeni teknolojiye uyum sağlayamayan ya da yeni teknolojinin zorunlu kıldığı pazarla bütünleşmeyi gerçekleştiremeyen kısacası ekonomik açıdan rasyonel olmayan işletmeler yok olmuşlardır. Söz konusu dönemin

⁸⁸ Sophia Murphy, "Free Trade in Agriculture: A Bad Idea Whose Time Is Done", *Monthly Review*, Volume 61, Issue 03 (July-August), 2009,

⁸⁹ Philip McMichael, "Globalization and the Agrarian World", s.8. Madeley, J. 2000: Hungry for Trade. London & New York: Zed Books, p.81.

⁹⁰ Philip McMichael, "Globalization and the Agrarian World", s.11.

hemen başında, 1950-1960 yılları arasında tarımsal işletme sayısı yaklaşık olarak, ABD ve Kanada gibi ülkelerde %25-30, Batı Avrupa'da ise %15-20 oranlarında azalmıştır. ABD'de ise 20. yüzyılın başından İkinci Dünya Savaşı'na kadar 6-7 milyon düzeyinde kalan tarımsal işletme sayısı, savaş sonrası hızlı bir düşüş ile 1980 yılında 2,5 milyona kadar düşmüştür. Fransa tarımında, 1929'da 4 milyon olan işletme sayısı, 1955'te 2,3 milyona, 1975 yılında ise 1,3 milyona gerilemiştir.⁹¹ Tarımsal işletme sayıları azalırken, doğal olarak işletme genişlikleri artmıştır. ABD'de, 1930 yılında 151 hektar olan söz konusu ortalama ölçek, 1945 yılında 195, 1970 yılında 376 hektara ulaşmış, 1980'li yıllarda artarak devam etmiştir.⁹² Fransa'da 1950'de 12 ha olan ortalama işletme ölçeği, 1975'te 28 ha'ya yükselmiştir.⁹³

Tarımsal gelişmelerin sonuçları açısından son olarak değerlendirmemiz gereken bir konu da 1960'lardan itibaren yoğun olarak kullanılan gübre, bitkisel ve zirai ilaçların çevre üzerinde yarattığı etkilerdir. Geleneksel tarımda birim alandan yüksek verim almak, ürün kaybını en aza indirmek için tarımsal üretim alanlarına dışarıdan sentetik kimyasallar, enerji kaynakları ve değişik üretim materyalleri dâhil edilmiş, üretim açısından iyi sonuçlar alınmıştır. Fakat ne yazık ki bu kimyasalların yaygın kullanımı, "az da olsa iyidir, çok daha iyi olacak" ifadesi altında insan ve diğer canlılarda hasara neden olmuştur.⁹⁴

Kimyasal gübre ve ilaçlar toprağın organik maddece fakirleşmesine, faydalı mikro organizmaların ölümüne neden olmuştur. Bu ise zararlı organizmaların hâkim olmasını kolaylaştırmıştır. Kimyasal gübrelerle otlar daha hızlı gelişmiş, herbisitlere (ot öldürücülere) ihtiyaç artmıştır. Bunların birleşik etkisi ile bitki hastalık ve zararlıları çoğalmış, insektisitlere (tarım ilaçları) duyulan ihtiyaç artmıştır. Süreç kendi kendini besleyen bir kısır döngü halini almıştır.⁹⁵

⁹¹ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.165;Krş: Houee, Paul, Les Etapes du Developpement Rural, Cilt I, Economie et Humanisme, Paris, 1972:76, Roux Pierre, Econoime Agricole, C. 2: L'agriculture dans le developpement economique, Technique et Doc. (Lavoisier), Paris, 1987:99..

⁹² Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.164-165.;Krş. OCDE, Agriculture et Croissance Economique, Ropprt d'un groupe d'experts, Paris, 1965, s.70.,OCDE, Evaluation of Agricultural Policy Reforms in the US, 2011, s.15, Gazzo, Yves, La politique agricole des Etats-Unis, Economica, 1984, s.39.

⁹³ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.165;Krş:INSEE, L'Agriculture, nouveaux defis, Paris, 2007.

⁹⁴ Aktar, W., Sengupta, D., & Chowdhury, A., "Impact of pesticides use in agriculture: their benefits and hazards". *Interdisciplinary toxicology*, 2(1),(2009), s.1.

⁹⁵ Tayfun Özkaya, "Ekonomik ve Ekolojik Kriz Karşısında Türkiye Tarımı", <http://tayfunozkaya.com/wp-content/uploads/2011/11/EKONOM%C4%B0K-VE-EKOLOJ%C4%B0K->

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TARIMSAL ÜRETİMDE DEĞİŞİMİN NEDEN VE SONUÇLARI (1945-1980)

1. 1945 ÖNCESİ TARIMSAL ÜRETİMDE YAŞANAN GELİŞMELER

1.1.Osmanlı’dan Gelen Tarımsal Miras

Osmanlıdan devralınan ekonomik sistemin en önemli özelliği, %80’i kırsal alanda yaşamasına rağmen tarımda modernleşmenin gerçekleşmemesi dolayısıyla, geçimlik tarımın yaygın olduğu bir sistemin varlığıdır. Bir çift öküz ve en eski dönemlerden kalma karasaban ile tarlasını ekip biçmeye çalışan bir köylü profili söz konusudur. Uzun süren savaş dönemleri dolayısıyla insanların kimi zaman toprağı ekip biçecek öküz dahi bulmakta zorlandıklarını ve sabanı çekmek için insan gücünü kullandıklarını görmekteyiz. Bir çift öküz veya gereken miktarda toprağına sahip olmayan köylü aileleri, ortakçı olarak büyük toprak sahiplerinin topraklarında çalışıyorlardı.⁹⁶ Modern tarım yöntemleri ve pazara yönelik üretim kıyı şeritlerinde ve demiryolu bölgelerinde biraz daha yayılmıştı. Cumhuriyetin ilk yıllarında Adana, İzmir, Bursa, Konya ve Trakya bölgelerinde 1000 kadar traktör ve bazı diğer tarım araçları vardı.⁹⁷

Korkut Boratav “*Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*” adlı eserinde Osmanlıdan gelen ekonomik mirası yarı sömürgeleşmiş bir toplum yapısı olarak nitelendirmektedir. Bu tespitini şu nedenlere dayandırmaktadır:

“Birinci olarak dünya ekonomisi içinde hammadde ihracatçısı, sınai ürün ithalatçısı olan bir ekonomik yapı söz konusudur... Ancak Osmanlı İmparatorluğu’nun yarı-sömürge niteliğinin en açık belirtisi dış borçlanmalar – Düyun-u Umumiye – sürekli imtiyazlar arayarak ülkeye giren yabancı sermaye yatırımları- giderek ağırlaşan

KR%C4%B0Z-KAR%C5%9EISINDA-T%C3%9CRK%C4%B0YE-TARIMI-Tayfun-
%C3%96zkaya.doc, Erişim Tarihi: 13.04.2017, s.2.

⁹⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Küreselleşme İktisat Politikaları ve Büyüme-Seçme Eserler II*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları,2007,s.141.

⁹⁷ Yahya S Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İş Bankası Yay., İstanbul, 2015,s.119-120.

ve yaygınlaşan kapitülasyonlar zinciri sonunda ülke yönetiminin önce iktisadi, sonra büyük ölçüde askeri ve siyasi alanlarda emperyalizmin denetimine girmiş olmasıdır.”⁹⁸

“İktisadi” nitelikli koruyucu bir dış ticaret politikası II. Meşrutiyetle birlikte gündeme gelmiştir. Dış ticaret politikasında yapılacak değişiklikler için atılması gereken ilk adım kapitülasyonların kaldırılmasıdır ve ancak “milli iktisat” görüşlerinin vurgulandığı Birinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanmaya sokulabilmiştir. 9 Eylül 1914 günü kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırılmış ve devamında koruyucu gümrük tarifeleri uygulamaya konulmuştur.⁹⁹

Sürekli savaşlar ve nüfus kaybı nedeniyle Türkiye’deki tarımsal üretimde 1913-1922 yılları arasında meydana gelen azalma da önemlidir. Makineleşmenin gerçekleşmediği, emek yoğun bir üretim sürecinin hâkim olduğu bu dönemde, erkeklerin zorunlu askerliğe çağırılması, yük hayvanlarına ise ordunun gereksinimi nedeniyle el konulması ciddi sorunlara yol açmıştır.¹⁰⁰ Atatürk, 1923 yılında bir basın toplantısında “Hakikaten nüfusumuz arazimize göre pek azdır... Hariçten muhacir getireceğiz... İnsan kuvveti yerine makine kuvveti ikame edeceğiz” diyordu. Bu dönemde ekime açık 231,5 milyon dönüm arazinin, sadece 43,6 milyon dönümü ekilebilmektedir.¹⁰¹ Hesaplamalara göre sadece 1914-1918 yılları arasında buğday üretimi %47, tütün %51, kuru üzüm %54, fındık %65, yaş koza %69 düşmüş, koyun sayısı %45, keçi sayısı %33 azalmıştı.¹⁰² Bitki üretimindeki gerileme Cumhuriyet’i izleyen birkaç yıl içinde giderilebilmiş, fakat hayvan varlığının yarı yarıya azalmış olmasının olumsuz etkileri uzun sürmüştür.¹⁰³

⁹⁸ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2008, s.19-21.

⁹⁹ Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi, Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.37-38.

¹⁰⁰ Pamuk, *Osmanlı’dan Cumhuriyete*, s.150.

¹⁰¹ Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 6. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s.84. Krş. İsmail Arar, *Atatürk’ün İzmit Basın Toplantısı*, İstanbul, 1969, s.34.

¹⁰² Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s.34.

¹⁰³ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi*, s.121.

1.2.Cumhuriyet Yönetiminin Kırsal Kesiminin Geliştirilmesine Yönelik Düzenlemeleri (1923-1945)

1.2.1.Atatürk'ün Tarıma İlişkin Görüşleri

1923 yılı Anadolu'da yeni bir devletin kuruluşunu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihe karışmasını simgeleyen bir yıldır. Buradaki geçmişle kesin kopma daha çok siyasi devrimi temsil etmektedir. 1923 yılı iktisadi bakımdan geçmişle kopukluğu getirmemiştir. Aksine 1923–1929 döneminin iktisat politikaları ve resmi iktisat görüşlerinin 1908–1922 dönemi ile süreklilik içinde olduğu gözlenmiştir.¹⁰⁴ Çünkü Cumhuriyetin iktisadi kökleri, 1908 sonrası İttihatçıların 'milli iktisat' fikirleriyle ve esası da 1923 İzmir İktisat Kongresi kararları ile gerçekleşmiştir.¹⁰⁵

Savaşın sonra savaşın getirdiği ekonomik yıkıntı ve Osmanlıdan devraldığı yükümlülüklerle karşı karşıya kalan devlet, dönemin ekonomik ve siyasi açıdan zor koşulları altından kalkabilmek için "...askeri ve siyasi bağımsızlık ancak ekonomik bağımsızlıkla taçlandırılırsa korunabilir" anlayışıyla hareket etmiştir.¹⁰⁶ Mustafa Kemal, Batı Anadolu seyahati kapsamında, 25/26 Ocak 1923 tarihleri arasında uğradığı Alaşehir'de halka şöyle sesleniyordu: "*Arkadaşlar! Bundan sonra pek mühim zaferlere kavuşacağız. Fakat bu zafer süngü zaferleri değil, iktisat ve ilim ve irfan zaferleri olacaktır. Ordumuzun şimdiye kadar istihsal ettiği muzafferiyetler memleketinizi halâsı hakikîye sevk etmiş sayılamaz. Bu zaferler ancak müstakbel zaferimiz için kıymetli bir zemin hazırlamıştır. Muzafferiyeti askeriyemizle mağrur olmayalım. Yeni ilim ve iktisat zaferlerine hazırlanalım.*"¹⁰⁷

1 Kasım 1926'da Mustafa Kemal Türkiye Büyük Millet Meclisi açılış konuşmasında ülke ekonomisinde tarımın yerini, karşı karşıya bulunduğu sorunları ve bunların çözüm yollarını anlatırken: "*Ancak memleketimizin bir tarım ülkesi olduğu ve*

¹⁰⁴ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi.*, s.39.

¹⁰⁵ Serdar Şahinkaya, *Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Ekonomisinin İnşası*, Ankara 2009, s.149.

¹⁰⁶ Hasan Sabır, "Atatürk'ün Ekonomi Anlayışı", *Sayıştay Dergisi*, S.62, Temmuz-Eylül 2006, s.8.

¹⁰⁷ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1997, s.76. Ayrıca bkz: *Atatürk'ün Batı Anadolu Gezisi - İzmir Yollarında*, Haz: Mehmet Önder, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1989, s.48.

geniş bir alana yayılmış bulunduğu göz önüne alınırsa bizim başlıca kuvvet ve servet dayanağımızın toprak olduğu ortaya çıkar”¹⁰⁸ demiştir.

1.2.2. Kırsal Kesimi İlgilendiren Hukuki Düzenlemeler

Cumhuriyet’in ilk yıllarında her birinde ortalama 250 kişinin yaşadığı 40 bin dolayında köy vardı, ancak köylerin idari ve hukuki açıdan durumları belli değildi. Tımar sisteminin bozulmasından sonra ortaya çıkan boşluk, bütün çabalara rağmen giderilememişti. Tanzimat döneminde Vilayet Nizamnameleri, İttihat ve Terakki döneminde ise Vilayet Kanunu çıkarılmış, fakat köye tüzel kişilik verilmemişti. Dolayısıyla kamu otoritesini zayıflatan ve güçlülere egemen kılan bir süreç yaşanmıştı. Bu durumun önlenemeyen en büyük olumsuzluğu ise, mirî toprakların özel mülkiyete geçişinin yaygınlaşması ve kökleşmesidir. Süreç dikkate alındığında ilk iş olarak kamu düzeninin kurulması gerekiyordu. Bunun için Cumhuriyet’in ilânından sonra merkezle kırsal arasında düzenli bir kan dolaşımının sağlanmasına çalışıldı.¹⁰⁹

Türkiye Cumhuriyeti’nin köye yönelik ilk ve en önemli düzenlemesi 18 Mart 1924 tarihli Köy Kanunu’dur¹¹⁰. 97 maddeden oluşan kanun incelendiğinde, yeni devletin, yıllarca sadece asker ve vergi toplanacağı dönemde hatırlanan köylüleri çağdaştırma isteği ortaya çıkar. Köy Kanunu hazırlanırken, Türkiye’nin çeşitli bölgelerinde, çeşitli iklim ve coğrafya şartlarına sahip, zengin-yoksul, kalabalık-tenha, toplu-dağınık tüm köyler göz önünde bulundurulmuştu. Kanunda; köyün tanımı, sınırları, imarı, yolların yapımı, evlerin planı, sağlık, eğitim gibi köylüyü yakından ilgilendiren çeşitli konulara yer veriliyordu.¹¹¹

Köy Kanununda köyün tanımı, idari örgütlerin yeri, hudutları belirlenmiştir. Köyü niteleyen vasıflar olarak cami, mektep, otlak yaylak gibi ortak mallar ile evlerde oturan insanlar bağ, bahçe ve tarlaları sıralanmıştır. Köy işleri olarak iki önemli husus belirtilmiştir: Birisi mecburi olan işler, diğeri köylülerin isteğine bağlı olan işlerdir. Mecburi olan işler yerine getirilmediği takdirde köylü zarara uğrar. Örneğin sağlık

¹⁰⁸ Erdiç Tokgöz, *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-1999)*, Ankara 1999, s.74-75

¹⁰⁹ Ali Ata Yiğit, “Türkiye’nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*,13 (2), 2012, s.316.

¹¹⁰ Köy Kanunu (18.03.1924, Kanun no: 442), *Resmi Gazete*, 68, 07.04.1924.

¹¹¹ Türkan Çetin, “Modern Türkiye Yaratma Projesinin Orijinal Bir boyutu: Örnek Köyler”, *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, ed: Oya Baydar, Tarih Vakfı Yurt Yay., s.314.

alanında sıtma, sivrisinek ile mücadele, lağımlı hela yapılması, kapalı sus tesisleri sağlanması, evlerin depolardan, ahırdan ayrılması mecburi işlerden sayılır. Bayındırlık hizmetleri olarak köy içinde yol yapılması, köy odası, mescit ve okul yapılması ve ağaç dikilmesi bulunmaktadır.

Sosyal ve kültürel alandaki mecburi işler arasında askere gidenlerin ve öksüzlerin bağ ve bahçelerinin imece yoluyla sürülüp, ekilmesi ve harmanlarının kaldırılması vardır. Yapılması köylünün isteğine bağlı olan işler arasında köyün elektriklenmesi, kooperatifleşme, mahalli el sanatlarının geliştirilmesi, mahalli oyunların canlandırılması gibi toplum hizmetleri bulunmaktadır. Kanunla belirtildiği şekilde köyün idari kadrosu içinde köy derneği, köy muhtarı, ihtiyar meclisi, köy korucuları, köy imamları ve köy kâtibi bulunmaktadır.

1924 Anayasası içerisinde de özel mülkleri kamulaştırmaya karşı koruyan hükümler yer almıştır. Özel mülklerin kamulaştırılması hükümetin, arazinin piyasa değerini peşin olarak ödemesi koşuluna bağlanmıştır.¹¹² Ayrıca 1926 yılında çıkarılan Medeni Kanun ile geniş tarım alanları üstünde fiili denetim kurmuş olan güçlü ailelerin o alanları tam malik sıfatıyla tapuya kaydettirmeleri son derece kolaylaştırılmıştır.¹¹³

1.2.3. Vergi Düzenlemeleri

Tarıma ve köylüye yönelik düzenlemeler içinde en dikkat çekici olanı, hiç şüphesiz 1925 yılında Aşar Vergisi'nin kaldırılması olmuştur. Hükümet, 1925 yılında o ana kadar bütçe gelirleri arasında en büyük vergi kaynağını oluşturan Aşarı lağvederek cesur bir adım atmıştır.¹¹⁴ 1925 mali yılında genel bütçe gelirlerinin %25'ine, vergi gelirleri hâsılatının % 50'sine¹¹⁵ karşılık gelen Aşar Vergisi'nin kaldırılması ile

¹¹² 1924 Anayasası-Madde 74- “*Kamu faydasına gerekli olduğu usulüne göre anlaşılmadıkça ve özel kanunları gereğince değer pahası peşin verilmedikçe hiç kimsenin malı ve mülkü kamulaştırılmaz. Çiftçiyi toprak sahibi kılmak ve ormanları devletleştirmek için alınacak toprak ve ormanların kamulaştırma karşılığı ve bu karşılıkların ödeneşi özel kanunlarla gösterilir. Olağanüstü hallerde kanuna göre yükletilecek para ve mal ve çalışma ödevleri dışında hiçbir kimse başka hiçbir şey yapmaya ve vermeye zorlanamaz*”. Bknz: 1924 Anayasası, <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm> (Erişim Tarihi: 30.08.2017).

¹¹³ Tezel,2015.s447. Ayrıca bknz: Hıfzı Veldet Velidededeoğlu, Türk Medeni Hukuku, İstanbul,1963,s.16-9.

¹¹⁴ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi.*, s.448.

¹¹⁵ İsmail Türk, “Atatürk ve Türk Mali Sistemi”, *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri*, Ankara 1982, s.16.

mütegallibe” sınıfını besleyen iltizam sistemi tarihe karışıyor, “gayrisafı ürün” üzerinden alındığı için de çağdaş vergi tekniğine aykırı bir vergiden kurtulunuyordu.¹¹⁶

Köylülerin verdikleri vergi aşardan ibaret değildi. Dolaylı vergileri bir yana bırakırsak, köylüler yol vergisi, ağnam (hayvan) vergisi gibi vergiler de veriyorlardı. Yol vergisi 18-60 yaşları arasındaki her Türk tarafından “*mahallin amele rayicine göre 4 amele yevmiyesi*” olarak ödenecekti. Nakden ödeme gücü olmayanlar, bölgede dört iş günü çalışarak vergiyi ödeyeceklerdi. Köylüler vergiyi ya angarya şeklinde ödüyorlardı veya tefeciye borçlanarak ödüyorlardı. Yol vergisinin köylünün üzerinde oluşturduğu külfeti İsmail Hakkı Tonguç, somut bir örnekle şöyle açıklıyor: “*Bir köylü ailesinde altı lira yol vergisi vermek zorunda olan üç kişi varsa, vergilerinin tutarı olan on sekiz lirayı verebilmek için iki dana ya da bir inek satmak zorundadırlar.*”¹¹⁷ Yapılan çalışmalar sonucunda vergi üzerinde düzenleme yapılarak bedeni yükümlülük esasına dayandırılmış ve 19 Ocak 1925 tarihinde 23 maddeden oluşan 542 sayılı *Yol Mükellefiyeti Kanunu* çıkartılmıştır. Kanuna göre, Türkiye’de oturan 18–60 yaş arasındaki erkekler yol vergisine tabi tutulmuş, ancak sakatlığı tespit edilen fakirler, öğrenciler, askerler ve hayatta altı çocuğu olanlar muaf olmuştur. Yol Mükellefiyeti Kanunu’nun çıkartılmasından kısa bir süre sonra 17 Şubat 1925 tarihinde Aşar Vergisi kaldırıldığından yol vergisi kırsal kesimden alınan en önemli vergi haline gelmiştir.¹¹⁸

Köylüyü ilgilendiren bir vergi de hayvan vergisidir. Her bölge için ayrı ayrı tespit edilen bu vergi, Osmanlı idaresinde dört katına çıkarılmış ve son İstanbul Meclisi Mebusan’ı da vergiyi tekrar arttırarak sekiz misline çıkarma teşebbüsünde bulunmuştur. Birinci BMM’nin çıkardığı ilk kanun (1 numaralı kanun) hayvanlar vergisi ile ilgilidir. Bu kanun, köylüler arasında uyandıracığı olumsuz tepkiler düşünüldüğü için, vergiyi eskisi gibi dört misli olarak tespit ediyordu. Orta ve küçük toprak sahipleri üzerinde büyük bir yük olan bu vergi devamlı şikâyet konusu olmuştur.¹¹⁹

Tarımda üretim etkinliğinin toplumsal olarak yeniden örgütlenmesi konusunda büyük arazilerle köylülerin çıkarları çatışmaktaydı. Büyük arazi sahiplerinin çıkarları,

¹¹⁶ Gülten Kazgan, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2009, s.67.

¹¹⁷ Timur, *Türk Devrimi*, s.87;Krş. İsmail Hakkı Tonguç, “Köy Eğitim Meselesi”, *Ülkü*, No:65.

¹¹⁸ Verginin tam olarak kaldırılması 25 Şubat 1952’dir.Nuray Özdemir, “Cumhuriyet Dönemi’nde Türkiye’de Yol Vergisi”,s.218-219. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1779/18795.pdf>

¹¹⁹ Timur, *Türk Devrim*, s.87-88;Krş. Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, Ankara, 1970,s.175.

tarımda makineleşmenin çok cılız olduğu bir dönemde, bunlara ait toprakların işlenebilmesine yetecek kadar işçi, yarıcı, ortakçı, ırgat ve marabanın el altında bulunabilmesi için, kırsal nüfusun önemli bir bölümünün topraksız ya da az topraklı olmasını gerektiriyordu.¹²⁰ Hamid Sadi'nin verdiği bilgiye göre, 1920'li yıllarda ekili toprakların % 35'i 33.000 dolayında aileye aitti ve bu ailelerin toplam 8.000.000 hektar arazisi vardı.¹²¹ Hükümet, 1920'lerde Aşarın kaldırılması dışında küçük üretici köylülerin yararına etkili bir uygulama ortaya koymadı. 1925 yılında devlet arazilerinin köylülere satılması yolunda bir karar alındıysa da, bununla ilgili bir uygulama 1930'ların ortalarına kadar çok cılız kaldı. Türkiye dışından gelen ve iskâna tabi tutulan göçmen ailelere dağıtılan arazi dışında, bütün 1923-1934 döneminde 22.000 kadar yerli kırsal aileye 73.000 hektar devlet arazisi dağıtılmasıyla yetinildi.¹²²

1.2.4. Tarımsal Kesime Finansman Temini

1920'li yıllarda köylü girişimini seferber ederek kooperatifleştirme, zahire borsaları kurulması, Ziraat Bankası'nı genel kurulu köylülerden oluşacak bir anonim şirkete dönüştürme yanında, devlet aynı zamanda tohum ve hayvan ıslah istasyonları, tarım okulları açmak, ziraat sayımı yapmak ve Ziraat Vekâleti'ni kurmak yoluyla bilgi artışı ve örgütlemeyi sağlamak adına adımlar atmıştır.¹²³ İç pazarın oluşumunda önemli bir gelişme olarak kabul edilen ticaret borsaları 1924 tarihli yasayla kurulmaya başlanmış ve sayıları Demokrat Parti iktidarı arifesinde 26'ya ulaşmıştır. Bu borsalardan Ordu'dakinde fındık, Kars'takinde hayvan işlem görürken diğer 24 borsada yöresine göre değişik tahıl ürünleri alış verişi yapılmaktaydı.¹²⁴

Üretim ve pazarlama aşamalarında, kredi ve diğer girdilerle birlikte tarımsal hizmetlerin çiftçiye en uygun koşullarda ulaştırılabilmesi amacıyla kooperatifleşme teşvik edilmiştir. 1863 yılında Mithat Paşa'nın Niş valisi bulunduğu sırada devlet ve

¹²⁰ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi*, s.451

¹²¹ Hamid Sadi, *İktisadi Türkiye*, Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Yay., İstanbul,1932, s.68.

¹²² Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi*, s.452.

¹²³ Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla*, s.66.

¹²⁴ Zafer Toprak, "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Der: Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Yurt Yayınları 18, Ankara, 1988,,s.22.

çiftçilerin katkıları ile oluşturduğu “memleket sandıkları” bu konuda ilgili süreci başlatmıştır.¹²⁵

Bu bağlamda ilk çıkarılan yasa 1924 tarihli İtibari Zirai Birlikler Kanunu’dur. Kanun ile kurulacak birlikler, Ziraat Bankası’nın denetiminde aldıkları kredileri, çiftçi ortaklarına dağıtabileceklerdi. Bu yasayı takiben 1926 yılında çıkarılan Ticaret Kanununda kooperatifin yasal olarak ilk tanımı; “Ortakların meslek, sanat ve maişetlerine (geçimlerine) ait ihtiyaç ve muamelelerini muavenet ve kefaleti müteakabile (karşılıklı yardım ve kefillik) sayesinde tedarik ve ifa eylemek maksadıyla teşkil edilen şirket kooperatifidir” şeklinde yapılmıştır.¹²⁶ 1929 yılında çıkarılan Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu ile tarımsal kredi yeniden düzenlenmiştir. 1935 yılında Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu ve aynı yıl çıkarılan Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu ile kırsal alandaki dağınık, düzensiz olanakların birleştirilmesi ve küçük aile işletmelerinin üretim gücünün ve kazançlarının artırılması için yararlı bir dayanışma ve işbirliği sağlanması amaçlanmıştır.¹²⁷

Tarım Kredi kooperatiflerinin amaçları ve çalışma koşulları DPT raporunda¹²⁸ şöyle sıralanmaktadır:

1. *Ortakların kısa ve orta vadeli kredi ihtiyacını karşılamak*
2. *Tarımsal ürünleri değerlendirmek*
3. *Üreticilerin ortak olarak faydalanabilecekleri tarımsal makine, ekipman ve tesisleri temin etmek*
4. *Çiftçinin mesleki ve teknik yönden bilgilerini arttırmak*
5. *Kurslar açmak, seminerler düzenlemek*
6. *Mevduat toplamak, bankacılık hizmetleri ve sigorta acenteliği yapmak veya bu gibi kuruluşlara iştirak etmek*

¹²⁵ Meral Tecer, “Atatürk Döneminde (1923-1938) Ekonomik Örgütlenme”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 39, Sayı4 Aralık 2006, s.84.

¹²⁶ Tecer, “Atatürk Döneminde (1923-1938)”, s.78-79.

¹²⁷ Tecer, “Atatürk Döneminde (1923-1938)”, s.84.

¹²⁸ DPT, *Sekizinci Beş yıllık Kalkınma Planı Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, (Rapor No: DPT: 2516). Ankara, 2000, s.18.

Tarım Kredi Kooperatifleri etkinlikleri kapsamında ortaklarına sağladığı maddi krediler yanında gübre, yem, tohumluk, fide, tarımsal ilaç, zirai araç-gereç de sağlamaktadır.

Tablo 2: Tarım Kredi Kooperatiflerinin Gelişimi¹²⁹

Yıllar	Kooperatif Sayısı	Bağlı Köy Sayısı	Ortak Sayısı	Ortalama Ortak Sayısı
1930	191	367	4.319	23
1931	341	1096	20.170	59
1932	590	1755	34.070	58
1933	653	1822	52.733	81
1934	661	1889	60.583	92
1935	668	2309	63.936	96
1936	568	2368	67.333	118
1937	591	3638	101.535	172
1938	643	3847	119.144	185
Yıllık Ortalama Artış Oranı	% 16,4	% 34,1	% 51,4	% 29,8

Tablo 2’de görüldüğü üzere 1938 yılı itibariyle tarımsal kooperatiflerin sayısı 643 ve ortakların sayısı 119.144’tür. 1938 yılında ülkemizde yaklaşık 6 milyon kişinin tarımda çalıştığı düşünülürse, tarımsal kredilerin ortak sayısı, ancak %2 gibi düşük bir düzeydedir.¹³⁰

Cumhuriyetin ilk yıllarında Ziraat Bankası tarım sektöründe motor işlevini üstlenmiştir. 1924 tarihli bir yasa ile banka 30 milyon sermayeli ve 99 yıl süreli bir anonim şirket haline getirilmiştir. Bankaya tarımsal kredi yanında her türlü bankacılık faaliyetinde bulunabilme yetkisi de tanınmıştır.¹³¹ Tarımsal kredi cumhuriyetin ilk yıllarında süratle artmıştır. 1924’te 17.040 liradan, 1930’da 35.715 liraya yükselmiştir.¹³²

24 Haziran 1938’de Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) kurulmuştur. Buğday piyasasını düzenlemek, bunun için alım satım yapmak, gerekirse un ve ekmek

¹²⁹ Tecer, “Atatürk Döneminde (1923-1938)”, s.85.

¹³⁰ Tecer, “Atatürk Döneminde (1923-1938)”, s.86.

¹³¹ Zafer Toprak, “Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler”, s.24.

¹³² Timur, *Türk Devrimi*, s.91.

fabrikaları kurmak, dünya buğday üretimi ve fiyat hareketlerini izlemek, araştırma yapmak ve yayın faaliyetinde bulunmak ofisin görevleri olarak tanımlanmıştır. Ziraat Bankasının buğday stokları da ofise devredilmiş, buğday satın alınacak yerlerle fiyat ve şartları ise, hükümet tarafından belirlenmiştir.¹³³ Gerektiğinde TMO hükümet tarafından iç üretimi takviye etmek için ithalat yapmakla ve üretim fazlasını ihraç etmekle görevlendirilmiştir. TMO'nun asıl fonksiyonları ise tahıl iç fiyatlarının üreticiler için normal seviyenin altına inmesini ve tüketiciler aleyhinde artış göstermesini önlemek, bu ürünlerin pazarlanmasını örgütlemek, hükümet kararı ile tahıl ürünlerine ek olarak baklagiller ve yağlı tohumlarla ilgili çalışmalar yapmak, haşhaş ve narkotik ürünlerde devlet tekeli yürütmektir. TMO ayrıca ürün depolama amacı ile ambarlar temin etmeye, kurutma, temizleme, işleme ve ayıklama faaliyetleri için araç-gereç sağlamaya, tesis kurmaya ve işletmeye yetkilidir.¹³⁴

1.2.5. Eğitim

Kalkınmada eğitimin gittikçe önem kazandığı kabul edilmektedir. Gerçek eğitim kitleyi hedef kabul eden ve toplum yapısını değiştirecek bilgi ve ustalıkları kapsayan bir öğretim sistemidir. Ülkemizde köy eğitimi kapsamında okul içi eğitim ile birlikte yetişkinlerin eğitimine de önem verilmiştir. Bu bağlamda Millet Mektepleri ile Latin alfabesinin kabulünün halka yayılması amacı güdülmüştür. Halk eğitimi alanında öğretmen birlikleri, Türk ocakları-halkevleri ve ordu dikkate değer çalışmalar göstermiştir. 1925 tarihli bir kanunla orduda erlere tarımsal bilgilerin de öğretilmesi esas kabul edilmiştir. Cumhuriyet döneminde, ziraat liseleri, fakülteleri ve yüksek ziraat enstitülerinin açılması da tarımsal bilginin arttırılması ve köylünün bilinçlendirilmesi konusunda atılmış önemli adımlardır.

Cumhuriyet aydınlanmasının eğitim alanındaki en özgün ve en çok ses getiren uygulamalarından biri olan köy enstitüleri, köy öğretmen ve eğitmenleriyle, köylerde eğitim, tarım, teknik ve sağlık görevlisi olarak çalışacakları yetiştirmek amacıyla kurulmuş eğitim kurumlarıdır. 17 Nisan 1940'da açılıp 1954 yılında kapatılmış olan bu önemli eğitim kurumları, bu geçen süre içerisinde, hem eğitim sisteminin gereksinmesi

¹³³ Yiğit, "Türkiye'nin Tarıma Dayalı", s.320.

¹³⁴ DPT, *Sekizinci Beş yıllık Kalkınma Planı Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, s.12.

olan öğretmenleri yetiştirmiş hem de ülkemizin ulusal, çağdaş ve kültürel gelişimine katkıda bulunmuştur.¹³⁵

*Köy Enstitüleri (1937–1948)*¹³⁶

Adı ve Bulunduğu İl Kuruluş Tarihi

1. Çifteler/ Eskişehir 1937
2. Kızılçullu/ İzmir 1937
3. Kepirtepe/ Kırklareli 1938
4. Gölköy/ Kastamonu 1939
5. Beşikdüzü/ Trabzon 1940
6. Cılavuz/ Kars 1940
7. Akçadağ/ Malatya 1940
8. Akpınar/ Samsun 1940
9. Düziçi/ Adana 1940
10. Gönen/ Isparta 1940
11. Pazarören/ Kayseri 1940
12. Savaştepe/ Balıkesir 1940
13. Aksu/ Antalya 1940
14. Arifiye/ Kocaeli 1940
15. Hasanoğlan/ Ankara 1941
16. Pamukpınar/ Sivas 1941

¹³⁵ Hacer (Çelik) Karabağ, “Cumhuriyet Dönemi Sosyo-Kültürel Değişim Üzerinde Türk Aydınımın Etkisi (İsmail Hakkı Tonguç Örneği)”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:11, Sayı: 18, 2010/1, s.113.

¹³⁶ Karabağ, “Cumhuriyet Dönemi Sosyo-Kültürel Değişim”, s.115.

17. İvriz/Konya 1941
18. Pulur/ Erzurum 1942
19. Ortaklar/ Aydın 1944
20. Dicle/ Diyarbakır 1944
21. Ernis/ Van 1948

1.2.6. Makineleşme

Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarımsal mekanizasyon konusunda da ilerlemeler yaşanmıştır. Bu kapsamda teknolojik açıdan önemli bir gelişme olarak karasabandan pulluğa geçişi gösterebiliriz. Emek kıt olmasına karşın traktör ancak traktörle ekime elverişli ve ölçeği büyük işletmelerde kullanılabilmekteydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında traktör sayısında belirgin bir artış gözlenmektedir.¹³⁷ 1924'te 500 dolayında olan traktör sayısı 1928'de 1200'e ulaşmıştır. Kuşkusuz bu artışta, tarımda makineleşmeyi arttırmak amacıyla 1926 yılında çıkarılan, tarımsal araçların kullandığı yakıtlar ile tarımsal üretimde kullanılan gübre ve tarımsal mücadele ilaçları ile kimyasal girdileri gümrük ve istihlak vergilerinden muaf tutan kanunun etkisi büyüktür.¹³⁸ Fakat bu kanunun bütçe açısından yükü büyük olunca, Ziraat Vekâleti işgücü açığını gidermeye yönelik ilk yıllardaki ileri mekanizasyon çabasını sürdürmemiştir. Vekâletin traktörden vazgeçmesinde üç etmen rol oynamıştır. Bunlardan ilki döviz darboğazıdır ve 1929 Ekonomik Buhranının etkisiyle mekanizasyon önemini yitirmiştir. İkincisi o günün traktörünün teknik özellikleri, Türkiye'de toprağın niteliği ile bağdaşmamaktadır. Ziraat Vekâleti'nin raporlarında da belirtildiği gibi Türkiye'nin genel arazi yapısı ve toprak türü 1920'li ve 1930'lu yılların traktörlerine elverişsizdir. Üçüncü olarak ise 1920'lerin ve 1930'ların traktör teknolojisi yeterince gelişmediği için 1920'lerde traktör kullananlar bu araçları çekim hayvanlarıyla takviye etme gereği duymuşlardır. Çünkü traktörler demir tekerleklidir, nadiren paletlidir ve çekim gücü taşlı, sert topraklara yetmemektedir. Engebesiz düz arazilerde yol alabilmektedirler. Traktörler ancak II. Dünya Savaşı yıllarında gündeme gelen çekim gücü yüksek, askeri arazi arabalarındaki

¹³⁷ Zafer Toprak, "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler", s.33.

¹³⁸ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, 2. Kitap, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, ss.347.

teknolojik gelişmeler sonucu her türlü arazide kullanılabilir bir çekim gücüne sahip olmuşlardır.¹³⁹

Tarımı makineleştirme konusundaki ilk atılımın umulan etkiyi yaratmaması üzerine dönemin tarıma ilişkin yazılarında “modern ziraat araçlarına” karşı bir tepki ortaya çıkmıştır. Şevket Reşat Hatipoğlu *Dönüm*’de “...kazançlı bir ziraat her yerde mutlak modern tarım olmak icap etmez, onun mutlak pahalı oyuncaklarla yapılması şart değildir” diyordu. Bu tepkiler geçmişte uygulanan tarım teknolojisinin ve sabanın yeniden incelenerek yüceltilmesi ile çeki hayvanı olarak öküz yerine atın önerilmesini ortaya çıkarmıştır. 1930’lu yılların ikinci yarısından itibaren tarımda traktör kullanımının yeniden gündeme girdiği görülmektedir.¹⁴⁰

1.2.7. Savaş Yılları

Türkiye, İkinci Dünya Savaşına girmemiştir; ancak, 1939-45 yılları arasında üretici durumundaki büyük bir nüfusun askere alınması ve çıkarılan kanunların da yardımı ile ülkede savaş ekonomisi uygulanmıştır. Bununla birlikte sanayileşme yolundaki tüm programlar ve planlama çalışmaları da askıya alınmıştır.¹⁴¹

Savaşın hemen öncesi olan 1938 yılı ve savaşın sonlandığı 1945 yılı buğday ve pamuk üretim miktarlarına baktığımızda savaşın bilançosunu daha iyi görebiliriz. 1938 yılında 3.830.341 ha alanda 4.278.815 ton buğday üretimi söz konusuysen 1945 yılında, 3.742.006 ha alanda 2.189.318 ton buğday üretimi gerçekleşmiştir.¹⁴² Pamukta ise 1938 yılında 275.249 ha alanda 236.108 ton üretim yapılmışken 1945 yılında 231.377 ha alanda 119.686 ton üretim söz konusudur.¹⁴³ Verileri karşılaştırdığımızda, buğday ekili alanda %2,30’luk, üretimde %48,83’lük; pamuk ekili alanda %15,93’lük, üretimde %49,30’luk azalış karşımıza çıkmaktadır. Şüphesiz bu azalışlarda tarım kesimindeki emek kaybının etkisi büyüktür. Fakat üretimdeki düşüşün bir diğer nedeni de savaş döneminde çıkarılan kanunlardır. Bu kanunlardan ilki *Milli Koruma Kanunu*’dur.

¹³⁹ Zafer Toprak, “Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler”, s.33-34.

¹⁴⁰ Tekeli ve İlkin, *Cumhuriyetin Harcı*, s.349;krş: Şevket Raşit Hatiboğlu, *Türkiye’de Zirai Buhran*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1936, s.15-18.

¹⁴¹ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s.81.

¹⁴² DİE, *Tarımsal Göstergeler 1923-1998*, s.8.

¹⁴³ DİE, *Tarımsal Göstergeler 1923-1998*, s.62.

Savaş döneminin ilk başbakanı olan Refik Saydam döneminde çıkarılan *Milli Koruma Kanunu*, hükümete, ekonomiye yaygın bir biçimde müdahale edebilme yetkisi sağlamıştır.¹⁴⁴ Tarım sektörü de bu müdahale alanına dâhildir ve aşağıda aktaracağımız ilgili birkaç maddesi aracılığıyla kanunun üretimdeki düşüslere nasıl etki ettiğini daha iyi görebiliriz.

“Madde 37 – (Değişik: 3/8/1944 - 4648/1 md.) Hükümet, ziraatte çalışabilir her vatandaşı, kendi ziraat işi yüzüstü kalmamak şartıyla, muntaka münasebetlerini, iklim ve sıhhat şartlarını nazara alarak gerek Devlete ve gerek şahıslara ait ziraat işletmelerinde ihtiyaca göre, bir buçuk ayı geçmemek ve mahalli örf ve rayice göre ücret verilmek üzere zirai iş mükellefiyetine tabi tutabilir, kadınlar ancak kendi köy ve kasaba ve şehir sınırları içinde çalıştırılabilir.

Madde 38 – (Değişik: 3/8/1944 - 4648/1 md.) I - Hükümet, lüzum gördüğü muntakalarda yapılacak zeriyyatın¹⁴⁵ nev'ini, çeşidini ve bunların nispetini tayin, herhangi bir mahsulün ekimini men, ziraatın ve hayvan yetiştirmenin usul ve istikametlerini tesbit edebilir.

II - Hükümet, büyük ve küçük baş hayvanların şahsi ihtiyaç haricinde alım ve satımını, herhangi bir suretle başkasına devrini, naklini ve kesimini tanzim, tahdit ve menetmeğe ve bunlara 14 üncü madde hükümleri dairesinde el koymağa salahiyetlidir.

Madde 42 – (Değişik: 3/8/1944 - 4648/1 md.) I - Hükümet, her türlü ziraat aletlerini, makinalarını, vasıtalarını ve malzemelerini, zirai ilaçları ve tohumları ve damızlık hayvanları lüzumuna göre satabilir, parasız, ariyet veya ödünç veya bir kira mukabilinde olarak ihtiyacı olanlara tevzi edebilir ve çiftçiye ödünç para verebilir.”¹⁴⁶

Kanun ile hükümet, ordunun beslenmesi amacıyla tarım ürünlerine ve hayvanlara el koymuş, başta tahıl, pamuk ve yün olmak üzere tarımsal ürünleri çok düşük fiyatlardan zorunlu olarak satın almış ve önemli miktarda işgücünü orduya dâhil etmiştir. Nüfusunun %75'i kırsal alanda yaşayan ve onların da %85'inin az topraklı ya

¹⁴⁴ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s.83.

¹⁴⁵ Arşınla ölçülen şeyler.

¹⁴⁶ “Milli Koruma Kanunu (3780 Sayılı Kanun)”, *Resmi Gazete*, (4417), 26.01.1940, s.1733-1734.

da topraksız köylülerden oluştuğu gerçeğini göz önünde bulundurduğumuzda, kanunun özellikle kırsal alanda olumsuz etkiler yarattığını söyleyebiliriz.¹⁴⁷

1942 Temmuzunda başbakanlığa getirilen Şükrü Saraçoğlu ise, piyasa üzerindeki sıkı denetim mekanizmalarını kaldırma ya da gevşetme yoluna gitti. İlk olarak, hububat alım fiyatları yükseltildi ve ürünün %25'inden fazlasının piyasa fiyatlarından satımı çiftçi için serbest bırakıldı. Gıda maddelerinde fiyat denetimleri kaldırıldı veya hafifletildi. Bu politika değişikliği kentlerde fiyatları ve çiftçi-tüccar kazançlarını büyük ölçüde arttıran sonuçlar yaratacaktır.¹⁴⁸

Saraçoğlu hükümetinin bu süreçler sonunda oluşan aşırı kazançlara ve enflasyona karşı getirdiği savunma mekanizması, iki olağanüstü vergiden oluşmuştu: *Varlık Vergisi*¹⁴⁹ ve *Toprak Mahsulleri Vergisi*¹⁵⁰. 1942 tarihli Varlık Vergisi, savaş yıllarında elde edilen aşırı kazançların bir kısmına el koymak amacıyla çıkarılmış bir servet vergisi kanunudur. Bu kanunla hem savunma harcamaları için gelir temin edilmek istenmiş, hem de enflasyonu frenlemek amaçlanmıştır. Vergi borçlarını bir ay içinde ödemeyenler, önce kamplara, sonra da çalışma yükümlülüğüne tabi tutulmak üzere Aşkale'ye sevk edildiler.¹⁵¹

Savaş koşullarında hızla artan tarımsal kazançlara, 1943 yılında kabul edilen, Toprak Mahsulleri Vergisiyle ulaşılmaya çalışılmıştır. Kanun ilk çıktığında vergi oranı %8 ile %12 arasında değişmektedir. Fakat karşılaşılan sorunlar nedeniyle, daha sonra vergi oranı tüm ürünlerde %10 olarak sabitlenmiştir. Kanun, uygulama şekli ve alınan oran dolayısıyla, kaldırılan Aşar Vergisini hatırlatmaktadır. Halk arasında “yeşil ekin vergisi” olarak anılan bu vergi köylüyü zor durumda bırakmış, uygulamasında da hatalar yapılmıştır. Dönemin basınında da sıklıkla bu konu işlenmiştir. Tasvir-i Efkâr gazetesinde 28.05.1943 tarihli bir yazıda: “ *tam bir hürmet ve teslimiyetle atını, kırsağını, öküzünü, arabasını, gıdasını teşkil eden buğdayını, hayvanlarının yemlerini*

¹⁴⁷ 1940 Türkiye nüfusu: 17.820.950, köy nüfusu: 13.474.701. bkz. DİE, 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, s.23. DİE, *1950 Ziraat Sayımı Neticeleleri*, Ankara, 1956, s.134-135.

¹⁴⁸ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi.*, s.84.

¹⁴⁹ “Varlık Vergisi Hakkında Kanun (4305 Sayılı Kanun)”, *Resmi Gazete*, (5255), 12 Teşrinisani 1942, s.3965.

¹⁵⁰ “Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu (4429 Sayılı Kanun)”, *Resmi Gazete*, (5423), 7 Haziran 1943, s.5241.

¹⁵¹ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi.*, s.85.

hatta yarının ihtiyacını karşılayacak tohumunu bile veren köylünün bu vergiyi vermek durumunda bırakılması sakıncalıdır” şeklinde kanun eleştirilmiştir.¹⁵²

Cumhuriyet’in kurulduğu ilk yıllardan itibaren iktisadî hayatta dönem dönem krizler, yükselişler, daralmalar, durgunluklar yaşanmıştır. Ancak en ağır ve sürekli kriz, milli gelirin ciddi oranda azaldığı 1940-1945 yıllarında gerçekleşmiştir. Savaşın milli hâsılayı azaltırken diğer yandan harcamaları arttırması bütçenin bir kaç yıl açık vermesi sonucunu doğurmuştur. Küçük bir azınlık zenginleşirken büyük çoğunluk yoksullaşmıştır.

1.2.8. Ulaştırma

İnsanların ve malların yer değiştirmesini sağlaması ve coğrafi işbölümüne olanak yaratması bakımından ulaştırma sektörü, tarım sektörünün gelişmesi açısından büyük öneme sahiptir. Cumhuriyet dönemine Osmanlı’dan dört bin kilometre dolayında demiryolu kalmıştı. Yabancı şirketlere ait bulunan bu şebeke tek hatlı ve yapısı itibariyle yoğun bir trafiğe elverişsiz olduğu gibi, hepsi Türkiye’nin batısında toplanmıştı. Karayolları ve deniz ulaşımı ise yetersiz durumdaydı. Bu durum ülke içinde mal akımlarını büyük ölçüde aksatmaktaydı. Bereketli yıllarda iç bölgelerde ürün, taşıma olanaksızlığı dolayısıyla çürürken, İstanbul ve İzmir buğday ve unu yurt dışından almak zorunda kalmaktaydı.¹⁵³

Kurtuluş Savaşı sırasında ulaştırma güçlüklerinden çok sıkıntı çekmiş olan devlet, barış ardından demiryollarının geliştirilmesine önem vermiştir. 1924-31 yılları arasında 1630 km’lik yeni demiryolu yapılmış ve şebekenin uzunluğu 1931’de 5 bin 716 km’ye çıkmıştır.¹⁵⁴ Ayrıca, Cumhuriyet döneminde yabancıların elindeki demiryollarının satın alınıp, millileştirilmesi politikası da uygulanmıştır.

Deniz ulaşımı konusunda da Kabotaj Kanunu’nun çıkarılması ve kapitülasyonların kaldırılması önemli adımlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine bu

¹⁵² Sevilay Özer, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Uygulamaya Konulan Toprak Mahsulleri Vergisi ve Köylü Üzerindeki Etkisi”, *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 5, İstanbul, 2015, s.35.

¹⁵³ Ömer Celal Sarc, “Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi”, *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, 2. Baskı, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s.343-344.

¹⁵⁴ Sarc, “Atatürk Döneminde”, s.352.

dönemde, gerek devlete ait gemi işletmesinin, gerek özel armatörlerin filoları, dışarıdan gemi satın alınarak güçlendirilmiştir.¹⁵⁵

2.1945-1980 ARASINDA TARIMSAL ÜRETİME YÖNELİK GELİŞMELER

2.1. 1945-1950 Yılları Arası Gelişmeler ve Marshall Planı Uygulamaları

1945-1950 yıllarını kapsayan dönem, İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği ve birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de ekonomik, sosyal sarsıntılar sonrası yaraların sarılmaya çalışıldığı bir dönemdir.

Yukarıda bahsettiğimiz kanunlarla getirilen ağır şartlar ve silah altına alınan büyük bir kitlenin emek kaybına neden olması, nüfusun %75'ini oluşturan kırsal kesimde, savaşın olumsuzluklarının en ağır şekilde yaşanmasına sebep olmuştur. Savaşın köylü üzerindeki etkileri 16 Temmuz 1945 tarihli Tan Gazetesinde şöyle ifade edilmiştir: “ *Bugün açık olan bir hakikat varsa o da köylümüzün her zamankinden ziyade sıkıntı ve darlık içerisinde olduğudur. Harpten önce sattığı bir kilo buğdaya karşılık en aşağı sekiz metre bez, iki teneke sade yağına bir teneke gaz, bir koyuna alâsından bir kat urba, iki tavuğa bir turpan, bir kilo peynire bir kilo sabun, bir kilo yapağıya bir geyim gön, altmış kilo buğdaya iki çift celep malı alabiliyordu. Bugünün şartlarına göre bu ihtiyaçlarını sağlayabilmek için ancak bu ödediği malların bazılarında beş mislini yatırabilmesi ki, harpten önce satın aldığı malların daha çürük, daha bozuk ve enginini elde edebilsin.*¹⁵⁶”

Savaşın bitimi ile beraber kırsal kesimdeki bu olumsuzlukları ve hoşnutsuzluğu ortadan kaldırmak amacıyla az topraklı ve topraksızlara, toprak dağıtımını esas alan bir kanun oluşturulması yönünde çalışmalar başlatılmıştır. Bu bağlamda 1945 yılında 4753 sayılı “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu¹⁵⁷” çıkarılmıştır. Kanun, tarımsal üretim amacı ile kullanılmayan, ancak tarıma elverişli devlet arazilerinin ve belirli sınırlar üzerinde

¹⁵⁵ Sarc, “Atatürk Döneminde”, s.353.

¹⁵⁶ Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşında Türkiye-Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s.151;Krş: Halil AYTEKİN, “Köyde Yaşayış”, *Tan*, 16.07.1945.

¹⁵⁷ “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (4753 Sayılı Kanun)”, Resmi Gazete, (6032), 15 Haziran 1945, s.8893.

bulunan şahıslara ait arazilerin kamulaştırılarak topraksız veya az topraklı çiftçilere dağıtılmasını amaçlamıştır. Bu kanun reform niteliğinde olmasına karşın başarıya ulaşmamıştır. Kanunda yer alan özel mülkle ilgili hükümler hiç uygulanmamış ve sadece devlet arazileri dağıtılmıştır. Kanunun yürürlükte kaldığı 28 yıl süresince toplam 432.117 ailenin her birine, ortalama 51,6 dekar toprak dağıtılmıştır. Dağıtılan toprakların büyük bir oranı kıraç arazilerden oluştuğu ve aileler yeterli üretim aracına sahip olamadıkları için bu toprakları beklenen düzeyde değerlendirememiş ve kiracı ya da ortakçıya vermek, bazen de elinden çıkarmak zorunda kalmışlardır.¹⁵⁸

1946 yılı Cumhuriyet Türkiye'sinin tarihinde hem siyasi hem de iktisadi açıdan yeni bir dönüm noktası oluşturmuştur. Siyasi bakımdan 1946 yılı, tek parti rejiminden çok partili parlamenter rejime geçişin tarihidir. İktisadi açıdan ise on altı yıldır kesintisiz olarak izlenen sanayileşme öncelikli devletçilik politikasının adım adım gevşetildiği; ithalatın serbestleştirilerek büyük ölçüde arttırıldığı; dış açıkların kronikleşmeye başladığı; dolayısıyla dış yardım, kredi ve yabancı sermaye yatırımlarıyla ayakta duran bir ekonomik yapının yerleşmesi olmuştur. Bu dönemde iç pazara dayalı bir sanayileşme programı değil, dış pazarlara dönük ve tarıma, madencilığe, alt yapı yatırımlarına ve inşaat sektörüne öncelik veren bir kalkınma anlayışı gündemdedir.¹⁵⁹

CHP açısından, yeni doğrultuya kesin olarak yönelme, iktidar partisinin 1947 Kurultayı ile gerçekleşmiştir. 1946 yılının başlarında hala eski ve devletçi-korumacı alışkanlıkların izleri vardır. Bunun en açık belirtisi, 1945 yılında bakanlıklar arası bir komisyonca başlatılan; 1946'nın ilk yarısında tamamlanan ve hazırlıklarına eski kadrocuların aktif olarak katıldığı Beş Yıllık Sanayi Planı'dır. Kalkınma ve sanayileşme hamlelerinde devletin öncülüğünü zorunlu gören bu plan, dış ekonomik ilişkilere de ekonomik bağımsızlık perspektifi ile bakmaktadır. Ne var ki, 1946 planının hazırlanmasından birkaç ay sonra, Cumhuriyet tarihinin ilk büyük devalüasyonu, ekonomiyi dünya ekonomisi ile bütünleştirmeye yönelik tedbirlerle birlikte uygulamaya konulmuş ve dış yardım arayışı içerisine girilmiştir. Bu bağlamda 1947 yılında, özel teşebbüsün rolünün ve tarım, ulaştırma, enerji sektörlerine verilen önceliğin arttığı

¹⁵⁸ Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Osmanlı'dan Günümüze Tarım ve Tarıma Hizmet Veren Kurumların Teşkilatlanma Süreçleri, 2004, s.18-19.

http://egitim.tarim.gov.tr/adana/Belgeler/MAKALELER/tar%C4%B1m_tarihi.pdf

¹⁵⁹ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s.93-95.

Türkiye Kalkınma Planı hazırlanmıştır. Bu plan resmen uygulanmaya konulmamış olsa da 1945 öncesi devletçi-korumacı sanayileşme anlayışının terk edildiğini göstermesi açısından önemlidir.¹⁶⁰

Siyasi ve iktisadi düzlemde meydana gelen bu önemli dönüşümlerin ardında yatan içsel ve dışsal faktörlere baktığımızda; içsel etkenler olarak savaş dönemi uygulanan ekonomi politikalarının ülke içerisinde yarattığı hoşnutsuzluğu görmekteyiz. Dışsal etken olarak da savaş sonrası dönemde Sovyet Rusya tehdidine karşı Türkiye'nin Amerika ile sıkı ilişkiler içerisine girmesi ifade edilmektedir.

Türkiye, 1944'te 44 ülkenin katılımıyla toplanan ve sonuçta IMF ve Dünya Bankasını doğuran Bretton Woods Konferansı'nda oluşturulan anlaşmaya imza atarak savaş sonrasında Batı Bloğunda yer alacağını belli etmişti. Öte yandan 12 Mart 1947'de ABD Başkanı Truman, Kongreye sunduğu mesajla soğuk savaş ilan etmiş, 1948 yılına değin Kongrenin Türkiye ve Yunanistan'a 400 milyonluk ödenek ayırmasını ve devletlerin isteğine bağlı olarak her ikisine de sivil ve askeri personel göndermek, bu ülkelerin personelini yetiştirmek üzere yetki verilmesini istemiştir.¹⁶¹

1947 yılında ABD ile askeri yardım anlaşması, 1948 yılında ekonomik işbirliği anlaşması imzalanmış, böylece Türkiye Marshall Planına katılmıştır. Planın temel ilkesi, katılan ülkelerde sınai ve tarımsal üretimi arttırmak olmasına karşın, bu ilkedeki tarımsal yön, o aşama için, daha ağırlık kazanmıştır. 8 Temmuz 1948 tarihinde TBMM, ABD ile Türkiye'nin arasında imzalanan İktisadi İşbirliği Anlaşmasını onaylamıştır. 9 Temmuz 1948 tarihli Cumhuriyet gazetesi "*Amerika ile ekonomik işbirliği anlaşması Mecliste tasdik edildi*" başlıklı haberinde dönemin Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak'ın şu sözlerine yer vermektedir: "*Marshall planından yardım görebilmek için ileriye sürdüğümüz ve kendilerine verdiğimiz projeler bilhassa ziraatte istihsalin arttırılması, maden ve bilhassa kömür istihsalinin arttırılması etrafında olduğu için, ilk üç ay için bize verilen 10 milyon dolar kredi yalnız ziraat aletleri ve maden makineleri alınması için kullanmak niyetindeyiz. ... Washington'a bir senelik ihtiyaçlarımızı belirten yeni bir proje verdik. Bu proje 85 milyon tutmaktadır. Bununla almak istediğimiz tesisler gene*

¹⁶⁰ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s.97-98.

¹⁶¹ Oral, *Türkiye Tarımında Kapitalizm*, s.35.

ziraat makineleri, maden makineleri, kömür istihsaline yarayacak makineler, ulaştırma makineleri ve akaryakıttır.”¹⁶²

Bu süreçte, kimi kez Türk hükümetinin davetiyle, kimi kez de Amerika'nın girişimiyle çok sayıda Amerikalı uzman Türkiye'ye gelip, Türkiye ekonomisi üzerinde raporlar hazırlamışlardır. Bunlar 1948 tarihli Hiltz Heyeti Raporu, 1950 tarihli Thornburg Raporu ve yine aynı tarihli Barker Heyeti Raporudur.¹⁶³ Raporlar doğrultusunda yapılan yardımların %60'ı tarım alanında kullanılmıştır.

Marshall Planı Türkiye Özel Misyonu Başkanı Russell Dorr, 1951 yılında yaptığı açıklamada ABD'nin plan çerçevesinde Türkiye'ye yaptığı yardımın amaçlarını şöyle açıklamıştır: *“Türkiye'nin iktisadi program neticesinde çoğalan buğday mahsulü hür dünyanın ordularını ve savunma fabrikalarını, işçilerini beslemeye yardım edecektir... Hür dünyanın kuvvetlenmesi, Türkiye'de istihsalin artmasıyla dostlarına hayati ihtiyaçları olan gıda maddeleri, kömür ve malzeme ihracatıyla elde edilebilir.”*¹⁶⁴

10 Eylül 1951 tarihli Milliyet Gazetesi'nde *“Yeni Marshall Planı traktörleri geliyor”* başlıklı yazıda Rusell Dorr'un bu ifadelerinin uygulamaya konulduğunu görmekteyiz. *“Marshall Planı tatbik sahasına konulmadan evvel, yani 1948 senesinde Türkiye'de iyi bir halde iki binden az traktör bulunmaktaydı. O zamandan beri 6.463 Amerikan traktörü ve Marshall Planı vasıtasıyla ödenmiş binlerce Avrupa traktörü Türkiye'ye gelmiş ve memleketin muhtelif tarım merkezlerine sevk edilerek çalışmaya başlamıştır. Bu traktörlerle berber gene Marshall planı kanalı ile muhtelif tarım makineleri getirtilmiştir. Bunların arasında 6176 traktör arabası, 3242 diskli sapan arabası, 4258 dönen tırmık da bulunmaktadır.”*¹⁶⁵

Bir yanda savaş nedeniyle silahaltında tutulmakta olan nüfusun yeniden tarımsal üretime dâhil olması, diğer yandan mekanizasyon, toplam ekilen alanda da büyük bir artışa neden olmuştur. 1948-1960 döneminde yaşanan ekili alan artışı, mekanizasyon

¹⁶² Cumhuriyet Gazetesi, *“Amerika ile ekonomik işbirliği anlaşması Mecliste tasdik edildi”*, 09.08.1948.

¹⁶³ Sami Güven, *1950'li yıllarda, Türk Ekonomisi Üzerine Amerikan Kalkınma Reçeteleri*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 1998, s.6-7.

¹⁶⁴ Güven, *1950'li yıllarda*, s.2;krş: United States, ECA. European Recovery Program, Country Study: Turkey. Washington D.C., 1949,s.s.2-3.

¹⁶⁵ Milliyet Gazetesi, *“Yeni Marshall Planı traktörleri geliyor”*, 10.09.1951.

hamlesiyle birlikte, bu dönemde tarım açısından yaşanan en önemli değişikliği ifade eder.

Tarımsal üretimin ve köylünün pazar imkânlarının arttırılmasında bir diğer önemli konu karayolları yapımına ağırlık verilmesidir. “Türkiye’nin Yol Durumu” başlığını taşıyan Hilts Raporu Türkiye’nin Marshall Planına alındığı 1948 yılında, Türkiye’ye yardım programı çerçevesinde hazırlanmış ve aynı yıl Bayındırlık Bakanlığına sunulmuştur.¹⁶⁶ Bu rapordan birkaç ay sonra, zamanın Bayındırlık Bakanı: “Türkiye’nin ana kan damarları sayılacak şoseler ağının uzunluğu 23.054 km olarak tespit edilmiştir.” şeklinde konuşarak, Amerikan Heyeti’nin öngörülerini onaylamıştır.¹⁶⁷

Tarımsal üretimdeki önemli artışla birlikte, tarım aletlerinin yurt dışından alınması, yedek parçanın sağlanması, bakım ve onarımın yapılması hususlarında dışarıya bağımlılık artmıştır. Raporlar çerçevesinde ulaşımda karayollarına ağırlık verilmesi de dışarıya bağımlılığın bir diğer kolunu oluşturmuştur. 1949’da Türkiye Karayolları İdaresi kurulmuş, otomobil ve otobüs ithal edilmeye başlanmıştır. Doğal olarak, bu durum petrol ihtiyacını arttırmış ve yapılan yardımların büyük kısmının, ABD’ye geri dönüşünü sağlamıştır. Bu gerçek, Amerikan Senatosu Dış İlişkiler Komisyonu’nun hazırladığı bir raporda şöyle açıklanmıştır: “(Amerikan yardımı) bir hükümet girişimi olarak, başkalarının çıkarları için yapılan bir şey değildir. ABD ne sadaka veren bir kuruluş ve ne de ekonomik yardım Amerikan halkının cömert ruhunun dışarıya akmasıdır. Teknik yardım, ABD’nin dış politikasını yürütmek ve ulusal çıkarlarını dışarıda geliştirmek için mevcut araçlardan bir tanesidir.”¹⁶⁸

İsmail Türk 1955 yılında Forum Dergisi’nde yayınlanan “Amerikan İktisadi Yardımları ve Türkiye” başlıklı makalesinde Türkiye’nin Marshall Planı kapsamında aldığı yardımlara ilişkin şunları ifade etmektedir: “Marshall Planı içinde en fazla yardım alan memleketlerin başında, takriben üç buçuk milyar dolarla İngiltere gelmektedir. 1948-1954 yılları arasında mevzubahis yardımdan faydalanan devletler İngiltere dışında; Fransa, İtalya, Almanya, Hollanda, Belçika, Avusturya, İrlanda,

¹⁶⁶ Güven, 1950’li yıllarda, s.9.

¹⁶⁷ Güven, 1950’li yıllarda, s.16.

¹⁶⁸ Güven, 1950’li yıllarda, s. 4, krş; Senate, Committee on Foreign Relations, Technical Assistance and Related Documents, 1956, s.4.

Danimarka, Norveç, İsveç, Yugoslavya, Portekiz, İspanya, Yunanistan, Türkiye, İsrail, Pakistan, İran, Hindistan, Hindicini, Kore, Filipin'dir. Yapılan yardımların bir kısmı kredi, bir kısmı hibe ve bir kısmı şartlı yardım şeklindedir... Yunanistan'a yapılan yardımın tutarı 836 milyon dolardır. Türkiye ise bu devrede 401 milyon dolarlık bir yardım almıştır. Türkiye bu miktar ile Marshall Planı içinde yardım alan devletlerarasında onuncu sırada yer almaktadır."¹⁶⁹

2.2.Demokrat Parti Döneminin Ekonomi Politikaları (1950 -1960)

Demokrat Parti'nin on yıllık iktidarı birbirinden çok farklı iki alt dönemden oluşmaktadır: 1950 yılından 1953 yılına kadarki olağanüstü elverişli büyüme ve bolluk dönemi ile bunu izleyen çalkantılı, sancılı ve nihayet 1958 yılında istikrar paketinin açılmasına kadar giden bunalım dönemi.

1950 seçimleri öncesinde Demokrat Parti'nin ekonomiye ilişkin görüşlerinde iki temel unsur dikkati çekmektedir: Devletin ekonomideki yerini küçültmek ve onun yerine özel teşebbüsü ikame etmeyi hedefleyen daha liberal ve tarıma ağırlık veren bir kalkınma stratejisi. Celal Bayar, 1950'de Meclis Açılış Nutku'nda, "öncelik tarıma" demektedir: "Elimizdeki kudret ve imkânları birinci derecede bütün şubeleriyle ziraate, ziraatin yardımcısı olan işlere ve zirai sanayiinin inkişafına tahsis etmeliyiz." Büyük bir çiftçi olan Başbakan Adnan Menderes, eskiden beri tarımın, tarım dışı sektör tarafından sömürüldüğünü söylemekte ve tarıma öncelik tanınmasını istemektedir.¹⁷⁰

Demokrat Parti'nin ilk yıllarında, yeni toprakların üretime açılması, olağanüstü iyi hava koşulları ve Kore Savaşı'nın tarımsal mallar lehine yarattığı olağanüstü elverişli konjonktür, kısa bir süre için de olsa tarıma dayalı bir birikim modelinin geçerli olabileceği izlenimi yaratmıştır.¹⁷¹ Savaş dolayısıyla Amerika ve Kanada kendi ürettikleri tahılı stok etme yoluna gitmişlerdi. Bu nedenle Türkiye'nin ürettiği tahıl uluslararası pazarda alıcı bulmaktaydı.

İncelediğimiz dönemde, tarımsal üretimi arttıran bir diğer gelişme Demokrat Parti hükümetinin tarım ürünlerine yüksek fiyat vererek köylüye sübvansiyon yapma

¹⁶⁹ İsmail Türk, "Amerikan İktisadi Yardımları ve Türkiye", *Forum*, C.3, S.28, 15 Mayıs 1955, s.14.

¹⁷⁰ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul 1995, s.619.

¹⁷¹ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete*, s.250.

politikasını sürdürmesiydi. Yine aynı dönemde tarıma ayrılan kredi payının genişletilmesi ve ulaşım imkânlarının geliştirilmesi de tarımsal üretimin artmasını sağlayan diğer önemli faktörlerdir.¹⁷²

1950'lerin başlarında gördüğümüz bu olumlu hava Kore Savaşı'nın bitimiyle değişmiştir. Savaşın bitmesiyle beraber, ABD elindeki tahıl stokunu pazara sürmüş ve bunun sonucu olarak tahıl fiyatları hızla düşmüştür. Bu olumsuz gidişe Türkiye'de yaşanan kötü hava koşulları da eklenince tarımsal üretim bir yılda, neredeyse yarı yarıya azalmıştır. TÜİK verilerine göre 1953 yılından 1954 yılına sadece tahıl üretimindeki azalış %32,9'dur. Baklagillerde bu oran % 16,4'tür. 1953 yılında tahıl üretimi 14.343.900 ton iken 1954 yılında 9.624.200 tona gerilemiştir. Üstelik tahıl ekim alanı 1953'te 11.077.200 ha'dan 1954 yılında 11.271.300 ha'a yükselmiştir.¹⁷³

Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye* adlı çalışmasında 1954 yılından itibaren, Türkiye tarım sektöründe ortaya çıkan ve tüm ekonomide olumsuz etki yaratan, kriz dönemi ile ilgili olumsuz hava koşullarının sebep olarak gösterilemeyeceğini ifade etmektedir. Yerasimos'a göre krizin altında yatan asıl sebep, 1954 itibarıyla Türkiye'ye sağlanan dış destekli kredilerde ve içerde devletin tarım sektörüne sağladığı finansman desteğinde ortaya çıkan daralmadır. Yerasimos şöyle devam etmektedir: “ *Oysa 1954 yılında dış yardım 2,7 milyon dolara, yani 1950 yılında yapılanın 50/1'ine düşer. Devletin verdiği tarım kredisine gelince, daha önceki yıllarda toplam kredinin ortalama %45,1'iyken 1953 ile 1955 yılları arasında bu oran %36,2'ye iner. Gene aynı dönem içinde Merkez Bankası'nın tarım ürünleri fiyatlarını belli bir düzeyde tutmakla görevli bulunan Toprak Mahsulleri Ofisi'ne verdiği krediler, bu banka tarafından dağıtılan toplam kredinin %34,9'undan %15,9'una düşer.*”¹⁷⁴ 1954 yılı itibarıyla ortaya çıkan tarımsal üretimdeki bu düşüş, Türkiye'nin Amerika'dan buğday ithal etme ve bağımlı olma sürecini başlatmıştır.

Tarımın mevcut şartlarda büyümede sürükleyici bir rol oynayamayacağı ortaya çıkınca, DP'nin ilgisi ticaret ve sanayi sektörlerine yönelmiştir. Fakat girişimci

¹⁷² Çağlar Keyder, “Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi 1946-1960”, *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, der: Şevket Pamuk-Zafer Toprak, Yurt Yayınları 18, Ankara, 1988, s.163.

¹⁷³ DİE, *Tarımsal Göstergeler 1923-1998*, s.4.

¹⁷⁴ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Cilt III 1. Dünya Savaşı'ndan 1971'e, Çev.:Babür Kuzucuoğlu, 7. Baskı, Belge Yayınları, Ankara, 2005, s.201.

gruplardan beklediğini alamayan hükümet, ülke sanayisini büyütme için tekrar devlet sektörüne dönmüştür. Özellikle ulaşım, enerji ve haberleşme alanlarında kendini gösteren devlet yatırımları, Cumhuriyetin ilk yıllarından beri süregelen devletçi uygulamalara bir geri dönüştür. Bu dönemde yabancı sermaye yatırımları da devreye sokulmuştur. Ülkenin zenginlik kaynaklarını daha hızlı bir şekilde üretime açmanın yolunun yabancı sermaye ile mümkün olacağı düşünülmüştü. Fakat 1954'te çıkarılan Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ile sağlanan teşviklere rağmen yabancı yatırımlar, ülkenin kalkınmasına yeterli katkıyı sağlayacak boyutlara ulaşamamıştır.

Menderes Hükümeti, 1954'de başlayan ekonomik bunalımı gidermek adına dış borç alma yoluna gitmiş fakat çaldığı tüm kapılardan geri çevrilmiştir. Ekonomik sıkıntıların arttığı bir dönemde ortaya çıkan 6/7 Eylül (1955) olayları krizi daha da tırmandırılmış ve hükümet sıkıyönetim ilan etmiştir¹⁷⁵. Bu koşullar altında hükümet liberal siyasetlerden vazgeçmiş ve 18 Mayıs 1956'da Milli Koruma Kanunu çıkarılmıştır.¹⁷⁶ Kanun ile hükümet sert tedbirlerle ekonomiyi düzenleme yoluna gitmiş fakat sonuç elde edememiştir. 1954 yılında başlayan ekonomik dengesizlikler, 1958 tarihinde açıklanan istikrar paketiyle sonuçlanmıştır. Pakette, devlet harcamaları kısıılırken, KİT ürünlerine zam yapılmış, devalüasyon ile doların Türk lirası karşısındaki değeri %222 arttırılarak 2,80'liradan 9,025 liraya çıkarılmıştır. Ancak tüm bu girişimler yetersiz kalmıştır.¹⁷⁷

2.3. Planlı Kalkınma Dönemi Tarımsal Yaşama İlişkin Düzenlemeler (1960-1980)

27 Mayıs 1960 İhtilalinden sonra hazırlıkları başlatılan yeni anayasada, kalkınma planlarını hazırlamak ve yürütmekle görevlendirilen Devlet Planlama Teşkilatı'na (DPT) da yer verilmiştir. Böylece 1962'den itibaren Türkiye'de planlı kalkınma dönemi başlamıştır. İncelediğimiz dönem içerisinde beş yıllık süreçler için hazırlanmış üç plan, kamu yatırımlarını doğrudan belirlerken, özel yatırımları da dolaylı olarak etkilemiştir.

¹⁷⁵ Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, 4. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2010, s.106.

¹⁷⁶ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 2. basım, Çev: Yavuz Alogan, Kaynak Yay., İstanbul, 1999, s.142.

¹⁷⁷ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s.143.

I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) “tarım ve sanayi sektörünün dengeli büyümeleri”ni esas alırken, II. Plan (1968-1972) döneminde sanayi sektörünün ekonominin sürükleyici sektörü olması öngörülmüştür. I. Plan dışında diğer plan öngörülerinde önemi belirtilse de uygulamada tarım sektörü genelde sanayi sektörüne girdi temin eden, ülkedeki gizli işsizleri barındıran, önemsenmeyen tali bir sektör görüntüsü sergilemiştir.¹⁷⁸

Planlı dönem, tarım sektörüne yönelik destekleme politikalarını daha da genişletmiştir. Cumhuriyet’in ilk dönemlerinden itibaren ürün fiyatlarının kontrolü ve ürün alımları şeklinde gerçekleştirilen desteklemelere, bu dönemde girdi destekleri de eklenmiştir. I. Beş Yıllık Kalkınma Planı içerisinde genel kalkınma politikasının, tarım kesimine etkileri şu şekilde ifade edilmiştir:

“Tarım politikasıyla genel kalkınma politikası birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Bu bakımdan tarım kalkınma politikası bu genel çerçevede içinde düşünülmüştür. ...Tarım Kalkınması Planında, Devletin bir çok hususlarda çiftçiye yardımcı olmasının ve çalışmalara yön vermesinin önemi açıktır. Bu kesimde çeşitli alanlardaki çalışmalara, Devletin katılması da söz konusudur. ...Geniş tarım işletmelerinin bulunduğu bölgelerde bayındırlık çalışmaları, tarım işçilerinin, yarıcılarının ve kiracıların toprak sahipleri ile daha iyi anlaşma şartları üzerinde pazarlık yapma güçlerinin artmasını mümkün kılar. Gelir dağılımında, sosyal adaletin sağlanmasında ve toprak reformu stratejisinin gerçekleşmesinde bu konu önem taşır.”

I. Beş Yıllık Kalkınma Planı içerisinde 1963-1967 yılları arasında tarım kesimi yatırımları için ayrılan pay (Milyon TL olarak) şöyle planlanmıştır:

“Sulama 5113,1, arazi iyileştirmesi 320, traktör 870, donatım 820,5, tarımsal yayım tesis ve araçları 107,5, araştırma tesis ve araçları 123, toprak koruma tesis ve araçları 92,2, tarımsal koruma tesis ve araçları 144,1, fidan ve tohumluk üretimi 69,5, hayvancılık tesis ve araçları 447,6, damızlık hayvan 30,5, ilkel işletme tesisleri ve meralar 206,4 olmak üzere toplamda 11.277,5 milyon TL”¹⁷⁹

¹⁷⁸DPT, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, s. 3.

¹⁷⁹DPT, *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)*, Ankara, 1963, s.164.

Tarım sektörüne ayrılan pay Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1963-1967) 10.014 Milyon TL ve tüm yatırımların %15,4 oranında, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1968-1972) 19.900 Milyon TL ve tüm yatırımların %15,2'sidir.¹⁸⁰ *İkinci Planda, tarım sektörüne ayrılan yatırımların toplam yatırım içindeki payı Birinci Plandakinden farklı değildir. 16,9 milyar tutarında olan tarım yatırımlarının %53 gibi büyük bir payı su kaynaklarının düzenlenmesi ve geliştirilmesine, %21,5'luk dilimi de makine ve teçhizat yatırımlarına ayrılmıştır. Programlanan sulanan yatırımla ek 400 bin hektar kadar alanın sulanması mümkün olacaktır. Büyük su projelerinde başlamış olan işlerin bitirilmesi esas alınmıştır. Bu arada yeni alanların hızla sulamaya açılması imkanlarını veren küçük su kaynaklarının ve yeraltı sularının kullanımına önem verilecektir. Araştırma ve yayım hizmetleri ile pazarlama tesislerinin kuruluşları için öngörülen yatırımların gelişme harcamaları ile desteklenmesi gerekecektir.*

*Kamunun hayvancılık yatırımları içinde hastalıkların önlenmesi ve ıslah çalışmalarına, ormancılık yatırımlarında ise ormanların işletmeye açılması için orman yollarına ve ağaçlandırma yatırımlarına ağırlık verilecektir.*¹⁸¹

İkinci Beş Yıllık Planda ayrıca tarımsal desteklemelere ve kredi teminine ilişkin şunlara yer verilmiştir: *“Tarımda fiyat politikası, üretkenliği artırıcı bir araç olarak kullanılacaktır. Buna göre üretimde verimliliği artıran girdilerin fiyatlarının yükselmesini önlemek amaç olacaktır. Öte yandan tarımsal üretimin mevsimlik özelliği, yıllık dalgalanmaları ve diğer nedenlerden doğan fiyat dalgalanmalarının önlenmesi esas olacak; destekleme alanlarının buna göre yürütülmesi için gerekli tedbirler alınacaktır. ... Tarımsal gelişmeyi etkileyecek önemli araçlardan birisi olan kredilerin, Plan hedeflerine uygun olarak yönetilmesi esas tutulacaktır. Tarımda teknolojik gelişme sağlayacak ve verimliliği artıracak; iyi tohum, yem, gübre, ilaç ve yakıt gibi girdilerin kullanılmasını artırmak, yıllık kredilerin amacı olacaktır. Bu gibi kredilerin aynı olarak verilmesi genişletilecektir. Kredi uygulamalarında et, yağlı tohum ve hububat gibi bugün iç talebi tam olarak karşılayamayan ürünlerle, ihracatında önemli artışlar beklenen ürünler öncelik alacaklardır. Kredilerin bölgesel dağılımı buna göre ayarlanacaktır. Yatırım kredileri hayvancılık, tarımsal ekipmanlar, pazarlama tesisleri, balıkçılık araçları ve sulama konularına öncelik verilerek yönetilecektir, özellikle*

¹⁸⁰ DPT, *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)*, Ankara, 1967, s.297.

¹⁸¹ DPT, *İkinci Beş yıllık*, s.298.

pazarlama tesisleri kredileri kooperatifleşmeyi destekleyecek şekilde kullanılacaktır. Geliştirilecek yeni bir sistem içinde belirli büyüklük altındaki Çiftçilere, kredilerin kooperatifler aracılığı ile verilmesi tercih edilecektir. Tarımsal kredilerdeki düşük faiz hadleri bu çiftçilere verilecek kredilere uygulanacaktır.¹⁸²

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında (1973-1977) planlı döneme ilişkin: “Planlı dönemlerde modern girdi kullanımında, yatırımlarda, örgütleşmede ve tarımsal üretimde önemli gelişmeler olmuş, bunların etkisiyle hava şartlarına bağlılık derecesi azalarak devam etmiştir. Ancak Planda öngörülen düzeylere ulaşamamıştır. Tarımda yapı değişikliği öngören Toprak ve Tarım Reformu gerçekleşmemiştir.” değerlendirmesi yapılmış ve tablo 2’de yer alan bilgiler sunulmuştur.¹⁸³

Tablo 3: Planlı Dönemde Tarımsal Üretim Artışı

	Birinci Plan Dönemi (1962-67)		İkinci Plan Dönemi (1967-72)	
	Yıllık ortalama artış %		Yıllık ortalama artış %	
	Plan hedefi	Gerçekleşme	Plan hedefi	Gerçekleşme
Bitkisel Üretim	4,4	4,3	4,4	4,2
Hayvan. Ürün.	5,6	2,6	4,8	3,2
Orman Ürün.	6,7	7,0	6,9	5,5
Su Ürünleri	23,0	6,0	9,1	5,2
Toplam Tarım (üretim değeri)	4,7	6,0	9,1	3,9

Kaynak: DPT, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı. (1968-1971 gerçekleşme, 1972 ise tahminidir.)

Üçüncü Planda, uzun dönem gelişme hedefleri : “Dengeli beslenme, tarıma dayalı sanayilere hammadde sağlanmasında darboğazlara yol açmamak ve ihracat hedeflerine ulaşmak üzere 1987 yılına kadar hububat ve bakliyat toplamının yılda ortalama yüzde 3, meyve sebze toplamının yüzde 4,6, sanayi bitkiler ve yağlı tohumlar toplamının yüzde 5,3, hayvan ürünleri ve su ürünleri toplamının yüzde 6,7, orman ürünlerinin yüzde 6,2 oranında gelişmesi gerekmektedir. Bu düzeydeki artış hızları, tarımsal üretimin yapısında önemli değişiklikler oluşturacaktır. Hububat ve bakliyat ile yan ürünler toplamının toplam tarımsal üretim değeri içindeki payının 1972 yılında

¹⁸²DPT, İkinci Beş Yıllık, s.308.

¹⁸³ DPT, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977), Ankara, 1972, s.209.

yüzde 30,8'den 1987 yılında yüzde 23 dolayına düşeceği, buna karşılık hayvan ürünleri ve su ürünleri toplamının payının yüzde 35,2'den yüzde 44 dolayına çıkacağı tespit edilmiştir. ...Tarım ürünleri ihracatının Üçüncü Plan döneminde yılda ortalama yüzde 2,8 oranında artması öngörülmüştür.¹⁸⁴ şeklinde ifade edilmiştir.

1977-1979 yıllarını kapsayacak kalkınma planı yapılmamıştır. 1979-1983 yıllarını kapsayacak Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlanmıştır. Ancak bu dönem araştırmamızın süreci dışında kaldığı için bilgi verilmemiştir.

Planlı kalkınma döneminde gayri safi milli hâsıla içerisinde sanayi sektörünün payının artırılması amacıyla benimsenen model, ithal ikameci sanayileşme modeli olmuştur. Gelişmiş kapitalist toplumlardan yayılan tüketim normları, radyo, buzdolabı, otomobil, modern büro, mutfak ve ev eşyaları türünden “*dayanıklı tüketim malları*” olarak adlandırılan mallara karşı etkili bir talep meydana getirmiştir. Bu mallar, bazı durumlarda yabancı sermayenin de katılımıyla, ülke içerisinde üretilmeye başlanmıştır. İlk başta salt montaj biçiminde kurulan dayanıklı tüketim malları sanayii, zamanla daha fazla yerli katkıyla ve çevresinde beslediği yan sanayii kollarıyla modern sanayi görüntüleri kazanmıştır. Ancak bu üretim kolları, kullanılan teknoloji, maliyetler ve kalite bakımından Batılı emsallerinden geri kalmaya devam etmiştir. Yine de özel sektörün yatırım teşvikleri, ucuz kredi ve dış rekabete karşı korunma politikaları ile de desteklenmesi neticesinde 1950’li yıllarda yurt dışından ithal edilen tüketim malları, 60’lı ve 70’li yıllarda yerli sanayiciler tarafından üretilmeye ve bu sayede aşırı ithalattan kaynaklanan döviz darboğazı aşılmaya çalışılmıştır.¹⁸⁵

1970’li yılların başında ortaya çıkan gıda ve onu takip eden petrol krizleri ile 1974’te Kıbrıs Barış Harekâtı ve ardından Türkiye’ye uygulanan ambargo, önemli bir döviz kaybına neden olurken; 1970’li yılların sonuna doğru, özel sektör yatırımlarının yanı sıra kamu yatırımlarını da neredeyse durma noktasına gelmiştir. Bu bir anlamda ithal ikameci sanayileşme modelinin terk edilmesi gerektiğini ortaya koyuyordu. Bu bağlamda 1980 yılında 24 Ocak Kararları ile ülke ekonomisinin dışa açılması, döviz darboğazının giderilmesi ve ihracatın teşvik edilmesi gibi bir dizi kararlar alınmıştır. Türkiye, 24 Ocak Kararlarıyla karma ekonomiden piyasa ekonomisine geçmiştir;

¹⁸⁴ DPT, *Üçüncü Beş Yıllık*, s.211-213.

¹⁸⁵ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s.118-119.

neoliberal bir yaklaşımla devletin ekonominin içinden mümkün olduğu kadar çekilmesi kararlaştırılmıştır.

2.3.1. Toprak Reformu Çalışmaları

1960'lı yıllarda tarım ile ilgili gündeme gelen önemli konularından birisi de Toprak Reformu'dur. Cumhuriyet hükümetlerinin 1923'ten itibaren aralıklı olarak gündemine gelen bu sorun devlet arazilerinin topraksızlara dağıtılması şeklinde kolaycı bir çözüme yönelmişti.

Kadastro çalışmaları sonucu, 1960 itibarıyla, üzerinde tarım yapılabilecek toprakların hemen hemen tamamı mülkiyet altına alınmıştı. Artık yeni ekim alanı yaratmak için orman veya mera tahribatından başka bir yol kalmamıştı. 1956 Orman Kanunu'na rağmen büyük çiftçiler, mera tahribine yönelirken, ufak çiftçiler orman tahribine girişmişlerdir.¹⁸⁶

Dolayısıyla artık toprak reformu zorunlu olarak görülmeye başlanmıştır. Tarım Bakanlığı tarafından hazırlanan toprak reformu tasarısı, toprak sahibine bırakılacak toprak miktarını asgari 20.000 dönüm olarak belirlemekte, gerekçeler kısmında da *“Toprak reformu hiçbir grup ve zümrenin aleyhinde olmayacak, kimsenin menfaatlerini haleldar etmeyecektir”* ifadesini içermektedir. Yeni tasarısı, toprak sahibine bırakılacak arazi miktarını 20.000 dönümden 5000 dönüme indirmekte, ancak kamulaştırılacak miktarın “aile” değil “kişi” esas alınarak yapılmasını öngörmektedir. Dolayısıyla büyük toprak sahibi, ailesinin her ferdi için 5000 dönümü elinde tutacağı için, toprak kanunu daha da anlamsız bir içerik kazanmaktadır. Tasarısı, mevcut hükümetin yıkılması ile rafa kalkmış ve toprak reformu birkaç yıllığına gündemden düşmüştür. Toprak reformu süreci sürekli olarak sabote edilirken, 1964 yılında Cumhurbaşkanlığı vetosuna rağmen çıkartılan Tapulama Kanunu ile devlet arazilerinin özel mülke dönüştürülmesi kolaylaştırılmıştır.¹⁸⁷

İzleyen süreçte toprak reformu konusu gündemde kalmaya devam etmiş, 1961 yılından 1972 yılına kadar konu ile ilgili 8 kanun tasarısı hazırlanmıştır. Bu tasarılarından sadece 4. Toprak Reformu tasarısı meclise gelmiş, fakat kanunlaşmamıştır.

¹⁸⁶ Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s.623.

¹⁸⁷ Nevzat Evrim Önal, “1980 Sonrası Devlet Politikalarının Türkiye'nin Tarımsal Dönüşümüne Etkileri” *Basılmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, s.85.

1973 yılında ise 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanunu kabul edilmiştir. Bu düzenlemenin uygulamasına ilk olarak Urfa ilinden başlanmıştır. 5 yıl yürürlükte kalan bu kanun şekil yönünden eksikliklerin bulunması sonucu Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilerek yeni bir yasa çıkarılması için bir yıl süre tanınmıştır. Yeni bir yasa çıkarılmayınca da bu süre 10 Mayıs 1978'de son bulmuştur.¹⁸⁸

2.3.2. Tarımda Destekleme Uygulamaları

Planlı dönemin tarıma yönelik en önemli uygulamaları kuşkusuz destekleme alımlarının yoğunlaştırılması olmuştur. Kalkınma planlarında sanayi önceliği olmasına rağmen, tarım sektörü ile ilgili de yaygın tarım teknolojilerinden, gübre, ilaç, iyi tohumluk ve sulamanın önem kazandığı yoğun tarıma geçilmesi gerektiği ifade ediliyordu. Bu bağlamda tarımsal üretimi arttırmak amacıyla destekleme politikaları uygulanmıştır.

Türkiye'de tarıma yönelik dolaysız destekleme sistemi, üretilen ürünlerin desteklemeye aracılık eden kuruluşlar tarafından satın alınması üzerine kurulmuştur. Ancak üretim aşamasında destek yapabilmek için de bir kurumlaşma vardır ve bu kurumlaşma içinde yer alan kuruluşlar (Tarım Kredi Kooperatifleri, Tarım Satış Kooperatifleri, Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifleri vb.) girdi sağlamada parasal ve aynı olarak üreticiye destek sağlamaktadırlar. Bu çerçevede ürünün yüksek fiyatla devlet tarafından alınması, girdilerin düşük fiyatla devlet tarafından satılması ile destekleme süreci tamamlanmaktadır.¹⁸⁹ 1960 yılında 6 ürün¹⁹⁰ destekleme kapsamındayken, 1970'li yılların sonuna doğru destekleme kapsamı 24 ürüne¹⁹¹ kadar genişletilmiştir.¹⁹²

¹⁸⁸ Zeki Çevik, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Toprak Reformu ve Uygulamaları", <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=355358&/Cumhuriyet-T%C3%BCrkiyesinde-Toprak-Reformu-ve-Uygulamalar%C4%B1-/-Yrd.-Do%C3%A7.-Dr.-Zeki-%C3%87evik->, Erişim Tarihi: 12.08.2017.

¹⁸⁹ Doğruel, *Tarım Destekleme Politikaları*, s.49.

¹⁹⁰ Buğday, arpa, çavdar, tütün, çay ve seker pancarı.

¹⁹¹ Buğday, arpa, çavdar, yulaf, pamuk, tütün, yas çay yaprağı, seker pancarı, soya, ayçiçeği, fındık, Antep fıstığı, kuru incir, çekirdeksiz kuru üzüm, çekirdekli kuru üzüm, zeytin, haşhaş, gül çiçeği, yer fıstığı, kolza, zeytinyağı, tiftik, yapağı ve yaş ipek kozası.

¹⁹² Gökhan Günaydın, *Küreselleşme ve Türkiye Tarımı*, Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, 2002, s.13.

3. 1945-1980 SÜRECİNDE TARIMSAL YAŞAMA İLİŞKİN VERİLER

3.1. Nüfus ve Göç

Türkiye’de kırsal nüfus ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılından 1980’li yılların başına kadar kesintisiz bir biçimde artarak 10,3 milyondan 25,1 milyona yükselmiştir. Kırsal nüfus, 1950’lerden sonra tanık olmaya başladığı kırsal göçe karşın 1980’lerde %56 ile toplam nüfus içerisindeki ilk sırasını henüz kaybetmemiştir. Bu tarih kırsal nüfus için bir kırılma anı olmuş ve 1980’lerden sonra artık mutlak olarak artamamış, yeni yüzyılda yeni bir kırılma ile birlikte mutlak azalma sürecine girmiştir. Batı Avrupa ülkelerinin bu kırılma süreçlerini bir asır önce yaşadığını anımsattıktan sonra, bu bağlamda Türkiye’deki kırılmanın esas olarak 24 Ocak 1980 Ekonomik İstikrar Kararlarına bağlı sıkı tarım politikalarından beslendiğini söyleyebiliriz.¹⁹³

Tablo 4: 1927-1985 Döneminin Genel Nüfus Bilgileri

	Toplam Nüfus	Şehir Nüfusu	Köy Nüfusu	K. Nüf. T. Nüf. Oran %
1927	13.648.270	3.305.879	10.342.391	75,78
1945	18.790.174	4.687.102	14.103.072	75,06
1950	20.947.188	5.244.337	15.702.851	74,96
1960	27.754.820	8.859.731	18.895.089	68,08
1970	35.605.176	13.691.101	21.914.075	61,55
1980	44.736.957	19.645.007	25.091.950	56,09
1985	50.664.458	26.865.757	23.798.701	46,97

Kaynak: DİE 1985 Genel Nüfus Sayımı.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere 1945 yılında köy nüfusunun toplam nüfus içerisindeki payı %75’tir. 1980’e gelindiğinde bu oran %56,09’a düşmüştür ve kırsal nüfus bu tarihten sonra toplam nüfus içerisindeki birinci sıradaki yerini kaybetmiştir. Şüphesiz bu değişimde savaş sonrası dünya sistemi ile eklemlenmesi hızlanan Türkiye’de, tarımın makineleşmesi ve modernleşmesi, geleneksel toprak sahipliği

¹⁹³ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.361.

rejiminin değişmesi, topraksızlaşma ya da toprakların belirli ellerde toplanması, ulaşım koşullarındaki gelişmeler gibi etkenler yatmaktadır. Tarım kesiminde yaşayan nüfusla birlikte tarımsal işgücü sayısının mutlak olarak azalması ve toplam istihdam içerisinde işgal ettiği yerin giderek küçülmesi, sanayileşme sürecinde beklenen bir sonuçtur. Cumhuriyet dönemine bir bütün olarak baktığımız zaman, bu yönde bir gelişme saptamamız mümkündür. Saydığımız bu faktörlerle 1950’li yıllarda başlayan ve 1960’larda daha da hızlanan köyden kente göçler yaşanmıştır.¹⁹⁴ Kemal Karpat Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm adlı eserinde, köyden kente göçün sebepleri ile ilgili yapılan bir çalışmanın sonucunu şöyle aktarmaktadır: “Kendileriyle mülakat yapılan erkek, kadın ve bekârların çok büyük bir kısmı, köyü yoksulluk ve yaşama güçlükleri nedeniyle terk ettiklerini söylediler. Yine birçoğu, toprağın yetersiz ve verimsiz oluşunu yoksulluğun ve göçün doğrudan nedenleri olarak belirttiler.”¹⁹⁵

İçgöçlerin yanı sıra 1960’larda yurt dışına çalışmak için gidenlerin başlattığı dış göçler de önemlidir. Türk işçilerinin Batı Avrupa ülkelerine göçü 1960’larda başlamış, 1960’ların sonunda ve 1970’lerin başında oldukça yaygınlaşmıştır. 1970’lerde petrol bunalımı ve onu izleyen ekonomik dar boğaz döneminde yavaşlamıştır.¹⁹⁶ Ayrıca şunu da vurgulamak gerekir ki 1950’li yıllarda Balkan ülkelerinden gelen göçmenler de özellikle kırsal kesimde işgücüne katılmıştır.

3.2. Tarımsal İşletmelerde Değişim

Tarımda temel üretken birim tarımsal işletmedir. Az gelişmiş bir tarımsal yapıda işletmenin bünyesinde ve çevresinde mülk sahibi, işletmeci, üretici (emekçi), pazarlayan ve fon sağlayan unsurlar yer alır. Az gelişmiş ülke tarımlarında karma işletme biçimleri yaygındır. Bu durumda tek bir çiftçi ailesi, aynı zamanda, tüm bu unsurları ya da birkaçını kendi bünyesinde toplayan bir ekonomik birim olarak karşımıza çıkabilir.¹⁹⁷ Kapitalist bir işletmeden farklı olarak, köylü işletmesi hem tüketici hem de üretici birim olma özelliğini de taşımaktadır. Bu işletmeler, doğum, ölüm, miras, ailenin yaş bileşimi (emekçilerin tüketicilere oranı) gibi demografik

¹⁹⁴ Ahmet İçduygu, İbrahim Sirkeci, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye’sinde Göç Hareketleri”, *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s.341.

¹⁹⁵ Kemal Karpat, *Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme*, Çev: Abdülkerim Sönmez, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s.127.

¹⁹⁶ İçduygu ve Sirkeci, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye’sinde” s.346.

¹⁹⁷ Korkut Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s. 30.

etkenlere karşı oldukça duyarlıdırlar. Ölüm veya yaşlanma sonunda aile reisi el değişebilir, mülkiyet parçalanabilir.¹⁹⁸

İncelediğimiz dönemde, işletmelerin işletme büyüklüklerine göre dağılımını incelemek için Bahattin Akşit'in tarım sayımları ve çeşitli araştırmalardan yararlanarak hazırladığı verileri¹⁹⁹ kullanacağız.

Tablo 5: 1963, 1970, 1980 Tarım Sayımlarında İşletmelerin İşletme Büyüklüklerine Göre Dağılımı

İşletme Büyüklüğü (dekar)	1963 İşletme Sayısı	1963 %	1970 İşletme Sayısı	1970 %	1980 İşletme Sayısı	1980 %
1-50	2.132.288	68,8	2.216.243	75,1	2.267.021	62,1
51-100	561.732	18,1	452.000	14,7	738.376	20,2
101-200	291.693	9,4	220.000	7,1	421.523	11,6
201-500	99.785	3,2	78.492	2,6	194.551	5,3
501-1000	11.029	0,4	12.810	0,4	26.407	0,7
1001+	4.323	0,1	2.310	0,1	3.032	0,1
Toplam	3.100.850	100,0	3.082.986	100,0	3.650.910	100,0

Kaynak: Akşit, "Kırsal Dönüşüm", s.189.

Tablo 6: 1963, 1970, 1980 Tarım Sayımlarında Tarım Alanının İşletme Büyüklüklerine Göre Dağılımı

İşletme Büyüklüğü (dekar)	1963 Tarım Alanı	1963 %	1970 Tarım Alanı	1970 %	1980 Tarım Alanı	1980 %
1-50	40.793.860	24,4	41.311.080	29,6	45.555.886	20,0
51-100	39.953.170	23,9	32.328.750	23,1	48.392.133	21,2
101-200	39.730.730	23,7	30.428.580	21,8	54.244.977	23,8
201-500	28.421.270	17,0	19.911.590	14,3	52.086.884	22,9
501-1000	7.551.580	4,5	8.039.370	5,8	17.858.013	7,9
1001+	10.892.740	6,5	7.566.140	5,4	9.052.396	4,2
Toplam	167.343.350	100,0	139.585.520	100,0	227.640.289	100,0

Kaynak: Akşit, "Kırsal Dönüşüm", s.190.

Tablo 5 incelendiğinde, Türkiye’de, 1-50 dekar arası topraklara sahip, küçük aile işletmelerinin yaygın olduğu görülmektedir. Tüm işletmelerin yaklaşık üçte ikisini oluşturan 1-50 dekarlık küçük işletmeler, Tablo 6’da görüleceği üzere, tüm toprakların beşte birini işlemektedir. Konu ile ilgili 1980 yılında Gıda, Tarım ve Hayvancılık

¹⁹⁸ Boratav, *Tarımsal Yapılar*, s.124-125.

¹⁹⁹ Bahattin Akşit, "Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları (1960-1980)", *Türkiye’de Tarımsal Yapılar 1923-2000*, Der: Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s.189-190.

Bakanı Cemal Külahlı şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: “Kırsal alanlarda mevcut 4,6 milyon tarım işletmesinden, bugün % 90’ı küçük aile işletmeleridir. İşletmeler büyüklükleri bakımından ekstrem örnekleri temsil etmektedir. Bu konu, tarımımızın çözüm bekleyen en önemli meselelerinden birisidir. Kalkınmış ülkelerin pek çoğu gelişmiş bir tarımsal yapıya kavuşuncaya kadar aynı sıkıntıları çekmişlerdir. İşletmelerin büyüklükleri bakımından mevcut farklılıkların giderilerek ekonomik yönde verimli hale getirilmesi amacı ile miras yoluyla işletmelerin küçülmesini önlemek, tapulama yoluyla parsellerin parçalanmasına meydan vermemek, diğer sektörlerle nüfus aktarması yoluyla tarımda insan baskısını azaltmak ve işletmeleri ıslah etmek suretiyle yeni bir tarımsal yapıyı gelişmiş ülkeler kurmuşlardır”²⁰⁰.

Tüm işletmelerin, 1963’te % 0,5’ini, 1980’de %0,8’ini oluşturan 500 dekardan yukarı toprağa sahip büyük işletmeler ise, 1963’te toprakların %11’ine, 1980’de %12,1’ine sahiptirler. Bu rakamlar Türkiye’de dengesiz bir toprak dağılımının varlığını da göstermektedir.²⁰¹ Küçük işletme sayılarının 1970’te hem işletme sayısı hem de toprak varlığındaki artışın temel nedeni toprak reformu çalışmaları ile dağıtılan arazilerdir. 1980’deki düşüşün temel nedeni ise neoliberal politikaların küçük köylü üzerindeki olumsuz etkileridir.

Yine tablodaki veriler incelendiğinde, 51-500 dekar arası topraklara sahip, orta büyüklükte işletmelerin, tüm işletmelere oranı 1963’te %30,7’den 1980’de %37,1’e yükselmiştir. Bu işletmelerin sahip oldukları toprakların tüm tarım topraklarına oranı, 1963’te 64,6 iken 1980’de 67,9’a yükselmiştir.

Her iki tablo incelendiğinde üzerinde durulması gereken bir diğer konu işletme sayılarındaki artıştır. 1963’ten 1980’e tarımsal işletme sayılarındaki artış %17,73’tür. İşlenebilir toprakların sınırına ulaşıldığı bir ülkede tarımsal işletme sayısının artmaya devam etmesi, ortalama işletme genişliğinin ister istemez küçülmesi sonucunu doğuracaktır.²⁰²

²⁰⁰ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem 3, Cilt 5, Toplantı 3, 54. Birleşim, (26.02.1980), s.272.

²⁰¹ Akşit, “ Kırsal Dönüşüm”, s.190.

²⁰² Şahinöz, Neolitikten Günümüze, s.370.

3.3.Sermaye Kullanımı ve Teknolojik Değişim

Tarım teknolojisindeki en önemli atılım, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Marshall Planı aracılığıyla olmuştur. Kentleşme, giderek artan pazara yöneliş, kentsel ve kırsal bölgeler arasındaki geniş kapsamlı ilişkiler, tarımdaki teknolojik değişimi hızlandırmıştır. Kullanılan araçlarda da hızlı bir değişim olmuş; makine kullanımı öncelikle de traktör kullanımı yaygınlaşmıştır. Makineleşme ve sulamaya ek olarak, 1960'ların ve 1970'lerin önemli değişikliği, yüksek verimli yeni tohum türlerinin önce büyük ve orta ölçekli işletmeler tarafından benimsenmesi ve kısa süre içinde yaygınlaşmasıdır. Bu tohumlar sayesinde, toprağın sınırlarına ulaşılmasına karşın, toprak verimliliği ve toplam üretimde artış hızı korunabilmiştir.1960'larda yaygın tarımdan yoğun tarıma geçişle birlikte, tarımsal üretimi arttırmanın maliyeti de artmıştır.²⁰³

Tarım teknolojisinde önemli gelişmelerin yaşandığı bir diğer dönem 1960-1980 yılları arasında planlı kalkınma dönemidir. Bahsi geçen dönemde Türkiye'nin toplam sabit sermaye yatırımları içerisinde tarım kesimine ayrılan paydaki gelişmeler bu değişimi açık bir biçimde yansıtmaktadır. Nitekim I. Beş Yıllık Kalkınma Planı Döneminde (1963-67) %14'e yaklaşan söz konusu pay, izleyen II. ve III. Plan dönemlerinde % 12'ler düzeyinde kalmış, 1978-83 döneminde % 10'a gerilemiştir.²⁰⁴

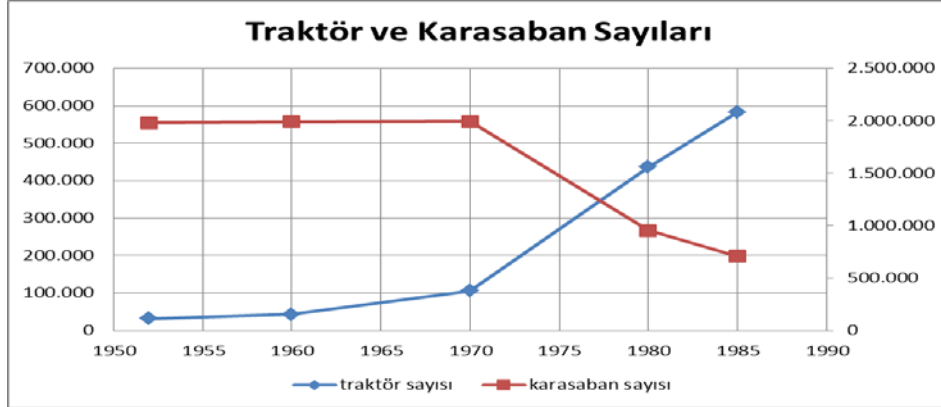
1950 yılında Türkiye'de ekilen toprakların oranı %18,7'dir. Bu oran 1960 yılında 29,9'a yükselmiştir.²⁰⁵ Şüphesiz bu artışta tarımda makineleşmenin özellikle de traktörleşmenin etkisi bulunmaktadır.

²⁰³ Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyete*, s.227.

²⁰⁴ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.364.

²⁰⁵ DPT, *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)*, s.26.

Grafik 17: Türkiye’de Traktör ve Karasaban Sayıları

Kaynak: DİE, Tarımsal Göstergeler 1923-1998.

Grafik 17’de 1950-1985 yılları arasında traktör ve karasaban sayılarındaki değişim görülmektedir. Traktör sayısındaki artış 1970’lerden itibaren ivme kazanmıştır. Bununla birlikte 1985’e geldiğinde dahi traktör sayısı karasaban sayısını geçememiştir.

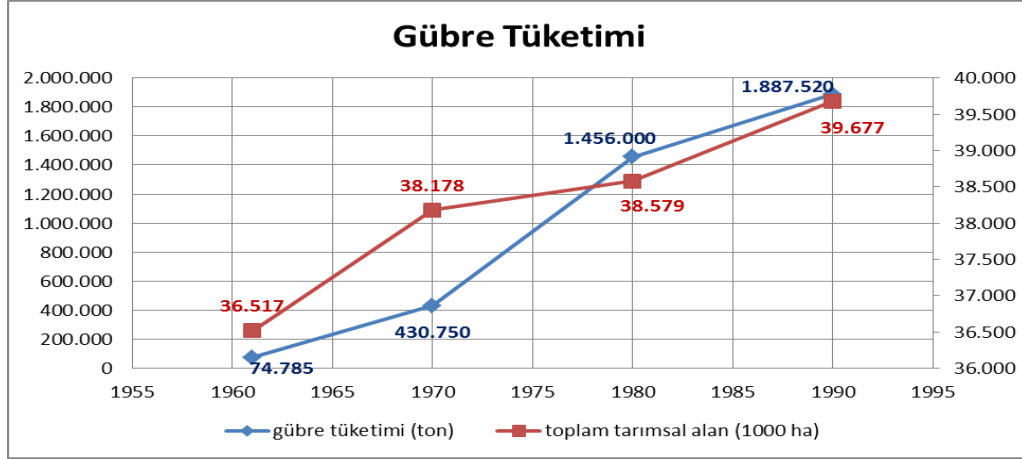
Toprağın temel besin maddelerinden biri olan gübre, tarımsal verimliliğin artırılmasında çok önemli bir rol oynamaktadır. 1950’li yıllarda makineleşmesini yeni toprakların ekime açılmasına yönlendiren Türkiye on yıl içerisinde işlenebilir topraklarının sınırına ulaşmıştır. İşlenen topraklar genişlemediği sürece, tarımsal üretimin artırılması toprağın verimliliğinin artırılmasına bağlıdır. Birim topraktan alınan ürünle ölçülen verimliliği arttıran unsurların başında, sulama ile gübreleme gelmektedir. Bu çerçevede, gübre kullanımı devletin mali ve teknik desteği ile özendirilmiş, hem kullanılan gübre miktarı açısından, hem de gübre kullanımının sağladığı verimlilik artışı açısından 1960-1980 döneminde önemli başarılar sağlanmıştır.²⁰⁶

24 Ocak 1980 Kararları çerçevesinde, başta gübreye sağlanan sübvansiyonlar olmak üzere tarımsal destekler kısınınca, 1979 yılından 1980 yılına gübre kullanımı %21,07 azalış göstermiştir. Aynı süreç için toplam ekili alan da ise %4,4 azalış gerçekleşmiştir.²⁰⁷

²⁰⁶ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze* s.366.

²⁰⁷ DİE, *Tarımsal Göstergeler 1923-1998*, s.309.

Grafik 18: Türkiye’de Gübre Tüketimi ve Toplam Tarımsal Alan Karşılaştırması

Kaynak: FAO (04.08.2017)

Grafik 18’de yıllara göre gübre tüketim miktarları görülmektedir. Destekleme politikalarının yoğun olduğu 1960-1980 yılları arasında gübre tüketimindeki artış oranı %1847’dir. 24 Ocak kararları sonrası on yıllık süreçte ise gübre tüketimi %30 artış göstermiştir.

Türkiye’de gübre tüketimi ile ilgili 1965 yılında dönemin milletvekillerinden Ali Rıza Uzuner (Trabzon) şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: “Üretimin artırılmasında en önemli faktörlerden birisi de gübrelemedir. Türkiye gibi hayvanı gübresinin yarısına yakın bir kısmını yakacak olarak kullanan bir memlekette, kimyevî gübrenin önemi izahtan varestedir. Plân hedefleri ve tatbikatını tetkik edecek olursak; 1964 yılı gübre hedefimiz 240 bin ton azotlu, 400 bin ton fosforlu ve 25 bin ton potaslı olmak üzere ceman 665 bin tondur. 1964 Aralık sonu itibariyle tüketimimiz, azotlu gübrede 258 bin ton, fosforlu gübrede 265 bin ton ve potaslı gübrede 9 bin ton olmak üzere 532 bin tona baliğ olmuştur.”²⁰⁸

1970 yılı bütçe görüşmelerinde ise Sabahattin Savcı (Diyarbakır) gübre konusunda şunları söylemektedir: “Gübre politikamızın önemli bir sorunu gübre tedarikinde kendini göstermektedir. Büyük bir miktarın dövizle tedariki mecburiyeti, yerli gübre imalât kapasitemizin süratle artırılmasını icabettirmektedir. Bu sebeple, büyük miktarlarda döviz tasarrufu sağlamak, gübre maliyelerini daha da indirmek amacı ile yerli fabrikalarımızın kapasitesini artırmak, yeni gübre fabrikaları kurmak

²⁰⁸ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem 1, Cilt 40, Toplantı 4, 115. Birleşim, (25.05.1965), s.586-587.

yolundaki çalışmalar hayli ilerlemiş bulunmaktadır. Böylece, gübre üretim kapasitemiz 3 115 000 tona yükselecektir.”²⁰⁹

Tarımsal teknolojinin bir diğer vazgeçilmez unsuru tarımsal ilaçların kullanımınıdır. Tarımsal mücadele, tarım ürünlerinin bir nevi sigortasıdır. Gerekli önlemler alınmadığı takdirde hastalık, zararlı ve yabancı otlar her yıl ortalama %35 tarımsal üretim kaybına neden olmaktadır. Ülkemizde tarım ilaçlarının üretimine ilk defa 1951 yılında başlanmıştır.²¹⁰

Tablo 7: Tarım İlaçları Yurt İçi Tüketimi (kg)

Yıllar	İnsektisitler (böcek ilaçları)	Herbisitler (yabancı otlarla mücadele ilaçları)	Fungusitler (mantar ilaçları)
1963	2.448.561	240.915	488.695
1970	4.058.265	737.726	436.308
1980	13.652.500	4.209.335	4.396.319
1985	22.295.000	6.635.000	5.739.000

Kaynak: DİE, *Tarımsal Göstergeler 1923-1998*.

Tarımda su, bitkisel ve hayvansal üretimin her aşamasında gerekli temel bir girdidir. Ülkemizin büyük bir kesiminde kurak ve yarı kurak iklim koşulları hüküm sürmektedir. Yağışlar yetersiz olduğu kadar, düzensiz ve bölgelere göre çok değişiktir. Bu durumda, bitki tarafından doğal olarak alınamayan su, sulama yoluyla verilmek zorundadır.²¹¹

Tablo 8: Tarımsal Sulamalarda Seçili Ürünlerde Bitki Ekiliş Alan ve Oranları

Yıllar	Hububat		Pamuk		Ş.Pancarı		Sebze		Toplam
	A	B	A	B	A	B	A	B	
1965	39.574	24,55	70.806	43,92	9.442	5,86	4.877	3,03	161.202
1970	77.047	27,06	105.906	37,19	14.183	4,98	11.809	4,15	284.775
1980	57.752	11,70	216.692	43,90	32.578	6,60	27.148	5,50	493.604
1985	142.278	17,90	282.967	35,60	49.281	6,20	45.06	5,70	794.850

A: Sulanan alan (ha) B: Toplam sulanan alan içindeki payı (%)

Kaynak: DİE, *Tarımsal Göstergeler 1923-1998*.

²⁰⁹ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem 3, Cilt 5, Toplantı 1, 89. Birleşim, (26.05.1970), s.778.

²¹⁰ Nebi Çelik, *Tarımsal Girdi Kullanımı ve Verimliliğe Etkileri*, DPT Yayınları, Ankara, 2000, s.43-47.

²¹¹ Çelik, *Tarımsal Girdi*, s.64.

Dönemin milletvekillerinin meclis görüşmelerinde sulama ve tarımsal ilaçlama konusuna da değindiklerini görmekteyiz. Bu konu ile ilgili Eskişehir milletvekili Hasan Polatkan 1950 bütçe görüşmelerinde şunları dile getirmektedir: “Ziraatimiz bugün tamamen tabiat şekillerine bağlı kalmış bulunmaktadır. Ziraatimizin mukadderatını ambar mevcutlarımızı milletçe sıkıntılı veya daha hareketli bir yıl geçirmemizi tâyin eden şey mevsim yağmurlarıdır. Cumhuriyet devrinde, malî kudretimizin muayyen bir kısmını her yıl muntazam sulama işlerini tahakkuk ettirmeye harcamış olsaydık, politik veya şahsi düşüncelerden uzak olarak bir plânla hareket etmiş bulunsaydık, bugün geniş bir sahada sulama tesislerimiz bulunabilirdi. Bu sayede rüzgârların ve yağmurların yüzde yüz esiri olmaktan kurtulur, kuraklık millî bir dert olmaktan çıkar, istihsalimiz kendiliğinden birkaç misli artabilirdi.”²¹²

Aynı konu ile ilgili 1970 yılında Sabahattin Savcı (Diyarbakır) ise şöyle değerlendirmede bulunmaktadır: “Sulama, üretimi artırmada diğer önemli bir unsurdur. 1969 yılında sulaman arazi 1 879 393 hektara ulaşmıştır. Memleketimizde sulanabilecek arazi miktarı 8,5 milyon hektar olduğu nazarı itibar alınırsa bu yönde daha büyük gayret göstermemiz ortaya çıkmaktadır. Üretimi artırıcı ve ürünün kalitesini yükseltici diğer bir konu da, bitki hastalık ve zararlılarıyla savaştır. Bakanlığın bu konuya da ciddî şekilde önem verdiği ve etkili çalışmalarda bulunduğu müşahede olunmaktadır. Ziraat Bankası kredisi ile 1969 yılında çiftçiye 36 881 ton çeşitli mücadele ilâcı, 3 469 ton göztaşı intikal ettirilmiştir. Devlet eliyle 37 370 000 dekarlık ekili sahada ve 53 573 000 ağaçta çeşitli hastalık ve zararlı ile yabancı ot mücadelesi yapılmıştır.”²¹³

1980 yılında dönemin Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanı Cemal Külahlı ise şunları ifade etmektedir: “Memleketimizde mevcut tarım arazisinin 8,5 milyon hektarı ekonomik sulamaya müsaittir. Ancak bunun 2,6 milyon hektarını, yani % 30'unu sulayabiliyoruz. Bunun süratle artırılması için Dördüncü Beş Yıllık Planda yapılacak değişiklikler sırasında gereken fikirleri, gereken değişiklikleri gerçekleştirmeye çalışacağız.”²¹⁴

²¹² TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 8, Toplantı 4, Cilt 24, 54. Birleşim, (23.11.1950), s.1112-1115.

²¹³ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem 3, Cilt 5, Toplantı 1, 89. Birleşim, (26.05.1970), s.778.

²¹⁴ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem 3, Cilt 5, Toplantı 3, 54. Birleşim, (26.02.1980), s.273.

3.4.Tarımsal Örgütlenme

Türkiye’de tarımsal örgütlenmenin en önemli kısmını kooperatifler oluşturmaktadır. Özellikle de Türkiye’nin bir tarım ülkesi olması, tarımsal kooperatifçiliğin önemini arttırmıştır. Ancak tarımsal kooperatifçiliğin önemli olmasının tek nedeni bu değildir; Türkiye’deki tarım işletmelerinin büyük çoğunluğunun küçük köy işletmeleri oluşturmaktadır. Bu nedenle, Türkiye’de tarımın kalkındırılması için öncelikle küçük köy işletmelerinin kalkındırılması gerekmektedir, bunu sağlayacak en önemli araç da kooperatiflerdir.²¹⁵

1945-1980 yılları arasında kooperatiflerin sayısal büyüklükleri tablo 9’da verilmiştir. 1940’ta Tarım Kredi Kooperatiflerinin sayısı 543’tür ve 40 yıl sonra dört katı bir artışla 2236’ya ulaşmıştır. Aynı süreçte ortak sayısı ise on kat artış göstermiştir. Tarım Satış Kooperatiflerinin sayısı ise belirttiğimiz süreçte daha fazla artış göstermiştir. Bahsettiğimiz bu artışların temel sebebi yukarıda da vurgulandığı üzere Türkiye’de tarım işletmelerinin genellikle küçük köy işletmelerinden oluşmasıdır. İşletme sayılarının fazlalığı ortak sayısının artması anlamına gelmektedir.

Tablo 9: Tarım Kredi ve Tarım Satış Kooperatiflerinin Yıllara Göre Sayısal Büyüklükleri²¹⁶

Yıllar	Tarım Kredi Kooperatifleri		Tarım Satış Kooperatifleri	
	Kooperatif Sayısı	Ortak Sayısı	Kooperatif Sayısı	Ortak Sayısı
1940	543	138.126	57	66.110
1950	900	438.410	143	130.468
1960	1572	937.696	214	160.769
1970	2021	1.305.461	618	239.402
1980	2236	1.435.790	826	674.076

Kaynak: DİE Tarımsal Göstergeler 1923-1998.

Ayrıca incelediğimiz dönemde Toprak Mahsulleri Ofisi, Tekel Genel Müdürlüğü, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Çay İşletmeleri Kurumu kırsal kesimde

²¹⁵ Semiha Köroğlu, *Avrupa Birliğinde ve Türkiye’de Tarımsal Örgütlenme*, AT Uzmanlık Tezi, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Ankara, 2003, s.68.

²¹⁶ Hayati Başaran vd., “Yeniden Yapılanma Döneminde Tarımsal Kooperatifçilik”, <http://koop.gtb.gov.tr/data/553f4880f293706c84e911fb/Tar%C4%B1m%20ve%20Kooperatif%C3%A7ilik.pdf>, Erişim Tarihi: 13.08.2017.

örgütlenmeyi sağlayan, köylüye girdi ve pazar olanakları sunan diğer tarımsal kamu iktisadi teşekkülleridir.²¹⁷

Kırsal kesimde tarımsal örgütlenmeye yönelik hükümet dışı kuruluşlar da söz konusudur. Bu kuruluşları örgütlenme yapısına göre dört grup halinde toplanabilir.

1. Ekonomik amaçlı kuruluşlar (Tarımsal Kooperatifler, İhracatçı Birlikleri, Şirketler)

2. Çiftçilerin politika oluşturan mesleki kuruluşları (Ziraat Odaları ve Türkiye Ziraat Odaları Birliği)

3. Tarımda politika oluşturan baskı grubu niteliğindeki sosyal amaçlı mesleki kuruluşlar (Türk Ziraat Mühendisleri Birliği, TMMOB, Ziraat Mühendisleri Odası, Türk Veteriner Hekimleri Birliği, Veteriner Hekimler Odası, Gıda Mühendisleri Odası, Ziraatçiler Birliği, Ziraatçiler Derneği, Tarım-İş Sendikası gibi eğitim araştırma ve mesleki dayanışma örgütleri)

4. Baskı grubu oluşturan gönüllü kuruluşlar (vakıflar ve dernekler)²¹⁸

3.5.Tarımsal Kredi

Üretim faktörleri arasında sermaye önemli bir yer tutmaktadır. Arazi satın alma, kiralama, toprak ve su kaynaklarından en iyi şekilde istifade etme, üretim araçlarının sağlanması, gelişen teknolojiye faydalanma ve üretim tekniğinin gelişme ve iyileştirilmesi fazlaca miktarda sermayeyi gerektirmektedir.²¹⁹

Türk tarımının en önemli sorunlarının başında sermaye yetersizliği gelmektedir. Genellikle tarım sektöründe küçük ve orta boy işletmelerin ağırlıkta olması, tasarruf yapılmasını güçleştirdiği için, sermaye birikimi çok sınırlı olmaktadır. Bundan dolayı da çiftçinin başta işletme kredisi olmak üzere çeşitli, kredilere olan ihtiyacı giderek artmaktadır.²²⁰

²¹⁷ DPT, *Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, s.12-13.

²¹⁸ DPT, *Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, s.14-15.

²¹⁹ Ali Rıza Karacan, *Tarım İşletmelerinin Finansmanı ve Tarımsal Kredi*, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yay., No:498, Bornova-İzmir,1991,s.8.

²²⁰ Arslan Karabağlı, *Avrupa Topluluğu (AT) Tarımı ve Türkiye Tarımının Verimlilik Pazarlama ve Dış Ticaret Açısından Değerlendirilmesi*, MPM Yay., No:383,Ankara, 1989,s.45.

Türk tarımının teşkilatlanmış en büyük kredi kaynağı, bir iktisadi devlet kuruluşu olan T.C. Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü ile onun tarafından büyük ölçüde finanse edilen Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği' dir. ²²¹

Tablo 10: Tarımsal Krediler (1955-1975)

Yıllar	Milyon TL
1955	1558
1960	2392
1965	3206
1970	9646
1975	40137

Kaynak: DİE, İstatistik Yıllığı 1960-1962; Bankalarımızın 1975 Sonu Bilanço ve Kar ve Zarar Hesapları Teşkilat, Mevduat ve Krediler Hakkında Bilgiler, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, 1976.

Tarım sektörüne ayrılan kredilerin ne derece yeterli olduğunu görmek adına, 1950-1980 sürecinde mecliste konuyu değerlendiren milletvekillerinin konuşmalarından bazı bölümleri aktaracağız:

1950 yılı tarım bütçe görüşmelerinde Hasan Polatkan (Eskişehir) konuya ilişkin şunları söylemektedir: “Ziraat Bankasının bugün, bütün malî imkânlarını kullanmak suretiyle çevirme, donatma, arazi- edindirme, verimlendirme gibi çeşitli zirai ikrazat için tahsis edebildiği normal plasman 152 milyon lira, tarım kredi kooperatifleri için de 96 milyon liradan ibarettir. Bu miktar, millî gelirimizde kıymeti dört buçuk milyara varan zirai istihsal yanında ne kadar küçük bir rakamdır. Bu miktar, on beş milyonluk bir çiftçi kitlesinin kredi ihtiyacına cevap teşkil edecek bir yekûn değildir.”²²²

Aynı konuya ilişkin 1965 yılı tarım bütçe görüşmelerinde İsmail Kapsız (Yozgat) ise şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Nüfusunun % 80 i köylü büyük çoğunluğu ziraatle meşgul bir memleketin T. C. Ziraat Bankasının çiftçiye intikal eden plasmanı çok azdır. Zaruret olduğu halde bir türlü borçları tecil edilmeyen fakir köylüler iktisadi bakımdan büsbütün perişanlığa sürüklenmekte ve bunlara çok insafsız davranılmaktadır. Borcunu Ekim ayına kadar ödemek durumunda olan borçlu çiftçinin,

²²¹ Çelik, *Tarımsal Girdi Kullanımı*, s.73-74.

²²² TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 8, Toplantı 4, Cilt 24, 54. Birleşim, (23.11.1950), s.1112-1115.

baharın kış aylarında Ziraat Bankasıyla malı haczedilmekte ve bu arada avukatlar, çiftçinin sırtından % 10'larını rahatlıkla kazanmaktadırlar.”²²³

1970 yılı tarım bütçe görüşmelerinde, dönemin Tarım Bakanı İlhami Ertem ise konuyla ilgili şu bilgileri sunmaktadır: “Zirai kredilerde büyük inkişaflar kaydettiğimiz de ortadadır. 1960 yılında zirai plasman olarak 2 milyar 642 bin lira, 1964 te 2 milyar 625 milyon lira, 1969 yılında 10 milyar 130 milyon lira olmuştur. Bunlar, çiftçiye temin edilen imkânlardır. Bunun yanında, biraz evvel arz ettiğim üzere, çiftçilerimizin mallarını değerlendirebilmeleri hususunda taban fiyatlarının icabı olarak destekleme alımları için Tarım Kredi kooperatiflerine gösterdiğimiz ilgi, samimî politikanın açık bir ifadesidir”.²²⁴

3.6. Bitkisel Üretim

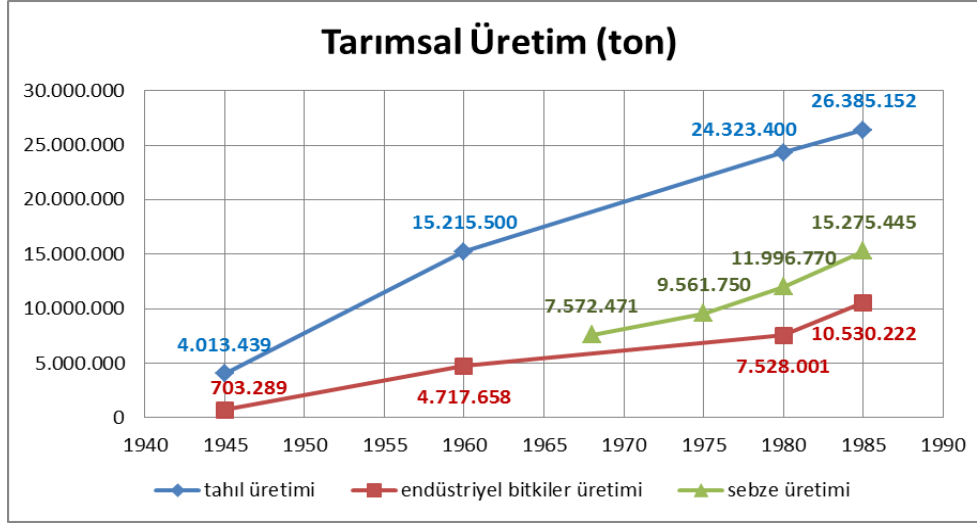
İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, tarımsal üretimin büyüme hızı, ekili alanların hızla genişlemesi sayesinde, yılda %3'ün üzerine yükselmiştir. Geleneksel öküz ve sabanın yerini traktör alınca, toprak verimliliğinin ve çalışan başına toprağın artışı nedeniyle, emek verimliliği daha hızlı artmaya başlamıştır. Yeni girdilerin, sulama tekniklerinin, tarım araç ve makinelerinin, gübre ve yüksek verimlilik sağlayan tohumların kullanılması nedeniyle, toprak verimliliğinin artması ise ancak 1960'larda başlamıştır. Son yarım yüzyılda üreticilerin birim toprak başına daha yüksek değer sağlayan ürünlere yönelmesi de toprağın verimliliğini arttırmıştır. 1980'den sonra ise, tarımsal girdilere yönelik destekleme politikalarının daraltılmasıyla üretim ve toprak verimliliğindeki artış %2'ye gerilemiştir.²²⁵

²²³ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 1, Cilt 40, Toplantı 4, 115. Birleşim, (25.05.1965), s.605.

²²⁴ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 3, Cilt 5, Toplantı 1, 89. Birleşim, (26.05.1970), s.787.

²²⁵ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme*, s.223-224.

Grafik 19: Türkiye’de Tarımsal Üretim (1945-1985)

Kaynak: DİE, *Tarımsal Göstergeler 1923-1998*.

Grafik 19’da çeşitli yıllara ait tarımsal üretim verileri görülmektedir. 1945’te tahıl üretimi 4 milyon ton civarındayken 1980 yılında 6 katlık bir artışla 24 milyon tona ulaşmıştır. Grafikte de görüldüğü üzere 1945-1980 yılları arasında en fazla artış endüstriyel bitkilerin üretiminde gerçekleşmiştir. 1945’te 700 bin ton civarında olan endüstriyel bitkiler üretimi, planlı dönemin sonunda 10 katlık bir artışla 7,5 milyon tona ulaşmıştır. Bu artışın temel nedeni, küçük aile işletmelerinin yaygın olduğu Türkiye’de, küçük işletmecilerin topraklarında daha büyük verim sağlayan ürünlerin üretimine yönelmeleridir. Buğday gibi tahıl ürünlerinde, işletmenin boyutu küçüldüğü ölçüde, verimlilik de düşerken, tütün gibi endüstriyel bitkilerde hemen hemen sabit kalmaktadır.²²⁶

1960’lı yıllardan itibaren verilerine ulaşabildiğimiz sebze üretimi ise bir buçuk katlık bir artışla 12 milyon tona ulaşmıştır. 1945-1960 yılları arasındaki üretim artışları tarımda makineleşme ve ekilebilir alanlardaki artışla ilgilidir. 1960’tan sonra gördüğümüz artışlar ise dünyada gerçekleşen “Yeşil Devrim” sürecine paralel olarak tarım teknolojisinin Türkiye’de de kullanılmaya başlamasıyla açıklanmaktadır.

²²⁶ Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde*, s. 107.

3.7.Hayvansal Üretim

Türk tarımı bitkisel üretimde kaydettiği bu üretim artışlarını, ne yazık ki hayvansal üretimde gerçekleştirilememiştir. 1960-1980 döneminde gerçekleştirdiği tarımsal modernizasyon ve yapısal dönüşüm programları ile tarımsal üretimde artış yaşanırken, söz konusu dönemde bitkisel üretim için girişilen kalkınma çabaları, hayvansal üretim için gösterilmemiş, sonuçta geleneksel hayvancılık günümüze kadar varlığını büyük ölçüde korumuştur. Meraların büyük bir bölümü ekime açıldığı ve kalan meraların ise aşırı otlatmadan dolayı verimliliği azaldığı için geleneksel hayvancılığı geliştirme olanağı ortadan kalkmış bulunmaktadır.²²⁷ 1957 bütçe görüşmelerinde Diyarbakır milletvekili Hasan Ekinci meraların durumu ile ilgili şu değerlendirmede bulunmaktadır: “1950 senesinde sürülen toprak (nadas da dâhil olmak üzere) 14 555 000 hektar idi. Bu miktar 1955 senesinde 22 000 000 hektara yükselmiştir. Bu 7 896 000 hektar fazla sürülen toprak miktarı öteden beri sürülmemiş topraklar değildir. Meraların, çayırların bozulmasıyla elde edilen topraklardır. Ziraatin lehine açılan bu topraklar hayvancılığın zararına ve aleyhine olmuştur. Meralarımız 1950’de 37 793 000 hektardı. Bugün mera durumu 31 küsur milyon hektara düşmüştür. Bu tablo, arz ettiğim gibi, hayvancılığımızın inkişafına mâni müessir bir hareket olduğu için bunu kayda şayan bulmaktayım.”²²⁸

1961 yılında Kars milletvekili Sırrı Atalay hayvansal üretimin verimsizliği konusu ile ilgili şu tespitlerde bulunmaktadır: “Meselâ biz Amerika ile et durumu bakımından bir mukayese yapsak bizde 25 milyon bir nüfus, 70 milyon baş hayvan aşağı yukarı insan başına 5 kilo et. Amerika’da bu miktar bizden 20 - 30 misli fazla. Yine açıkça bilmekteyiz ki, bu memleketin tarımla ilgili birçok meseleleri vardır ve bunlar da maalesef ele alınmamaktadır. Bizde hayvanın sıklığı 100 kiloyu geçmez. İneğin senelik verdiği süt miktarı 500 kiloyu geçmez. Fakat 70 milyon baş hayvanla iftihar eder durunuz. Birçok ıslaha muhtaç taraflar olduğundan bahsederiz.”²²⁹

1965 yılında Yozgat milletvekili Mustafa Kepir ise ülkedeki hayvansal üretimin içinde bulunduğu durumu şöyle ifade etmektedir: ““Türkiye'nin ayrıca bir de besin dâvası var, Halk; et, yumurta, süt gibi protein bakımından zengin gıda alamıyor.

²²⁷ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.379.

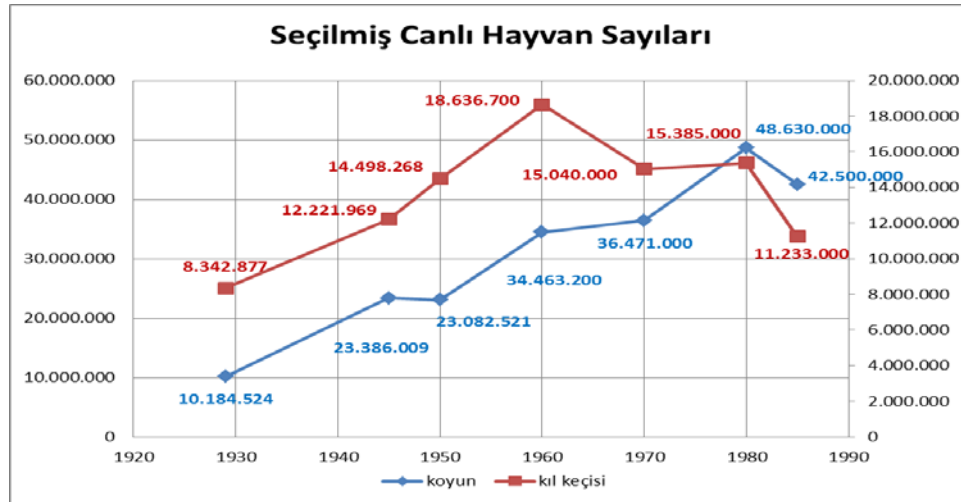
²²⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 10, Cilt 17, İctima 3, 48. İnikat, (27.11.1957), s.1034.

²²⁹ Kurucu Meclis Tutanak Dergisi, Birleşim 6, Oturum 3, (25.02.1961), s.413.

Gıdalanmanın fikirde, zekâda, sıhhatte, kuvvette, harekette ve cevvaliyette büyük tesiri var. Yufka ekmekle bulgur pilavı Anadolu halkının baş gıdası. Büyük çoğunluk ancak kurbandan kurbanda birkaç lokma da et yer. öte yandan Türkiye, Rusya'dan sonra, Avrupa'nın miktar itibariyle en çok hayvana sahibolan memleketi. Ama; ette, sütte, yağda, peynirde üretim yekûnu olarak, ve hele hayvan başına verim birimi olarak, Avrupa'nın en geri memleketi. 29 milyon hektar merada 80 milyona yakın büyük ve küçük baş hayvan... Âhır besiciliği de yapamıyoruz. Çünkü; o, biraz sermaye istiyor. Yemlik yetiştirmek için sulu arazi istiyor. Kıraçlarda da nerede biraz ot bitmişse derhal orayı tarla haline getirmişiz; zavallı hayvanlar, dağ bayır bir tutam ot için dolaşiyor, dolaşiyor. İnsanları kadar hayvanları da bahtsız bir ülke.”²³⁰

Meraların yetersiz kalması ile beraber özellikle küçükbaş hayvancılığı olumsuz etkileyen bir diğer gelişme de 08.09.1956 tarihinde yürürlüğe giren Orman Kanunu'dur. Kanun ile ormanlara hayvan girişi yasaklanmış, yasağın ihlali durumunda ise ceza uygulamasına gidilmiştir.²³¹

Grafik 20: Koyun ve Kıl Keçisi Sayıları (1930-1980)

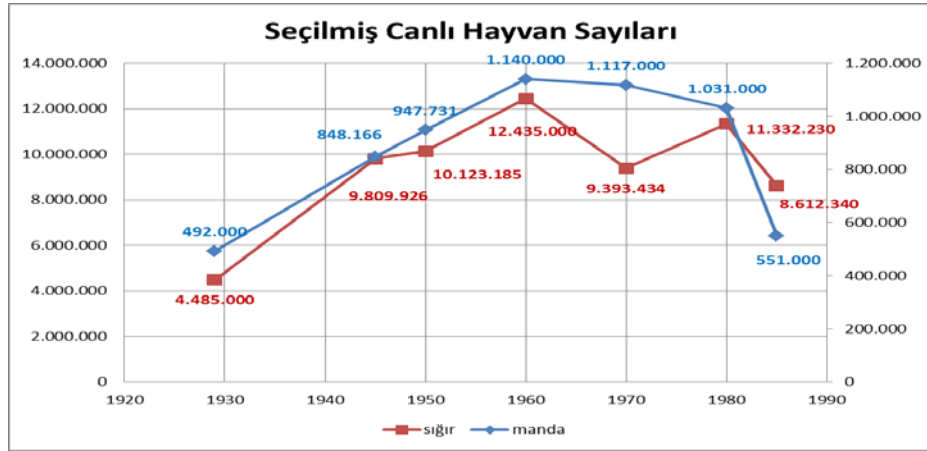

Kaynak: DİE, *Tarımsal Göstergeler 1923-1998*.

²³⁰ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 1, Cilt 40, Toplantı 4, 115. Birleşim, (25.05.1965), s.610.

²³¹ Orman Kanunu (6831 Sayılı Kanun), *Resmi Gazete*, (9402), 08.09.1956.

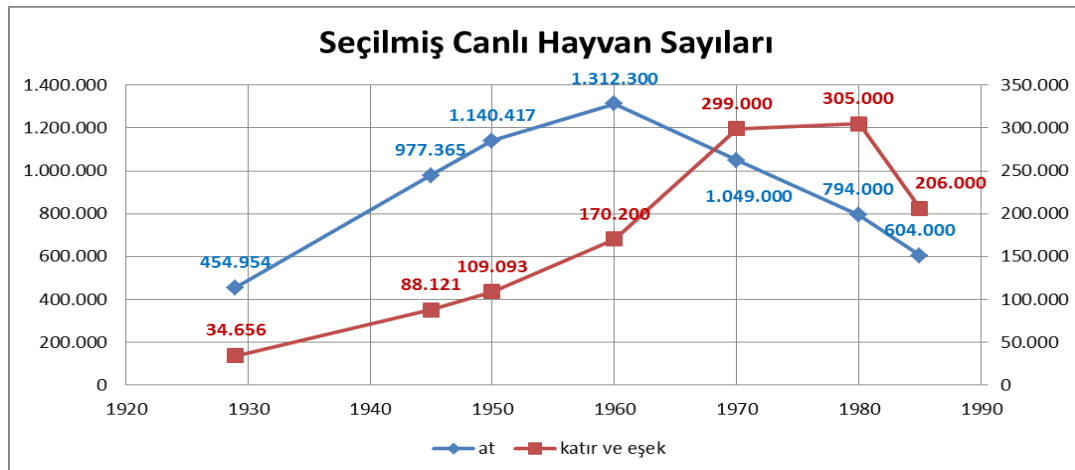
Grafik 21: Sığır ve Manda Sayıları (1930-1980)

Kaynak: DİE, *Tarımsal Göstergeler 1923-1998*.

Yukarıda verilen grafiklerde küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık ile ilgili seçilmiş canlı hayvan sayıları görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı dönemi genel olarak hayvancılığın düşüşe geçtiği yıllar olarak karşımıza çıkıyor. Savaş sonrası tarımsal üretimdeki elverişli koşullara paralel olarak hayvan sayılarında da hızlı bir artış yaşanmıştır. Fakat 1960'lardan itibaren özellikle çayır-mera alanlarının tarıma açılması yanında yem bitkileri üretiminin geliştirilememesi, elde kalan meraların düzensiz kullanımı ve yem açığının bulunması²³² ile Orman Kanunu hayvancılığın gelişmesinde olumsuz neticeler doğurmuştur.

Grafik 22: Yük Hayvanları Sayıları (1930-1980)

Kaynak: DİE, *Tarımsal Göstergeler 1923-1998*.

²³² DPT, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)*, Ankara, 1979.

Grafik 22’de yük ve ulaşım hayvanları olarak kullanılan at, katır ve eşek sayılarına ilişkin veriler yer almaktadır. Grafikte de görüldüğü üzere 1960’lardan itibaren altyapı ve ulaşım imkânlarındaki iyileşme ve traktör, otomobil, kamyon gibi ulaşım vasıtalarının yaygınlaşması bu yük hayvanlarının sayılarının düşmesine neden olmuştur.

3.8. Ulusal Gelir İçinde Tarımın Payı

Tablo 11: Gayri Safi Milli Hâsılada Sektör Payları %

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1923	39,6	13,2	47,2
1945	38,3	16,1	51,8
1950	41,7	14,6	43,7
1960	37,9	17,2	44,9
1970	36,7	16,6	46,7
1980	25,5	18,3	56,2
1985	19,7	21,9	58,4

Kaynak: DİE, *Tarımsal Göstergeler 1923-1998*.

Tarımın ulusal gelirdeki oransal payı, ekonomi gelişirken azalır. Nedeni, diğer üretim kesimlerindeki oranla, tarım gelirinin daha yavaş artmasıdır. Her üretim kesimi farklı oranda büyüdüğü için, ulusal gelirin bileşimi de sürekli değişir. İlgi çekici ikinci bir konu tarımda kişi başına gelirin, diğer kesimlere oranla geçirdiği değişimdir. Tarımın, gelir gibi, gelişme sürecinde faal nüfus oranı da azalır.²³³

1920’li yıllarda %40’ın üzerinde bulunan tarımın GSYİH içerisindeki payı, tarım dışı kesimlerde henüz yeterli bir büyüme sağlanamadığı için 1950’li yılların sonlarına kadar yaklaşık aynı düzeylerde kalmıştır. Tarımın GSYİH’deki payı ortalama olarak, I. Beş Yıllık Planı (BYKP) (1963-1967) döneminde %35’e, II. BYKP (1968-1972) döneminde %30’a ve III. BYKP (1973-1977) döneminde %24’e gerilemiştir. Bu ilk üç plan döneminde, tarım kesimi yıllık ortalama olarak %3,5’luk bir büyüme gerçekleştirmiştir. Böyle bir büyümeye karşın, tarımın Milli Gelir içerisindeki payının önemli ölçüde azalması sanayi ve hizmet kesimlerinin çok hızlı büyüdüklerini gösterir. Tarım kesiminin GSYİH içerisindeki payı, 1980 sonrası da azalmaya devam etmiştir.²³⁴

²³³ Kazgan, *Tarım ve Gelişme*, s.229.

²³⁴ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.383.

3.9.Tarımsal Dış Ticaret

Cumhuriyet dönemi Osmanlıdan devraldığı ekonomik miras ile uzun süre hammadde ihracatçısı mamul mal ithalatçısı konumunda kalmıştır. Bu bağlamda ihracatı da, yakın zamana kadar tarım ürünlerine bağlı olarak gerçekleşmiştir. Tablo 9’da görüleceği üzere Cumhuriyetin ilk yıllarından 1960’lı yılların sonuna kadar, toplam ihracatın yaklaşık %80’ini oluşturan tarım sektörü, 1970’li yıllardan itibaren düşüşe geçmiştir. 24 Ocak Kararlarının ve değişen tarım politikalarının etkisi ile bu düşüş 1980 sonrası daha da belirginleşmiş ve 1985 yılı itibariyle tarımın toplam ihracat içerisindeki payı %20’ye düşmüştür.

Tablo 12: Toplam İhracat İçerisinde Tarım ve Sanayi Oranları

Yıllar	Tarım %	Sanayi %
1963	77,2	19,8
1965	75,9	19,6
1970	72,8	20,0
1975	55,5	36,2
1980	56,0	36,6
1985	20,8	76,0

Kaynak: TÜİK, *İstatistik Göstergeler 1923-2013*.

Tablo 13: Canlı Hayvan ve Gıda Maddeleri İthalat Değeri

Yıllar	Canlı hayvan ve gıda maddeleri (Bin \$)
1973	46.701
1975	227.755
1980	152.297
1985	291.470

Kaynak: TÜİK, *İstatistik Göstergeler 1923-2013*.

Tarım ürünleri ithalatı ise, 1980 sonrası dönemde dış ticaretin büyük ölçüde serbestleştirilmesinin de etkisi ile çok önemli artışlara tanık olmuştur. İhracatın yerinde saydığı bir dönemde ithalatın hızla artması, Türkiye’nin tarımsal konumunda köklü bir

değişikliğe neden olmuştur. 1980'li yıllara kadar, temel tarım ürünlerinde iç talep açıklarını kapatmak için yapılan ve genelde 100-200 milyon dolar ile sınırlı kalan tarımsal ithalat, 1980'li yılların ikinci yarısında yükselişe geçerek 1989 yılında 2 milyar dolara yükselmiştir. Türkiye'nin geleneksel tarım ihracatçısı konumu, 1980'li yılların başından itibaren zayıflamaya başlamış ve 1990'lı yılların ortalarından itibaren de ortadan kalkmıştır.²³⁵

3.10. Tarımın İç Ticaret Hadleri

Tarımsal iç ticaret hadleri genellikle çiftçinin eline geçen fiyatları yansıtan endekisle, çiftçinin tarım dışı ürünler için ödediği fiyatları yansıtan endeksin karşılaştırılması ile elde edilen orandır. Bu oran sayesinde mevcut iktisadi gelişmenin, tarım veya sanayi lehine/aleyhine olduğunu tespit edebilmekte, çiftçinin durumu ile ilgili daha net bilgiye sahip olabilmekteyiz.²³⁶

İncelediğimiz dönemle ilgili Ergün Kip'in hesaplamış olduğu çiftçi eline geçen fiyatlar endekslerine göre net değişim ticaret hadleri tablo 14'te verilmiştir.

Tablo 14: Çiftçi Eline Geçen Fiyatlar Endekslerine Göre Net Değişim Ticaret Hadleri

YILLAR	TÜM ÜRÜNLER	TAHILLAR	BAKLAGİLLER	ENDÜSTRİ BİTKİLERİ	YAĞLI TOHUMLAR
1963	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
1964	96,21	95,98	99,41	91,51	94,47
1965	95,83	94,84	92,15	92,02	102,48
1966	97,82	100,17	89,43	85,24	107,25
1967	92,59	91,29	83,24	80,21	104,28
1968	90,85	88,91	86,06	77,27	95,01
1969	92,59	90,36	91,68	73,31	82,10
1970	87,61	83,46	91,10	71,36	85,69
1971	84,00	73,13	97,50	66,12	85,54
1972	78,25	63,55	100,19	63,12	84,12
1973	89,32	67,07	104,74	77,62	83,25
1974	102,09	92,42	119,58	96,58	103,80
1975	119,26	106,48	137,78	96,95	131,19
1976	125,94	92,93	127,36	116,50	112,15
1977	126,96	83,95	143,47	93,65	97,83
1978	105,26	64,82	148,33	62,27	74,98
1979	88,62	48,61	111,78	47,85	78,16
1980	73,87	44,49	75,85	35,15	60,83

²³⁵ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.387.

²³⁶ Ergün Kip, "Türkiye'de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Der: Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s.149-150.

Kaynak: Kip, “Türkiye’de Taban Fiyatları”, s.159.

Tablo 14: (Devam)

YILLAR	YUMRU BİTKİLER	MEYVELER	HAYVANLAR	HAYVAN ÜRÜNLERİ
1963	100.00	100.00	100.00	100.00
1964	83.34	98.39	107.99	100.69
1965	74.37	100.03	110.95	101.13
1966	92.89	93.70	118.47	103.18
1967	91.04	87.12	124.60	100.25
1968	81.71	87.17	129.07	101.29
1969	95.41	95.92	126.14	103.23
1970	90.98	102.25	121.81	98.90
1971	66.01	90.77	128.76	98.70
1972	69.11	121.34	137.14	90.73
1973	78.53	118.82	169.20	94.08
1974	74.56	145.89	161.82	99.17
1975	84.20	191.78	182.78	132.69
1976	100.68	248.40	202.59	135.38
1977	89.41	212.92	244.42	127.39
1978	96.71	183.55	214.29	108.25
1979	78.29	149.56	212.34	92.89
1980	71.93	142.48	191.44	72.16

Kaynak: Kip, “Türkiye’de Taban Fiyatları”, s.160.

Tablo 14’te 1963-1980 yılları arasındaki değişim incelendiğinde, tüm ürünler serisinde 1972 Gıda ve 1973 Petrol Krizlerine kadar tarım aleyhine bir düşüş gözlenmektedir. 1973 yılından itibaren, dünyada buğday başta olmak üzere, tarımsal ürün fiyatlarında yaşanan artış, net değişim iç ticaret hadlerinin de tarım lehine artış göstermesi sonucunu doğurmuştur. Bu yükseliş, 1978 krizi ile birlikte yerini tarım aleyhine düşüşe bırakmış, 24 Ocak Kararları ile ivme kazanmıştır. Tahıllar serisi, tüm ürünler serisi ile aynı seyri göstermekte, aynı dönemde tarım lehine seyretmekte, yine aynı dönemlerde tarım aleyhine gelişmektedir. Tablo 14’te net değişim ticaret hadleri tarım lehine seyreden yegane iki ürün hayvanlar ve meyvelerdir. Elbette bu durum iki ürüne karşı yoğun talep artışından kaynaklanmaktadır.²³⁷

²³⁷ Kip, “Türkiye’de Taban Fiyatları”, s.160.

4. 1945-1980 SÜRECİNDE TÜRKİYE'DE TARIMSAL ÜRETİMDE YAŞANAN GELİŞMELERİN KIRSAL KESİME YANSIYAN SOSYO-EKONOMİK SONUÇLARI

19. yüzyılda kıyı bölgelerinde ve tren yolları boyunca başlayan ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra bütün diğer ülkelere giren kapitalistleşme, Türkiye'de 1960'lar ve 1970'lerde etkili olmuştur. Bu ivme kazanışın arka planında 1950'lerden itibaren Türkiye'de kalkınmada tarıma öncelik verilerek, Marshall Planı çerçevesinde sağlanan yardım ve kredilerle tarım kesiminde hızlı bir makineleşmenin yaşanması, karayollarına önem verilmesi ile köy ve kent ilişkisinin artması öncelikle belirtilebilir. Kapitalist odaklı yaşamın köylere de girişi bazı toplumsal dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Artı ürün, vergi ve çok kısıtlı para gereksinimi için yapılan üretim, yerini pazar için meta üretimine bırakmış, yani geçimlik olarak üretilen buğday ve arpa, meyve ve sebze gibi ürünlerin pazarlama oranları artarken; pamuk, tütün, şeker pancarı gibi tamamen meta olarak üretilen ürünlerin üretimi de giderek yaygınlaşmıştır. Doğal olarak bu dönemde öküz ve karasabanla yapılan üretimden traktörle ve diğer modern girdilerle yapılan üretime geçilmiştir.

Mübeccel Kıray, Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişim adlı eserinde, 1950'li yıllardan itibaren değişmeye başlayan ve pazara açılan köyler konusunu Yalova'ya bağlı Taşköprü Köyü örneğiyle şöyle somutlaştırmaktadır: *“Marmara bölgesinde Yalova yakınlarında yer alan Taşköprü 1950li yıllara kadar tam bir köy görünümünü taşımakta idi. Taşköprü'yü kendine yeterli izole ve tarımsal bir üretime dayanan bir köyden tarımda pazar için üretim yapan ağır sanayi ve metropolleşmeyi yaşayan bir yerleşim yerine dönüştüren bir dizi değişiklik gerçekleşti. 1950'de Taşköprü köyünde yaklaşık 250 kişilik bir nüfus ve 50 hane bulunuyordu. Yalova'ya uzaklığı 11 km idi. Kapalı, tahıl yetiştiren, kendine yeterli ve yaşam düzeyi çok düşük bir topluluktu. Dışarıya bağlantısı üç kanaldan, genç erkekler askerlik yapmaya gittiğinde, (cumhuriyetin kuruluşundan sonra son derece sınırlı miktarlara düşen) vergilerin ödenmesine ve yol açık olduğunda kadınların Yalova'daki haftalık pazarda az miktardaki yumurta ve tereyağını satmalarından oluşuyor. Taşköprü'den Davut Beyin 500 dönüm tarlası vardı. Aile dışı işçi olarak ırgat kullanılıyordu. Aynı zamanda muhtar olan Davut Bey köylünün resmi temsilcisi olmuştur. Taşköprü'de hiçbir akrabası olmayan Davut Bey toprağını satarak*

köyden taşındı. Tam bu sırada bir yabancı tarafından köyde modern ticari tarım başlatıldı. Ali bey toprağı satın alıp Davut Beyin evine taşındı. Köylünün farklı becerilerine ve emeğine ihtiyacı vardı. Karşılığında ücret ödüyordu. Ali beyin karısı Reyhan Hanım uluslararası bir kadın derneği ile işbirliği içinde köyün kadınlarının ev ekonomisi ve çeşitli başka etkinliklerde dayanışma içine girmelerini sağladı. Bu arada evde konserve yapımı yaygınlaştı. Başka bir etkinlikleri de kadınlar için okuma yazma kursu idi.

Bin yıllardır öküz ve karasabana dayalı basit bir teknoloji ile yürütülen tarımsal pratik 15 yıl içerisinde meyve ve sebze üreticiliğinin farklı biçimlerine bıraktı. Geniş toprakları olan girişimci köylüler elma ve şeftali yetiştiriciliğine yöneldiler. 1950'lilerin sonunda eklen meyve bahçeleri 60'larda olgunlaştı ve köyün geliri arttı. Kâr etme önünde engel oluşturan pazarlama ve ulaşım bu köy için o kadar da önemli bir sorun olmadı. İstanbul'a yakınlık avantajdı. 1965 yılında dar şose yol çok sayıda kasabayı ve büyük bir merkez olan Bursa'ya bağlayan geniş bir stabilize yola dönüştü. Sadece meyve bahçeleri değil soğuk hava depoları ulaştırma olanakları ve örgütler de hala gelişmekte idi.”²³⁸

Mera ve orman tahribi ile büyüyen hane toprakları, 1960'larda toprak açmanın sınırlarına ulaştıktan sonra toprak alım satımı ve başkalarının topraklarına ekonomi-dışı baskılarla el koyma yollarıyla orta ve büyük çaplı işletmeler haline gelmiştir.²³⁹ Toprağın kıt olması sorunu toprak reformu konularını gündeme taşımış fakat bu konu ile ilgili önemli bir sonuç elde edilememiştir.

1945-1980 sürecinde karşımıza çıkan diğer bir önemli konu da göç olgusudur. Sanayideki gelişmelerin yarattığı işgücü talebine, artan nüfus ile işlenecek toprak arasındaki ters orantı eklenince köylü nüfusta kente doğru yer değiştirme hızlanmaya başlamıştır. Türkiye'de 1945-1980 sürecinde kırsal kesimin genel nüfus içindeki oranı %75'ten %56'ya giderek azalan bir özellik göstermiştir.

²³⁸ Mübeccel B. Kıray, *Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişim*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.272-285.

²³⁹ Bahattin Akşit, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye Köylerindeki Dönüşümler” *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s.228.

Türkiye’de 1960’lı yıllarda devletin kırsal kesime müdahale alanları genişletilmiş, araçları çeşitlendirilmiş ve destek miktarı arttırılmıştır. Beş Yıllık Kalkınma Planlarında belirtildiği üzere tarımsal destekler, “ *Tarımsal fiyatlarda ve üretici gelirlerinde istikrarı sağlamak*” ve “ *üretim ve verimliliğin artmasına yardımcı olmak* “ amacıyla yapılmıştır.²⁴⁰ (Destekleme alımları, gübre, ilaç gibi...) Böylece Türkiye’de köylülüğün Atatürk’ün söylemiyle “*milletin efendisi*” olduğunu yansıtan bir dönem yaşanmıştır.

1980’li yıllardan itibaren ekonomide devlet müdahalesini en aza indirmeye çalışan liberal akımın ön plana çıkması ile devletin tarım sektörü üzerindeki koruma ve teşvikleri zayıflamaya başlamıştır. Serbest piyasa ekonomisinin uygulanmaya başlandığı 1980’lerden günümüze, ülkemiz tarım politikalarının belirlenmesinde IMF (Uluslararası Para Fonu), DB (Dünya Bankası), DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü) gibi dış dinamikler belirleyici olmuştur.²⁴¹ Yukarıda söz ettiğimiz gibi Türk tarımını olumsuz etkileyen yeni düzenlemelerin yapıldığı 1980 sonrası araştırmamıza dâhil edilmemiştir.

İncelediğimiz dönemle ilgili üzerinde durulması gereken bir diğer konu Türkiye’nin tarım ürünleri ihracatçısı durumundan tarım ürünleri ithalatçısı konumuna gelmiş olmasıdır. Konuya ilişkin 1965 yılı bütçe görüşmelerinde, Denizli milletvekili Mehmet Çobanoğlu şu değerlendirmede bulunmaktadır: “*Türkiye’de çalışan nüfusun % 70 i ziraatle iştigal ettiği halde, esefle itiraf etmek lâzım gelir ki, Amerika’dan buğday, mısır, arpa, yulaf, pirinç ithal etmekte olduğumuz hakikatlerin acı tezahürleridir. Nitekim 1954 yılından 1 Mayıs 1965 gününe kadar Amerika’dan 4 milyon küsur ton buğday, mısır, arpa, yulaf, pirinç ithal edilmiş ve bunlara 3 milyar küsur Türk parası ödenmiş bulunmaktadır*”²⁴².

Birinci Bölüm içerisinde bahsettiğimiz ABD’nin tarım politikaları, diğer gelişmekte olan ülkelerde görüldüğü gibi, Türkiye’nin tarımsal üretiminin değişmesinde etkili olmuştur. Bu değişimin ortaya çıkmasında, ABD hükümeti ile Türk hükümeti arasında, 12 Kasım 1956, 20 Ocak 1958 ve 24 Şubat 1963 tarihlerinde yapılan, üç ayrı tarım anlaşması özellikle önemlidir. Bu anlaşmalar ile Türkiye ABD’nin sadece ihtiyaç

²⁴⁰ Şahinöz, *Neolitikten Günümüze*, s.273-274.

²⁴¹ Özlem Eştürk,, M. Necat Ören, “Türkiye’de Tarım Politikaları ve Gıda Güvencesi” *YYÜ TAR BİL DERG*, 2014, 24(2):193-200, s.193.

²⁴² *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 1, Cilt 40, Toplantı 4, 115. Birleşim, (25.05.1965), s.626.

fazlası bitkisel ve hayvansal ürünlerini ithal etmekle kalmamış, kendi topraklarındaki tarımsal üretimi ve ihracatını, ABD hükümetinin çıkarları doğrultusunda sınırlamıştır. Bu anlaşmalar çerçevesinde Türkiye, ABD'den buğday, arpa, mısır, dondurulmuş et, konserve et, süttozu, nebati yağ ithal etmeye başlamıştır. 20 Ocak 1958 tarihli anlaşma ile ilgili 11 Haziran 1959'da Resmi Gazete'de²⁴³ yayımlanan birkaç madde şöyledir:

“İşbu Anlaşmayı imza etmekle, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti,

(a) 1957 mahsulünden yumuşak buğday veya 1 Ağustos 1958 tarihine kadar diğer her hangi yumuşak buğdayı ihraç etmekten kaçınmayı ve

(b) 1957 mahsulünden veya 1 Ağustos 1958 tarihine kadar sert buğday ihracatını asgari bir seviyede tutmayı ve bu devre zarfında vuku bulacak her sert buğday ihracatını, Türkiye'nin kendi kaynaklarından finanse edilecek muadil miktarlardaki buğday mubayaatı ile telâfi eylemeyi taahhüt etmektedir.”

Yukarıdaki maddelerde açıkça görüldüğü üzere Türkiye, kendi buğday ihracatını kısıtlamayı, herhangi bir sert buğday ihracatı söz konusu olursa da ABD'den aynı oranda buğday satın almayı taahhüt etmektedir.

Tarımsal üretim ve ihracat ile ilgili anlaşmalarda mevzu edilen bir diğer konu zeytinyağı üretimi ve ihracatı ile ilgilidir. Geleneksel yemek kültürümüzün bir parçası olan zeytinyağı da buğday gibi kısıtlamalara maruz kalmıştır. İlgili madde şöyledir:

“Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, 1 Kasım 1962 - 31 Ekim 1963 tarihleri arasındaki devrede zeytinyağı ihracatını 10.000 metrik tonu aşmayacak şekilde tahdit edecektir. 31 Ekim 1963 tarihinde sona erecek 12 aylık devre içerisinde 10.000 metrik tonun üstünde zeytinyağı ihracı halinde Türkiye, kendi kaynaklarından karşılamak üzere, Birleşik Amerika'dan ton esasına göre aynı miktarda nebati yağı mübayaaya ve ithal edecektir. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Andlaşmanın mütebaki devresinde zeytinyağı ihracatını

²⁴³ “Zirai maddeler ticaretinin geliştirilmesi ve yardımlaşma hakkındaki muaddel Amerikan Kanununun I inci kısmı hükümleri gereğince Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti arasında münakit 12 Kasım 1956 tarihli Anlaşmaya müsteniden 20 Ocak 1958 tarihinde akdedilen Anlaşmanın tasdiki hakkında Kanun” (Kanun no:7319), (3 Haziran 1959), *Resmi Gazete*, 10228, 11 Haziran 1959, s.21882.

arzu ettiği takdirde, bu ihracatın seviyesi (Şayet varsa) senelik tetkikat ve görüşmeler esnasında karara bağlanacaktır.”²⁴⁴

Anlaşmanın zeytinyağı ihracatı üzerindeki etkisi tablo 15’te daha iyi görülmektedir. 1962 yılında, zeytinyağı üretimi 56.370 tondur ve bu miktarın %9,19’u ihraç edilmiştir. 1963 yılında ise zeytinyağı üretim miktarı, bir önceki yıla göre yaklaşık 2 kat artış göstermesine rağmen ihraç edilen oran %2,33’tür.

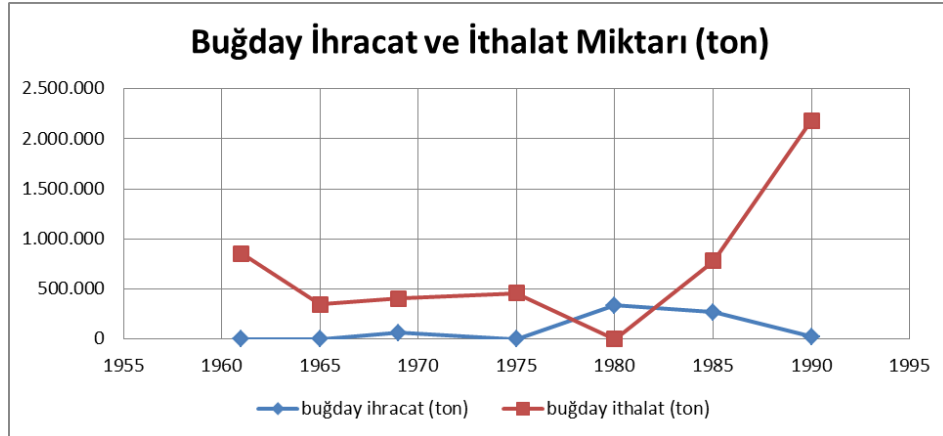
Tablo 15: 1962-65 Zeytinyağı Üretim ve İhracat Miktarları

Yıllar	Zeytinyağı Üretim Miktarı (ton)	Zeytinyağı İhracat Miktarı (ton)	%
1962	56.370	26.682	9,19
1963	102.000	14.473	2,33
1964	121.900	7.495	1,07
1965	60.000	20.471	5,09

Kaynak: DİE, *Dış Ticaret Yıllık İstatistik (1961-62, 1963-64, 1965-66), Tarımsal Göstergeler 1923-98* verilerinden derlenmiştir.

Grafik 23’te Türkiye’nin 1960-1990 yılları arasındaki buğday ihracat ve ithalat miktarları görülmektedir. 30 yıllık süreç içerisinde, 1970’lerin sonuna doğru etkisini hissettiren Gıda ve Petrol Krizleri ve Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası uygulanan ambargo harici, Türkiye’nin buğday ihracatı buğday ithalatının altında seyretmiştir.

Grafik 23: Buğday İthalat ve İhracat Miktarı (1960-1990) (ton)

Kaynak: FAO ve DİE, *İstatistik Göstergeler 1923-2013*.

Amerikan tarım politikalarının, özellikle de PL-480 yasasının, Türkiye’nin tarımsal üretimi üzerinde oluşturduğu tehlikeyi Osman N. Koçtürk 1966 yılında kaleme

²⁴⁴ “Kararname” (Karar Sayısı 6/2152), *Resmî Gazete*, 11513, 24 Eylül 1963, s.6.

aldığı *Yeni Sömürgecilik Açısından Gıda Emperyalizmi* isimli kitabında şöyle açıklamaktadır:

“Çok önemli bir konu olarak kabul ettiğimiz savunma gücünün beslenme tarzı ile ilişkili olduğu anlaşılmış ve ileri memleketler ile bazı geri kalmış memleketler savunma gücünü yükseltmek için sadece orduların değil, halkın da iyi ve müsait kalıplara göre beslenmesi ve savaş stoklarının hazırlanması için geniş çalışmalara girişmiş bulunuyorlar... Türkiyemize gelince...elimizdeki kayıtlara göre 1938 yılında Türkiye’de insan başına bir yılda 22 kilo et ve 151 kilo süt düşerken, bu miktarlar 1962 yılında et için 12 kiloya, süt için 103 kiloya kadar düşmüş bulunuyor. Buna karşılık tahıl tüketiminde akla hayret veren ters bir gelişme meydana gelmiş ve yıllık tahıl miktarı 150 – 180 kilodan 248 kiloya kadar yükselmiştir. Bu ters gelişmelerde bilhassa PL 480 kanalı ile Amerika’da bir üretim artışı haline gelmiş olduğu için Pazar arayan buğday ve pirinç gibi tahılların yurda ithali ile hayvancılığın ele alınmamış ve bilhassa bilimsel çalışmaların yeterli bir şekilde yapılmamış olmasının önemli bir payı vardır. Bunun bir neticesi olarak Türkiye’de, insan sağlığına, kalkınma hızımıza, milli gelire, insan gücüne ters etkiler yapan bir hayvansal protein darlığının ortaya çıktığını ve bu darlığı önlemek için kurulmuş bir teşekkül olmasına rağmen ne yapacağını bilmeyen yöneticiler elinde Et ve Balık Kurumunu da yağ ithalatını idare edip bundan komisyon alan ve zarar hesaplarını kapamaya çalışan bir organizasyon olarak gelişip şartları daha da kötüleştirdiğini görüyoruz. Türkiye bugün plansızlık yüzünden muhtaç olduğunu kendi yurdunda üretemeyen ve başkalarının üretim artıklarını para verip satın alan bir pazar haline gelmiş bulunuyor.”²⁴⁵

Türkiye’nin 1953 yılına kadar buğday stoklarına sahip ve tahıl ihraç eden bir memleket olduğu bilinmektedir. Böyle olmasına rağmen 1953 yılından sonra Amerika’nın PL 480 yardım programlarından faydalanarak sağlanan çeşitli yiyecek maddeleri ve bu arada buğday yurdumuzdaki buğday ekim sahalarının daralmasına ve bu sahalara pamuk, tütün, pancar ve emsali endüstriyel bitkilerin ekilmesine sebep olmuştur. Türkiye bugünkü hali ile insan başına hesaplandığı zaman dünyanın en çok buğday ithal eden ve en çok tahıl tüketen memleketlerinden biri haline gelmiş bulunuyor. Türkiye ekonomisi hakkında geniş bilgisi olan ve memleketimizde uzun yıllar hükümetlere ve

²⁴⁵ Osman N. Koçtürk, *Yeni Sömürgecilik Açısından Gıda Emperyalizmi*, Ankara, 1966, Tıpkı Basım, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, 2009, s.28-29.

özel kuruluşlara müşavirlik etmiş bulunan tanınmış bilgin Prof. Fritz Bade 1963 yılında Amerika'nın Washington şehrinde yapılan Dünya Gıda Kongresi'ne verdiği özel raporda memleketimizin durumunu aynı şartlar altında bulunan diğer iki geri kalmış memleketle kıyaslayarak şöylece açıklamaktadır. Bade, nüfusu 400 milyonu aşkın olan Hindistan'ın Birleşik Amerika'dan her yıl 4 milyon ton, Pakistan'ın 90 milyonluk nüfusu ile 1,5 milyon ton ve Türkiye'nin ise 30 milyon nüfusu ile 1 milyon ton tahıl ithal ettiğini ve ithal edilen miktar kafi gelmediğinden Türkiye'nin ithalatının bazı yıllar 1,7 milyon tona yükseldiğini bildirdikten sonra Türkiye'de gelişen açlık şartlarının statik değil dinamik bir vasıf gösterdiğini ve gelecek yıllarda bu ihtiyacın daha da artacağını işaret etmektedir.²⁴⁶

Koçtürk endüstriyel bitkilerdeki üretim artışını şöyle değerlendirmektedir: "Endüstriyel tarım ürünleri ile ana besin maddeleri üretimi arasındaki dengesizlik 1964 yılında vaki olan gelişmeleri etüt etmek suretiyle daha iyi anlaşılabilir. Ters gelişme 1964 yılında da devam etmiş ve tahıl üretiminde % 17,5, baklagiller üretiminde % 3,6 ve incirde % 13 nispetinde bir gerileme kaydedilmiştir. Buna karşılık pamukta % 4,9, şeker pancarında % 42,6, fındıkta % 104,5 bir üretim artışının vaki olduğunu görüyoruz. Ana besin maddeleri böylece gerilerken, fındık, tütün, çay, pamuk, afyon gibi ihraç ürünleri hızla artmakta ve fakat karşı taraf fiyat oyunları ile bunları yok pahasına elimizden almakta yahut da üreticiye ve hükümetlere sıkıntılı günler yaşatmaktadır."²⁴⁷

Türkiye'ye bol miktarda et, tavuk eti, süt tozu gibi hayvansal yiyecekler ihraç edilerek piyasada üreticiyi tatmin etmeyecek bir fiyat seviyesi yaratılmıştır. Tahıl ile endüstriyel bitki arasındaki dengenin de endüstriyel ürünlere ilk günler üstün fiyat vermek suretiyle tahıla tahsis edilen arazinin bu cins ürünlere tahsisinin sağlanması ve bir taraftan da Türkiye'ye PL 480 den buğday verilmesi ve ikinci safhada ise, üretilen tütün, fındık, pamuk gibi ürünlere para verilmeyerek elimizde bırakılması ve fiyatların bu suretle düşürülmesi ve hükümetlerimizin güç durumlara düşürülmesi davranışları ile bozulduğunu görüyoruz. Aynı şey soya yağının Türkiye pazarını kurmak için zeytinyağı

²⁴⁶ Koçtürk, *Yeni Sömürgecilik Açısından*, s.30, Krş: Fritz Bade, The Importance of National Development Planning and The Role of Agriculture in Economic Development, World Food Congress, Wfc/63/CP/IIA/1a, 1963, Washington.

²⁴⁷ Koçtürk, *Yeni Sömürgecilik Açısından*, s.31.

üzerinde denenmiş ve ilk zamanlar üstün fiyatlarla ihraç edilerek ucuz soya yağı ithali suretiyle halk margarinelere alıştırılmış ve daha sonra ise bir taraftan zeytinyağlarımız alınmayarak fiyatı soya yağı seviyesine düşürüldükten sonra yavan bir yağ olan soya yağı için de dolar talep edilmiştir. Bu teklifler karşısında hükümetimiz yerinde bir karar almak suretiyle soya yağı anlaşmasını feshetmiş bulunmaktadır. Zeytinyağlarımızı satın almayanların, başka memleketlere ihraç etmemize de engel olmakta ısrar göstermeleri bilhassa calibi dikkattir.²⁴⁸ Türkiye’de belirli bir üretim politikası olmadığı için alıcıların teklif ettikleri geçici üstün fiyatlar zeytinyağı üretimi üzerinde müsbet etkiler yapmış ve halk tabakalarının zeytinyağı gibi şifalı bir yağ dururken daha çok soya yağından yapılma margarin ile beslenmelerine ve stokların genişlemesine sebep olmuştur. Fakat soya yağı memlekete yerleşip bizim zararımıza ve karşı tarafın çıkarına uygun anlaşmalar imza edildikten sonra zeytinyağı fiyatlarının birden düşürüldüğünü ve soya için de çok daha nazlı davranıldığını görüyoruz.²⁴⁹

Osman Koçtürk Türk köylüsünün beslenme durumu ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Köylere gelince, Türk köylüsü bulgur, tarhana ve ayranı dayalı basit ve fakat bir yönü ile Şehirliye nazaran daha olumlu bir kalıba göre beslenebiliyor. Ancak et, süt ve yumurta gibi hayvansal protein kaynaklarının pahalı oluşu köylü gruplarını ciddi bir hayvansal protein yetersizliğinin içine iteklemiştir. Köyde yaşayanlar bu cins yiyecekleri kendileri ürettikleri halde kendileri için kullanamıyorlar. Genel olarak yumurta ve benzerlerinin kasaba pazarlarına götürülüp satılması ve bununla giyecek ve diğer ihtiyaç maddelerinin satın alınması için lüzumlu olan gelirin sağlanması kaçınılmaz bir mecburiyet ve alışkanlık haline gelmiştir. Köyde bayramdan bayrama veya bir hayvan hasta olup hastalandığı zaman son dakikada kesilecek olursa insanlar et yüzü görürler. Ayran ile tarhanaya girmiş olan yoğurt bazı çevrelerde tek hayvansal protein kaynağı haline gelir.

Köyde yaşayanların bu derece bozuk beslenme şartları altında bulunışları hastalıklara karşı direnme gücünün azalmasına, fizik ve entelektüel gücün düşük seviyede kalmasına sebep olduğu için birçok köy davalarının istenilen hızda çözümlenemediğini köyde

²⁴⁸ Koçtürk, *Yeni Sömürgecilik Açısından*, s.32; Krş: Koçtürk, Osman N., “Soya Yağı Hikayesi”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 2 Nisan 1965.

²⁴⁹ Koçtürk, *Yeni Sömürgecilik Açısından*, s.32-33; Krş: Koçtürk, Osman N., “Zeytinyağı Soya Savaşı”, *Milliyet Gazetesi*, 18 Mayıs 1965

sağlığın bozuk ve üretimin yetersiz olduğunu görüyoruz. Açlık üretim düşüklüğüne ve üretim düşüklüğü açlığın daha etkili bir hale gelmesine sebep olduğundan şartların menfi istikamette gelişmesi önlenememektedir.”²⁵⁰

²⁵⁰ Koçtürk, *Yeni Sömürgecilik Açısından*, s.38-39.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1945-1980 DÖNEMİNDE BURSA'DA TARIMSAL ÜRETİMDE YAŞANAN GELİŞMELER

Eski Osmanlı başkenti olması dolayısıyla gerek ekonomik canlılık, gerek kültürel zenginlik gerekse de nüfus yoğunluğu bakımından Osmanlı Devleti'nin önde gelen şehirlerinden olan Bursa, Cumhuriyet döneminde de bu önemini korumuştur.

Bursa ili toprak yapısı ve iklim özellikleri itibariyle Türkiye'nin en verimli arazilerinden birisi üzerinde kuruludur. İl topraklarının yaklaşık %17,2'si ovalardan oluşmaktadır. Sahip olduğu verimli ovalar Uludağ ve Katırlı dağları arasında doğu batı istikametinde uzanan Bursa Ovası; şehrin batı kısmında Karacabey ve Mustafakemalpaşa ovaları; Samanlı-Katırlı dağları arası İznik ve Orhangazi ovaları, Uludağ-Ahıdağı, Dimboz, Aksu sırtlarıyla çevrili İnegöl ovası ve Dimboz sırtları ve Katırlı, Avdan dağları ile çevrili Yenişehir ovasıdır. Arazisi alüvyonlu topraktan oluştuğu için verim yüksektir.²⁵¹

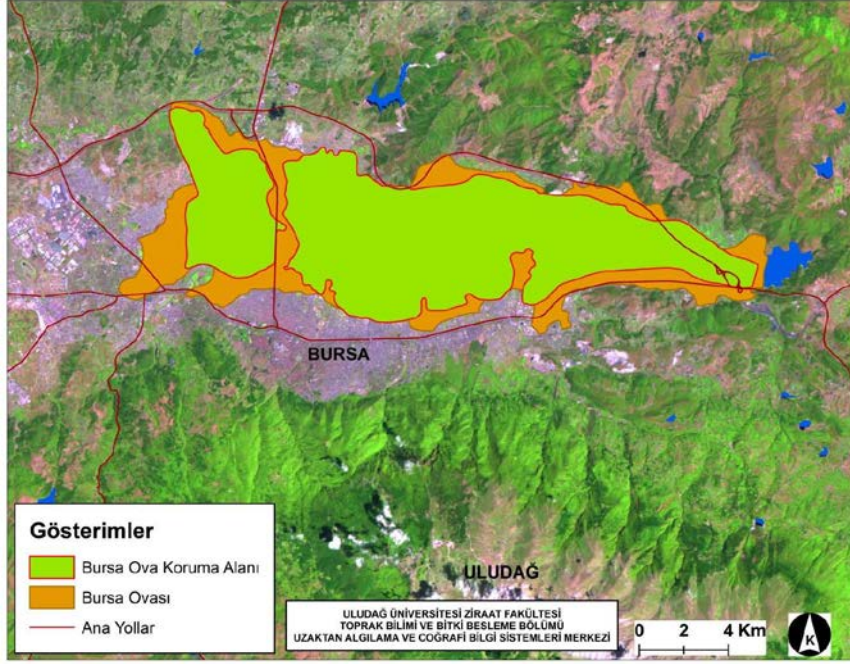
Topraksu Genel Müdürlüğü tarafından Bursa Ovası'nda yapılan etüt sonuçlarına göre kent merkezi ile ovada yer alan yapılaşmaların kapladığı alan 1969 yılı sonunda sadece 1925 ha (1925x100 dönüm) iken 1980 yıllarında 7623 ha, 1981 sonunda 8046 ha'a ulaşmıştır.²⁵² Oysa 1976 yılında hazırlanan Bursa Ovası'nı koruma planında (Şekil 1), korunması gereken alan 11.245 ha olarak belirlenmiştir.²⁵³

²⁵¹ Yılmaz Akkılıç, "Bursa" maddesi, *Bursa Ansiklopedisi*, Bursa, 2002, s.280. 1967 Bursa İl Yıllığı, s.66.

²⁵² Ertuğrul Aksoy vd., Uğur Bilgili (Moderatör) 1960'tan 2015'e Bursa'nın Tarımsal Gelişimi, ed: Nezaket Özdemir Bircan, Mümin Ceyhan Bursa Kültür Kaynakları Araştırma Kütüphanesi, Yayın no:6, Bursa, 2016, s.54, krş: Vahap Katkat, "Bursa ovası tarım topraklarının amaç dışı kullanılması" 8-14 Ekim 1984. *Toprak İlmi Derneği 9. Bilimsel Toplantısı Tebliğ Özetleri*. 1-8. Mersin, Toprak İlmi Derneği, 1984.

²⁵³ Aksoy, "Bursa'nın Tarımsal Gelişimi", s.56.

Şekil 1: 1976 yılında kabul edilen Bursa Ovası Koruma Alanı Sınırları

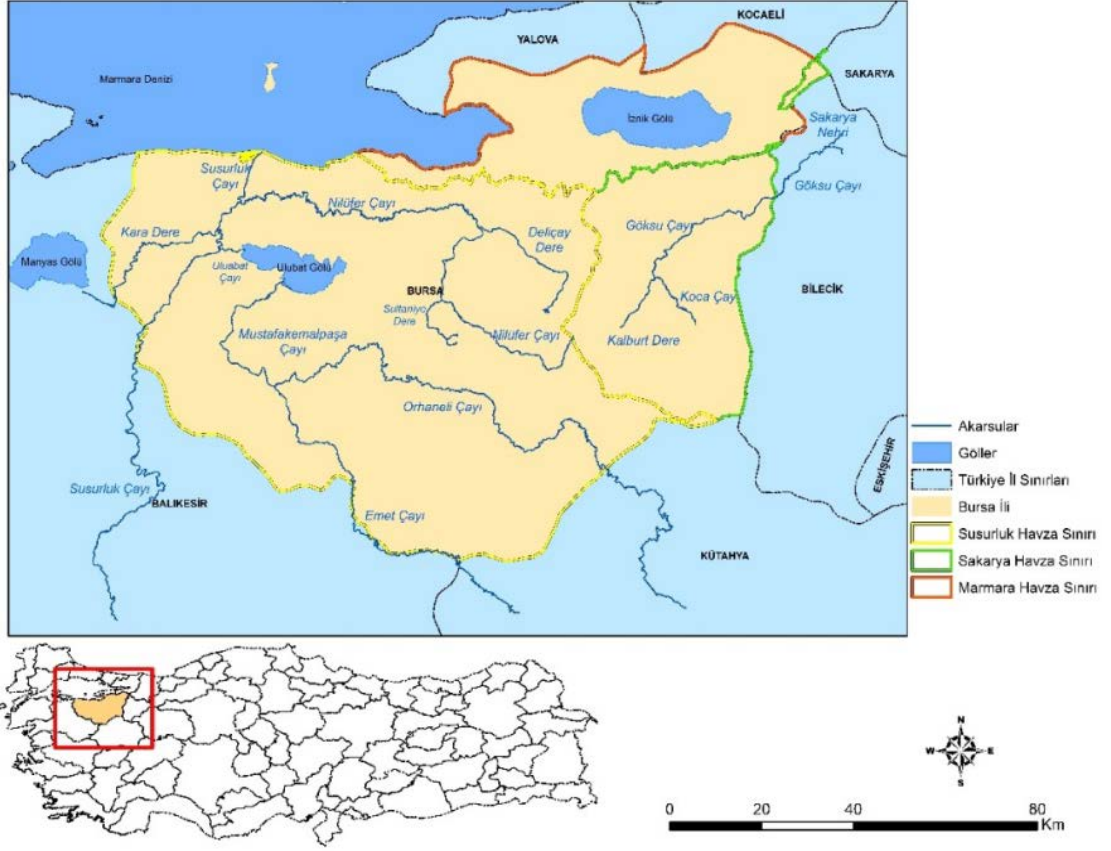

Kaynak: Aksoy vd. s.56.

Bursa ili Akarsular bakımından zengin sayılmaz. Büyük ve bol su akıtan akarsuları yoktur. Çoğunlukla Uludağ eteklerinden çıkarak, önemli bölümü Marmara'ya bir kısmı da Sakarya'ya ve İznik Gölü'ne dökülmektedir. Akarsuların başlıcaları Nilüfer Çayı ile onu besleyen Deliçay, Gökdere ve Kaplıkaya Deresi, Orhaneli Çayı, Göksu, Mustafakemalpaşa Çayı ve Susurluk Çayıdır (Şekil 2).²⁵⁴

²⁵⁴ Akkılıç, *Bursa Ansiklopedisi*, s.281.

Şekil 2: Bursa İli Su Kaynakları

Kaynak: Hakan Büyükcangaz ,Bilge Keskin, “Bursa’da Su Kaynakları ve Sulama Potansiyeli” 1960’tan 2015’e Bursa’nın Tarımsal Gelişimi, ed: Nezaket Özdemir Bircan, Mümin Ceyhan Bursa Kültür Kaynakları Araştırma Kütüphanesi, Yayın no:6, Bursa, 2016, s.64.

1.1945 ÖNCESİ BURSA TARIMSAL ÜRETİMİNDE YAŞANAN GELİŞMELER

1923-1945 yılları arasında Bursa nüfusunun değişim durumuna baktığımızda, 1927 nüfus sayımına göre toplam nüfus 401.595²⁵⁵, 1945 nüfus sayımına göre ise 491.899²⁵⁶ dur. 1945 yılı itibariyle Bursa’da köy ve nahiyelerde yaşayan nüfus, toplam nüfusun yaklaşık %69’una karşılık gelerek 337.172’dir.²⁵⁷

Bursa Ziraat Müdürlüğü’nce, 1926 yılında hazırlanan bir rapor, Erken Cumhuriyet Döneminde, Bursa’nın tarımsal durumu ile ilgili genel bilgiler sunmaktadır.

²⁵⁵ DİE, 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III, Usuller, Kanun ve Talimatnameler, Neticelerin Tahlihi, Ankara, 1929, s.11.

²⁵⁶ DİE, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.122.

²⁵⁷ DİE, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.122.

1927 yılı Bursa Vilayeti Salnamesi'nde yer alan bu rapora göre²⁵⁸ Bursa vilayeti; Bursa, Karacabey, Kemalpaşa, İnegöl, Yenişehir ovalarını ihtiva etmekte, iklim itibariyle ılıman olması dolayısıyla da pek çok zirai bitkinin yetiştirilmesine imkân vermektedir. Bursa, iklimi ve yetiştirilen bitki çeşidine göre ilgili raporda üç kısma ayrılmaktadır. Birinci kısım zeytin mıntıkası olarak ifade edilen Bursa'nın kuzey ve batı kısmındaki sahil bölgesidir. Bu bölgede incir, dut ve bağcılık oldukça yaygın yapılmaktadır. İkinci kısım meyve ağaçları ve sanayi bitkileri mıntıkası olarak tanımlanan ortalama yükseklikteki ovaları ihtiva etmektedir. Bu bölgede hububat ekimi de önemli yer tutmaktadır. Üçüncü kısım 1000-1500 metre yükseklikte bulunan ve orman mıntıkası olarak ifade edilen Orhaneli, İnegöl, Kemalpaşa kazalarının dağlık bölgesidir. Bu bölgede meşe, gürgen, köknar, karaçam ve sarıçam ağaçları bulunmaktadır. Aynı raporda 1926 Bursa vilayet merkezi ve bağlı olan 8 kazanın kullanım durumlarına göre arazi taksimi şu şekildedir:

Tablo 16: 1927 Bursa Salnamesinde Arazi Dağılımı (1)

Kazası	Ziraat-i Um. tah. ol. arazi	Bağlar	Çayrlar	Sebze ve meyve bahçeleri	Toplam
Bursa	62250	1800	9000	87500	838000
Gemlik	287365	5000	500	16600	309365
Mudanya	144430	1250	250	320	158500
Karacabey	617050	12000	70100	15900	704250
M.Kemalpaşa	720300	2500	15000	17500	755300
Orhaneli	502000	15000	3500	5000	525500
Orhangazi	349500	2500	6000	4500	362500
İnegöl	439040	1050	350	200	440640
Yenişehir	342056	1700	150	1200	349106

Kaynak: 1927 Bursa Vilayeti Salnamesi, s.174.

²⁵⁸ 1927 Bursa Vilayeti Salnamesi, s.173-174..

Tablo 17: 1927 Bursa Salnamesinde Arazi Dağılımı (2)

Kazası	Dutluk	Zeytinlik	Orman ve çalılık	Kestanelik	Mera, bataklık, göl ve nehir	Genel
Bursa	25000	2500	425000	25500	1410000	619000
Gemlik	2635	3000	220000	0	72000	335635
Mudanya	4500	24700	21000	0	2330	73500
Karacabey	1650	50	150000	0	1516450	1668150
M.Kemalpaşa	2500	0	980000	0	262200	1244700
Orhaneli	3500	0	1005000	0	2181000	4189500
Orhangazi	15500	0	60000	0	244000	319500
İnegöl	200	0	929200	0	33627	964827
Yenişehir	160	0	23000	0	27550	50710

Kaynak: 1927 Bursa Vilayeti Salnamesi, s.174.

Erken Cumhuriyet döneminde Bursa'nın tarımsal üretimine baktığımızda dut bahçeleri ve ipekböcekçiliğinin önemli bir yer teşkil ettiğini görmekteyiz. Fakat uzun savaş ve işgal yılları²⁵⁹ bu alandaki üretimin gözle görülür bir şekilde düşmesine sebep olmuştur Birinci Dünya Savaşı öncesi Bursa ve çevresinde yetiştirilip, Bursa açık arttırma alanına getirilen beş milyon kilodan fazla koza mahsulü, merkez ve bağlı yerlerde bulunan 104 fabrikada ipek haline getirilmekte iken, savaşın doğurduğu sebeplerin etkisi altında bu fabrikalardan 76 tanesi tamamen ve 8'i kısmen harap olmuş, 1927 yılı itibariyle yalnız 20 fabrika işleyebilecek durumda kalmıştır.²⁶⁰

Tütün Bursa tarımsal üretiminde bir diğer önemli üründür. Bursa'daki tarımsal üretime 19. yüzyılın sonunda eklenen tütün, hem köylüler için ve hem de tütün tüccarları için bir kazanç kapısı haline gelmiştir. 1923-24 yıllarında Bursa'ya gelen göçmenlerin²⁶¹ de en önemli ettikleri ürün tütün olmuş ve kısa zamanda Bursa, çok

²⁵⁹ 8 Temmuz 1920- 11 Eylül 1922 tarihleri arasında Bursa Yunan işgalinde kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Saime Yüceer, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci (8 Temmuz 1920-11 Eylül 1922)*, Uludağ Üniversitesi Yay., Bursa, 2001.

²⁶⁰ *Bursa Coğrafyası*, Haz: M. Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı, Yeşil Şehir Kitaplığı:7, Bursa İl Özel İdaresi Yay., Ankara, 2009, s.200.

²⁶¹ Bursa'nın tarımsal mirası ele alınırken Lozan'da imzalanan Türk-Rum Nüfus Mübadelesi 'ne İlişkin Sözleşme uyarınca kente yoğun bir göçmen nüfusun yerleştirilmesi hususu özellikle göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Kemal Arı Bursa'ya bu dönemde gelen mübadillerin sayısı ile ilgili farklı kaynaklardaki verileri ele almakta ve Raif Kaplanoğlu gibi Arı da Cevat Geray'ın 1924-1930 yılları arasında 31.658 rakamına gönderme yaparak bu sayıyı gerçeğe en yakın tespit olarak kabul etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kemal Arı, "Tarihsel Süreçte Mübadele ve Bursa", *Bursa'nın Zenginliği*

büyük bir tütün potansiyeline ulaşmıştır. Gündoğdu köyüne yerleşen Kurular köyü göçmenleri, Yunanistan'da en kaliteli tütünü yetiştirmekle ünlenmişlerdir. ²⁶² Bursa Coğrafyası adlı eserde 1923 – 1926 yılları arası tütün tarımına ilişkin verilen rakamlar bu durumu daha açık bir şekilde göstermektedir:

Tablo 18: 1923-26 Yılları Arasında Tütün Üretim Miktarı

	1923	1924	1925	1926
Tütün(kıyye)²⁶³	1.235.038	3.525.885	5.057.334	6.411.300

Kaynak: *Bursa Coğrafyası*, s.212.

Bursa'da tütün üretimi, 1935 yılında 2.742 ha alanda 2.898 ton, 1944'te ise 2924 ha ekili alanda 3544 ton olarak tespit edilmiştir.²⁶⁴ Olumsuz iklim şartları ve hastalık gibi nedenler verimin düşmesine dolayısıyla da tütün yetiştiriciliğinin gün geçtikçe azalmasına neden olmuştur. Tütün alım fiyatlarının düşük veya yüksek olması, hükümetin ekim alanlarına sınırlama ve kota getirmesi gibi uygulamalar da tütün ekim alanları ve üretim miktarlarının değişmesinde etkili olmuştur.²⁶⁵

Bursa tarımsal üretiminde önemli yer tutan diğer bir ürün zeytindir. 1864 yılında Mudanya'daki zeytin üretiminin 7 milyon libre (≈3.175.146 kilo) olduğu, aynı yıl Gemlik'te ise 1.720.000 libre (≈780.178 kg.) zeytin satışı yapıldığını görmekteyiz.²⁶⁶ Savaş sonrası zeytin üretimi rakamlarına baktığımızda ise büyük düşüşler göze çarpmaktadır. Bursa genelinde 1924 yılında 2.855 ton zeytin, 1.333 ton zeytinyağı üretimi; 1925 yılında 6.091 ton zeytin ve 1.112 ton zeytinyağı üretimi yapılmıştır.²⁶⁷ Mübadele sonrası zeytini hiç tanımayan göçmenlerin, zeytinlik alanlarda iskân edilmesi nedeniyle ilk yıllarda zeytin üretimi gerilemiş, bazı köylüler zeytin ağaçlarını sökerken,

Göçmenler, ed: Zeynep Dörtok Abacı, Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa,2008, s.167. Krş:Cevat Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskanı (1923-1961)*, SBF yay., Ankara, 1962. Raif Kaplanoğlu, *Bursa'da Mübadele (1923-1930) Yunanistan Göçmenleri*, Avrasya Etnografya Vakfı Yay., Bursa, 1999.

²⁶² Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa 1876-1926*, Avrasya Etnografya Yay.,s.293..

²⁶³ 1 kıyye/okka=1,282945 kg'dır.

²⁶⁴ DİE, *Tarım İstatistikleri 1934-37*, Ankara, 1939,s.323. DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal 1934-1950*, Ankara, 1951, s.58.

²⁶⁵ Semra Günay Ergün, Kaan Erkan Uğurlu, "1935 Yılından Günümüze Türkiye'de Tütün Ekimi ve Üretiminde Bölgesel Değişimler ile Alternatif Ürün Projesinin Etkileri", http://tucaum.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/280/2015/08/sem4_12.pdf

²⁶⁶ Accounts&Papers, Report by Mr. Sandison, British Consul at Broussa, on the Trade of Consulate.

²⁶⁷ *1927 Bursa Vilayeti Salnamesi*, s.190.

bir kısmı zeytinlerini yerlilere kiraya vermiştir. Zeytinin köylüye para kazandırdığının görülmesi, göçmenlerin zeytine ilgi duymasını sağlamış ve zeytin üretimi yeniden artış göstermiştir.²⁶⁸ Aralıklarla 1937 ve 1944 rakamlarına baktığımızda bu durumu destekler niteliktedir. 1937 yılı tarım istatistiklerine göre Bursa’da 34.744 ton zeytin ve 3.310 ton zeytinyağı, 1942’de ise 8.636 ton zeytin ile 1.329 ton zeytinyağı üretilmiştir.²⁶⁹

Bursa’da geleneksel tarımsal ürünlerden olan üzüm üretimi de benzer dalgalanmalar yaşamıştır. Savaş yılları öncesi 437.500 dönüm bağ söz konusu iken, harp sonrası bu rakam 50.450 dönüme düşmüştür.²⁷⁰ Bu düşüşte savaş yılları ile işgal yıllarının etkisi olduğu kadar üzüm yetiştiriciliği konusunda uzmanlaşmış Rum nüfusun gönderilmesinin de payı bulunmaktadır.

Tablo 19: 1923-26 Yılları Arasında Üzüm Üretim Miktarı

	1923	1924	1925	1926
Üzüm (kıyye)	6.095.000	4.860.000	3.250.000	5.537.250

Kaynak: *Bursa Coğrafyası*, s.212.

Bursa’da üretilen yaş üzüm miktarı 1938 yılı verilerine göre 7.908 ton, 1941’de ise 10.013 tondur.²⁷¹

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Bursa tahıl üretimine baktığımızda 1927 tarihli tarım sayımına göre ilde 70.499 ha alanda 52.705 ton buğday; 16.839 ha alanda 12.569 ton arpa üretimi söz konusudur. 1944 yılı verilerine baktığımızda her iki üründe de düşüşler görmekteyiz. 1944’te 55.183 ha alanda 48.725 ton buğday; 15.379 ha alanda 10.711 ton arpa üretimi gerçekleşmiştir.²⁷² Buğdayda %7,5 oranında, arpada ise %14,8 oranında bir azalış yaşanmıştır. Şüphesiz bu düşüş savaş koşullarından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte tarıma yönelik vergilerden dolayı çiftçinin üretim miktarını doğru olarak beyan etmemesinin de bu düşüşte payı bulunmaktadır.

²⁶⁸ Kaplanoğlu, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e*, s. 293.

²⁶⁹ DİE, *Tarım İstatistikleri 1934-37*, Ankara, 1939,s.439. DİE, *Zeytincilik İstatistiği 1944-1949*, Ankara, 1950, s.11.

²⁷⁰ *1927 Bursa Vilayet Salnamesi*, s.188.

²⁷¹ DİE, *Meyve İstatistiği 1938-42*, Ankara, 1944.

²⁷² DİE, *1927 Tarım Sayımı*, Ankara, 1970, s.26. DİE, *Tarla Mahsulleri İstatistiği 1940-42*, Ankara, s.6-15.

Cumhuriyetin ilan edildiği yıllarda tüm Bursa’da sadece 17 traktör ve 5 harman makinesi 3.266 demir pulluk, 80 orak makinesiyle 2 çeltik harman makinesi bulunmaktaydı. Toprak büyük ölçüde at ve öküzlerle sürülmekteydi.²⁷³

Erken Cumhuriyet Döneminde köylerin kalkınması konusunda Halkevlerine bağlı Köycülük Komitelerinin ve köylerde kurulan halkodalarının da katkısı oldukça önemlidir. Bursa köyleri ile ilgili, Köycülük Komitesinin faaliyetlerine ayrıca değinmek istiyoruz.

Köylere maddi ve manevi yardımlarda bulunan Köycülük Komitesi, 1933 yılında şehre asılan kitap kutuları ile kulüp izcilerinin Cuma günleri ev ev dolaşarak topladıkları 1.500’den fazla kitap ve gazeteyi 30 köye dağıtmıştır. Pancar tohumu isteyen 21 köye, Uşak ve Alpullu şeker fabrikalarından getirilen 55 kilo pancar tohumunu dağıtmış, meyve cinslerinin ıslahı için Ziraat Mektebi ile çeşitli çiftliklerden alınan 400 cins kalem aşısını birçok köye vermiştir²⁷⁴.

Aynı yıl köylerde verilen bilgilerin verimini görmek için 95 köy arasında bir yarışma açılmış ve yarışmaya katılan 16 köy arasından Armutköy ve İhsaniye Köyü Köy Kanunu’nu en iyi uygulayan ve verilen dersleri en iyi kavrayan köyler olarak seçilmiştir. Yarışmanın birincilik ödülü olan 50 lira, diğer köylerin de katıldığı bir törenle, köy sandığına koyulmak üzere bu köylere verilmiştir²⁷⁵. Bu köylerden İhsaniye’ye ödül verme töreni bir köy bayramı şeklinde gerçekleşmiş ve tören gazetelere ayrıntılı bir şekilde yansımıştır.

“...Bayrama Vali Fazlı Bey, Eğitim Müdürü, Halkevi Başkanı ve üyeleri ile bir çok davetli katıldı. Köye çevre köyler ve şehirden gelenlerde vardı ve San’at Okulu’nun yaptığı portatif bir sahnede kurulmuştu. Bir buçukta mızıkanın çaldığı İstiklâl Marşı’nu 500’e yakın köylü ayakta dinledikten sonra Köycülük Komitesi Başkanı Avukat Hulusi Bey, Cumhuriyet Hükümeti’nin köy siyaseti hakkında bir nutuk söyledi. Sonra gene Komite’den Zehra Hanım yalnız köy kadınlarıyla konuştu. Daha sonra köyün imamı

²⁷³ 1927 Bursa Vilayet Salnamesi, s.192.

²⁷⁴ Mine Akkuş, *Bursa Halkevi ve Uludağ Dergisi (1932-1951)*, Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, Bursa, 2011, s. 179; Krş: *Halkevi Bursa 1933*, s.11-12. *Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları*, s. 24

²⁷⁵ Akkuş, *Bursa Halkevi*, s.181; Krş: *Halkevlerinin 1934 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsası*, s, 28, *Hakkın Sesi*, 12 Kasım 1934, s. 2.

Akif Efendi Cumhuriyet köylüsünün duygularını anlatan bir nutuk söyledi. Bir köylü arkadaşa birkaç kelime ile sevinçlerini anlattı. Lise öğrencilerinin sergilediği bir perdelik İstiklâl piyesinin ardından Kız Öğretmen Okulu'ndan Ayhan Hanım bir şiir okudu. Özellikle sapanın başında Türk köylüsü cümlesi şiddetle alkışlandı. Sonra köy muhtarına köyün ödülü verilerek köy gezildi.

Bu bayramı biz şehirdekilerden daha samimi ve cana yakın bulduk. Köylüler o gün bayramlık elbiselerini giymişler, evlerini bayraklarla süslemişler, köy meydanına bir tak kurmuşlardı. Hakikaten seviniyorlardı. Halkevi doğrusu iyi bir teşvik konusu bulmuştu.

İhsaniye Köyü'nde karşılaştığımız diğer bir manzara: Dün hayalimizde yaşayan, bugün gerçekleşen Cumhuriyet köylüsünün simgesi ve ta kendisiydi. En dikkati çeken unsur köylü hanımlarla erkeklerin karmakarışık bir araya toplanmış olmalarıydı. Köylümüzün sosyal hayatta şehirden geri kalmış değil, bilakis ileride olduğu açıktı. Köylü kadınların çoğunluğunda topuklu ayakkabı ve ipek çorap görüyorduk. Kızların elbiseleri de şehirdekilerden hiç farklı değildi. Biraz sonra köyü geziyoruz; çamur olmasın diye sokaklara kum ve çakıl döşenmiş. Yollarda gübre şöyle dursun, bir çöp bile görülüyor.

Köy imamının nutku: Halkevi'nden köyümüze geçen sene ilk defa iki hanımla birkaç efendi gelmişlerdi. Bunlar bize temizlik için bir çok şeyler söylediler ve dinledik. Onlar gittikten sonra doğrusunu söylemek lazımsa güldük. Bunlar köyü de şehir zannediyorlar dedik. Hiç şehirdeki temizlik köyde olur mu? Biz hayvanlarımızla çift yoldaşlığı yaptıkça evimizde gübre, odamızda pire ve sinek eksilmez. Gel de bunu şehirlie anlat! Bunların bir daha gelecekları yok ya! dedik. Kımıldamadık bile....Aradan iki hafta geçti, bu hanımlar ve efendiler bir daha geldiler Onları görünce biz birer birer savuştuk. Muhtarın etrafını sardılar, ne dediklerinin bilmiyoruz. Gittikten sonra muhtar bizi topladı....”²⁷⁶

²⁷⁶ Cumhuriyet, 13 Kasım 1934, s. 5.

2.1945-1980 ARASI BURSA'DA TARIMSAL ÜRETİME YÖNELİK GELİŞMELER

2.1. Nüfustaki Değişim ve Göç Olgusu

Bursa tarımını etkileyen faktörlerin başında, 1945-1980 yılları arasında köylerdeki nüfus değişimi ve işgücü - emek olgusunun göçe konu olmasını belirtmek gerekir. Özellikle tarımda makineleşme ve ulaşım imkânlarının artması ile kırsal kesimde ortaya çıkan iş gücü fazlalığı, köylerden en yakın ilçe veya il merkezlerine göçü arttırmıştır. İç göçlerle beraber 1960'larda Türkiye'den Batı Avrupa ülkelerine de yoğun işgücü göçü yaşanmıştır²⁷⁷.

Tablo 20: Bursa Şehir-Köy Nüfusu Değişimi

Yıllar	Top. Nüfus	Şehir Nüfusu	Payı (%)	Köy Nüfusu	Payı (%)
1945	491.899	154.720	31,46	337.172	68,54
1950	545.919	179.016	32,79	366.903	67,21
1955	598.898	215.428	35,97	383.470	64,03
1960	693.894	223.620	37,81	431.532	62,19
1965	755.504	335.048	44,35	420.456	55,65
1970	847.884	416.662	49,14	431.222	50,86
1975	961.639	507.106	52,73	454.533	47,27
1980	1.148.492	639.910	55,46	511.582	44,54

Kaynak: DİE, 2002 *Türkiye İstatistik Yıllığı*, Ankara,2003.

Tablo 20'de görüleceği üzere 1945'deki %68,54'lük köylü nüfustan 1980 yılında %44,54'e düşüş köyden kente artarak gerçekleşen iç göçler ve yurtdışına işçi gönderilmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Bu süreçte 1970 yılı bir dönüm noktası olmuş, köy ve kent nüfusları eşitlenmiştir. Türkiye genelinde şehir nüfusu oranının köy nüfus oranını geçmesi ancak 1980'lerde mümkün olmuşken Bursa'da bu değişimin daha önce gerçekleşmesinde Türkiye'nin ilk Organize Sanayi Bölgesinin şehirde kurulması etkili olmuştur. 1962'den itibaren ilde değişik sanayi kuruluşları ve işletmeler faaliyet

²⁷⁷ Almanya, Hollanda Avusturya, Belçika, Fransa, İsveç.

göstermeye başlamış ve bu durum şehri göçler konusunda cazip hale getirmiştir. ²⁷⁸ Organize Sanayi Bölgesinin kurulması sonrası artan göçlerle beraber, verimli Bursa Ovasındaki yerleşim ve sanayi alanlarının kapladığı alan, 1969'da 1260 ha iken 1981'de 5805 ha'ya çıkmıştır. ²⁷⁹

Toplam nüfus bakımından bu dönemde Bursa, Türkiye geneline göre daha yoğundur. Bursa'da 1945-1980 döneminde nüfus yoğunluğu 49'dan 104'e yükselmiştir. Türkiye genelinde ise 24'ten 58'e çıkmıştır. ²⁸⁰

Tarım sektöründe çalışan nüfusun değişimine baktığımızda ise 1955'te Bursa'da toplam nüfusun %76,3'ünün ziraat, ormancılık vb. alanlarda çalıştığını, 1980'de bu oranın %52'ye düştüğünü görmekteyiz. 1980'de il genelinde tarım sektöründe istihdam edilen erkek nüfusun oranı %37,4 iken kadın nüfus oranı %81'dir. ²⁸¹

Tablo 21: Bursa İlçeleri Köy-Şehir Nüfus Değişimi 1945-1980

İlçe adı		1945	1960	1980
Merkez	Köy	85.919	153.886	487.604
	Şehir	75.128	113.018	119.617
	Toplam	161.047	266.884	607.221
Gemlik	Köy	7.104	12.640	26.849
	Şehir	16.026	18.033	21.257
	Toplam	23.130	30.673	48.108
İnegöl	Köy	15.165	25.297	45.237
	Şehir	44.270	49.242	52.575
	Toplam	59.435	74.539	97.812
İznik	Köy	2.958	6.290	13.231
	Şehir	16.940	21.666	24.248
	Toplam	19.898	27.956	37.479
Karacabey	Köy	11.104	15.969	24.057

²⁷⁸ Bu dönemde açılan işletmelerden örnek: 1962'de SİFAŞ üretime başladı. 1966'da karoseri üretimi, minibüs ve otobüs montajı amacıyla kurulan Karsan AŞ Bursa'da üretime başladı. 1967'de İPSAN AŞ üretime başladı. 1969'da amortisör üretmek üzere kurulan MAYSAN fabrikasında üretime başlandı. 1971'de TOFAŞ günlük 12 otomobil üretim kapasitesiyle üretime başladı. Aynı yıl günlük 20 otomobil üretim kapasitesiyle OYAK Renault Otomobil Fabrikası üretime başladı. 1972'de nitelikli çelik üretmek amacıyla ÇEMTAŞ fabrikasında deneme üretimine başlandı. Aynı yıl Koç Holding ve Magneti Marelli ortaklığıyla kurulan Makine Elektrik Sanayi AŞ (MAKO) fabrikası işletmeye açıldı. Yine 1972'de Filament (Sentetik İplik Sanayii) fabrikasında üretim başladı. 1973'te dizel motorlar için enjektör üretmek amacıyla kurulan Robert Bosch Fabrikasında üretime başlandı. 1975'te Gemlik BORUSAN'da üretime başlandı. Aynı yıl ASF Dokuma ve Boya Endüstrisi fabrikası üretime başladı. 1977'de Marmara Entegre Kimya Sanayi AŞ fabrikasında üretime başlandı. Aynı yıl NAYLONTEKS üretime başladı. bkz. Akkılıç, *Bursa Ansiklopedisi*, s.357-362.

²⁷⁹ Akkılıç, *Bursa Ansiklopedisi* s.280.

²⁸⁰ DİE, *12.10.1980 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara, 1984.

²⁸¹ Ergun Kağıtçıbaşı, Enis Yaşar, Bursa'nın Ekonomi Tarihi 1960-2014, Cilt 3, Uludağ Üniversitesi Yay., Bursa, 2016, s.90. DİE, *2000 Genel Nüfus Sayımı: Bursa*.

	Şehir	32.237	38.849	41.858
	Toplam	42.341	55.818	65.915
Keles	Köy	-----	1.353	2.113
	Şehir	-----	17.602	20.340
	Toplam	-----	18.955	22.453
Mudanya	Köy	5.624	6.026	10.606
	Şehir	14.306	18.903	20.423
	Toplam	20.530	24.929	31.029
MKemalpaşa	Köy	14.943	20.886	30.141
	Şehir	45.467	57.018	62.445
	Toplam	60.410	77.904	92.588
Orhaneli	Köy	1.439	2.087	3.831
	Şehir	46.268	42.692	52.074
	Toplam	47.207	44.779	55.905
Orhangazi	Köy	3.214	7.208	18.733
	Şehir	17.238	21.471	23.031
	Toplam	20.352	28.679	41.764
Yenişehir	Köy	7.257	10.740	16.999
	Şehir	29.792	32.038	31.507
	Toplam	37.049	42.778	48.521

Kaynak: DİE, 1945 Genel Nüfus Sayımı, 1967 Bursa İl Yıllığı, s.58, Akkılıç, Bursa Ansiklopedisi, s.300.

Tablo 22: Bursa İlçeleri Nüfus Yoğunluğu Değişimi 1945-1980

İlçeler	1945	1960	1980
Merkez	96	158	359
Gemlik	48	50	79
İnegöl	62	74	97
İznik	42	48	50
Karacabey	41	45	51
Keles		30	35
Mudanya	43	72	90
M.Kemalpaşa	41	47	53
Orhaneli	21	26	31
Orhangazi	64	88	88
Yenişehir	49	55	63

Kaynak: DİE, 1945,1960,1980 Nüfus Sayımlarından derlenmiştir.

1945-1980 dönemi nüfus yoğunluğu değişim tablosuna baktığımızda en yoğun ilçeler Merkez, İnegöl, Mudanya, Orhangazi ve Gemlik'tir. Saydığımız ilçelerde 1960'lı yıllarda başlayan ve 1970'li yıllarda hızlanan sanayileşme, yoğun işgücü talebini

doğurmuş, dolayısıyla bu merkezlerde nüfus yoğunluğu artmıştır. Uludağ'ın eteklerinde bulunan Keles, Orhaneli ilçeleri, sanayileşmemiş ve tarım konusunda da yeterli olmadıkları için nüfus yoğunlukları düşüktür.

2.2. Bitkisel Üretim

1945-80 yılları arası Bursa'da bitkisel üretim verilerine baktığımızda, geleneksel ürün ve üretim yöntemlerinden (hububat ekimi, tütüncülük, bağcılık, ipekböcekçiliği) kısmen vazgeçilip, sanayi bitkileri ve sebze-meyve ağırlıklı yeni ürün ve üretim yöntemlerinin benimsendiğini görmekteyiz. Uludağ Dergisi'nin yayınlarına baktığımızda, Bursa'da 1932-1951 yılları arasında köylünün temel geçim kaynaklarının, bağcılık, tütüncülük, nohut, buğday, susam, mısır ekimi, şeftali ve kestane üretimi olduğunu görmekteyiz.²⁸²

Bu değişimde, Bursa'nın farklı ürünlerin yetişmesine elverişli toprak ve iklim koşullarına sahip olması kadar şehrin, dünya ve ülke pazarı ile bütünleşmesi de etkili olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrası özellikle Marshall yardımları ile traktörleşmedeki artış Bursa'da da karşımıza çıkmaktadır. DİE'nin verilerine göre Bursa'da 1948 yılında traktör sayısı 45 iken 1952'de 573'e ulaşmıştır.²⁸³ 1948 yılı Bursa basınında, Mustafa Tayla, "*Zirai Kalkınma Davasında Sapılan Çıkılmaz Yol*" başlıklı yazısıyla Amerika'dan gönderilecek olan tarım aletleri ile ilgili eleştiride bulunmaktadır. Köylünün zirai alet ve makineden önce vaktinde ulaşabildiği temiz tohumluk, gübre, ihtiyaçlarına cevap verecek düzgün çalışan bir banka ve köylünün halinden anlayabilecek ziraat teşkilatına gereksinim duyduğunu ifade etmektedir.²⁸⁴

Tarımsal mekanizasyondaki gelişmelerle birlikte, devletin destekleme politikaları çerçevesinde köylüye gübre, tohum, tarımsal ilaç, kredi konularında uyguladığı sübvansiyonlar ile sulama ve ulaşım imkânlarındaki gelişmeler, tarımsal

²⁸² Mehmet Erdem "Orhaneli-Çınarcık Köyü", *Uludağ*, Sayı 62, Kasım-Aralık 1943, s. 25-27; "Misi Köyü", *Uludağ*, Sayı 68-69-70 Kasım-Aralık 1944/Ocak-Şubat-Mart-Nisan 1945, s. 13; Hüsnü Ortaç, "İrfaniye Köyü", *Uludağ*, Sayı 72-73 Temmuz-Ağustos-Eylül-Ekim 1945, s. 13.

²⁸³ DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal Verileri* (1934-1950), Ankara, 1951. DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal Verileri* (1946-1953), Ankara, 1954.

²⁸⁴ Mustafa Tayla, "Zirai Kalkınma Davasında Sapılan Çıkılmaz Yol", *Işık Dergisi*, 02.08.1948, Yıl 1, Sayı 2, s.11-12.

üretimdeki verimliliği arttıran sebeplerdir. Ayrıca kurutulan bataklıklar ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu sonrası hazine arazilerinden dağıtılan topraklarla ekime açılan arazi dolayısıyla da üretim artışı yaşanmıştır.

Tablo 23: Bursa’da 1947-1980 yılları arası seçilmiş tahıllar ekili alan – üretim (ha-ton)

Yıllar	Buğday			Arpa			Mısır		
	Ekili (ha)	Alan	Üretim (ton)	Ekili (ha)	Alan	Üretim (ton)	Ekili (ha)	Alan	Üretim (ton)
1947	68.488		82.499	14.937		17.693	28.305		29.129
1950	72.654		68.095	19.072		21.386	26.609		24.648
1960	83.600		120.083	31.284		53.200	20.070		33.042
1970	95.590		165.286	23.782		46.364	15.335		23.388
1980	109.240		305.290	21.575		50.303	7.685		6601

Kaynak: DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal Verileri (1934-1950, 1959-1961, 1960-1962)* ile *Tarımsal Yapı ve Üretim Verileri (1970-1972, 1981)*’inden derlenmiştir.

Tablo 23’te 1947-80 yılları arası çeşitli tahıl ürünlerinin ekili alan ve üretim miktarları verilmiştir. İncelediğimiz dönemde buğday ekili alanı %59,50’lik bir artışla 109.240 ha’a ulaşmıştır. Buğday üretim miktarındaki artış oranı ise %270,05 ile çok daha fazladır. Şüphesiz üretim miktarındaki bu artışın temel nedeni kimyasal gübre, tarımsal ilaç kullanımı ile sulama imkânlarındaki artıştır. Bir diğer geleneksel tarım ürünü olan arpada ekili alan %44,43 oranında artarken üretim miktarındaki artış %183,31’dir. Mısırın ekili alan ve üretim miktarında ise yıllar içerisinde azalma olduğunu görmekteyiz.

Tablo 24: Bursa’da 1947-1980 yılları arası seçilmiş ürünler, ekili alan-üretim (ha-ton)

Yıl	Tütün		Ş.pancarı		Ayçiçeği		Susam		Zeytin	
	Ekili Alan (ha)	Üretim (ton)	Ekili Alan (ha)	Üretim (ton)	Ekili Alan (ha)	Üretim (ton)	Ekili Alan (ha)	Üretim (ton)	Ağaç sayısı (1000)	Üretim (ton)
1947	9.121	11.703	313	3.437	-	-	2.204	903	3.124	20.863
1950	4.918	5.244	595	8.025	-	-	3.251	907	3.278	32.905
1960	7.305	8.227	6.269	178.050	9.770	11.162	3.100	2.182	4.951	34.839
1970	7.091	5.545	4.982	248.283	19.866	31.454	1.586	896	5.631	41.807
1980	3.686	3.658	9.658	346.403	20.680	32.625	380	276	6.085	94.457

Kaynak: DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal Verileri (1934-1950, 1959-1961, 1960-1962)* ile *Tarımsal Yapı ve Üretim Verileri (1970-1972, 1980)*’inden derlenmiştir.

1945- 1980 yılları arasında tütün ve susam gibi geleneksel tarımsal ürünlerde azalma söz konusudur. Özellikle tütündeki azalma emek-yoğun gerektiren bir tarımsal ürün olması, 1962-1973 yıllarında görülen maviküf hastalığının olumsuz etkileri²⁸⁵ ve devletin tarımsal destekleme politikalarını daraltmasından kaynaklanmaktadır. 9 Eylül 1953 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde “*Tütüncülerin Hali*” başlıklı yazıda çiftçinin yeterli kredi ve teşvik sağlanılmadığı için tütün tarımını terk ettiği ifade edilmektedir. İhracatımızın üçte birini oluşturan tütün ekiminin azalmasına gerekçe olarak da daha önce Tütün Ortaklığı Kanunu ile tütün çiftçisi arasında bir yardımlaşma fonu oluşturulduğu fakat elde edilen 60 milyonluk fonun artık tütün çiftçisinin kullanımına sunulmadığı belirtilmektedir. Haberde Bursa’da 20 bin tütün çiftçisinin Ziraat Bankası’nda 5 milyon lira fonu bulunmasına rağmen kendilerine ayrılan yatırım miktarının 150 bin lira olduğu da ifade edilmektedir.²⁸⁶

Susam ve tütündeki azalmaya karşılık ayçiçeği, şekerpancarı gibi sanayiye yönelik ürünlerin üretim alanlarında artış görülmektedir. Tablo 19’da görüldüğü üzere 33 yılda şekerpancarı ekim alanı 31 kat, üretimi ise 100 kat artış göstermiştir. Özellikle 1950-1960 yılları arasında artışın daha fazla olmasının sebebi 1953 yılında Bursa’da

²⁸⁵ Nuray Taşlıgil, “Türkiye’de Tütün Ziraatı”, *Türk Coğrafya Dergisi*, sayı 27, 1992, s.135.

²⁸⁶ “Tütüncülerin Hali”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 9 Eylül 1953.

şekerpancarı üreticilerinin kooperatifleşmesini sağlayan PANKOBİRLİK ile 1955'te Susurluk Şeker Fabrikası'nın kurulmuş olmalarıdır.²⁸⁷

Ayçiçeği verilerine baktığımızda 10 yılda ekim alanının 2 kat, üretim miktarının ise yaklaşık 3 kat arttığını görmekteyiz. 1947'de 3 milyon 124 bin ağaç sayısına sahip zeytin ise, 1980 yılında 2 katı bir artışla 6 milyon 691 bine ulaşmıştır. Zeytinin üretim miktarında ise aynı artış yakalanamamış, hastalıklar dolayısıyla yıllara göre dalgalanmalar olmuştur. Bununla birlikte zeytinde periyodisite denilen, bir yıl ürünün çoğalması ertesi yıl azalması durumundan kaynaklanan dalgalanmalar da söz konusudur. 1973 Bursa İl Yıllığı'na göre 1972 yılında Bursa'da 60 köyün ana geliri, 100 köyün yan geliri zeytinden sağlanmaktadır.²⁸⁸

Tablo 25: Bursa'da 1947-1980 yılları arası seçilmiş ürünler, ekili alan-üretim (ha-ton)

Yıllar	Soğan		Fasulye		Patlıcan		Domates	
	Ekili Alan (ha)	Üretim (ton)	Ekili Alan (ha)	Üretim (ton)	Ekili Alan (ha)	Üretim (ton)	Ekili Alan (ha)	Üretim (ton)
1947	2.067	3.330	1.790	1.989	-	-	-	-
1950	2.853	14.160	1.713	1.317	-	-	-	-
1960	5.448	62.000	2.870	3.715	-	12.818	-	78.250
1970	8.393	71.850	3.620	5.478	-	20.551	-	228.110
1980	8.536	179.629	4.677	7.740	-	16.741	-	586.800

Kaynak: DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal Verileri (1934-1950, 1959-1961, 1960-1962)* ile *Tarımsal Yapı ve Üretim Verileri (1970-1972, 1981)*'nden derlenmiştir.

Bursa'da sebze üretimi ile ilgili hazırladığımız Tablo 25'teki verilere baktığımızda, Bursa'da sebze üretiminin hem ekili alan hem de üretim artışı yaşadığını görmekteyiz. Özellikle 1960'larda Bursa'da, gıda sanayiye yönelik işletmelerin²⁸⁹ açılması sebze üretiminin yaygınlaşmasının temel nedenidir. Bu işletmeler, üreticiye

²⁸⁷ *Türkiye'de Şeker ve Şekerpancarı Üretiminde Mevcut Durum Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Haz.: Cengiz Ersun, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 1997, s.13. "Türkiye'de Şeker Fabrikasyonun Tarihçesi ve Türkiye'de Şeker Sanayi", der: Ceyhan Eyüpoğlu, s.19.

http://www.kmo.org.tr/resimler/ekler/c5713d135d7635b_ek.pdf?dergi=38

²⁸⁸ *1973 Bursa İl Yıllığı*, s.255.

²⁸⁹ 1951'de Vatan Konserve, 1957'de TAMEK, 1968'de TAT fabrikası üretime başlamıştır. Bknz: *1973 Bursa İl Yıllığı*, s.241-242.

pazar sağlamakla beraber, köylüye kullandırdıkları kaliteli tohumluklar ve verdikleri eğitimlerle de üretimde yüksek bir artışa neden olmuşlardır. 5 Şubat 1980 tarihli Bursa Hâkimiyet Gazetesinde Karacabey soğan ambarı olarak ifade edilmekte ve Sovyetler Birliğinin Karacabey’den soğan istediği yer almaktadır.²⁹⁰

Tablo 26: Bursa’da 1971-1980 yılları arası yem bitkileri ekili alan-üretim (ha-ton)

Yıllar	Yem Bitkileri (Fiğ, Yonca, Korunga)		
	Toplam Ekili Alan (ha)	Yeşil ot (ton)	Kuru ot (ton)
1971	2.271	27.830	12.774
1975	3.585	34.358	24.321
1980	5.369	28.304	43.114

Kaynak: DİE, *Tarımsal Yapı ve Üretim Verileri (1970-1972, 1981)*’inden derlenmiştir.

1970’lerden sonra üretim artışı yaşanan bir diğer ürün grubu da yem bitkileridir. Mera ve çayırların ekili alan olarak kullanıma açılması, hayvan yetiştiriciliğini olumsuz etkilediğinden yem bitkilerinin ekim alanları artmıştır. Tablo 26’deki verilere baktığımızda, 9 yıllık bir sürede, yem bitkilerinin ekili alanı %136 artarak 5.369 ha’a ulaşmıştır.

Tablo 27: Bursa’da 1947-1980 yılları arası seçilmiş ürünler, ekili alan(ağaç sayısı)-üretim (ton)

Yıllar	Üzüm		Kestane	
	Ekili Alan (ha)	Üretim (ton)	Ağaç Sayısı	Üretim (ton)
1961	16.340	84.493	148.150	9.233
1965	19.000	90.000	118.200	4.891
1970	21.920	100.810	110.470	11.550
1975	21.646	106.660	94.325	4.783
1980	20.065	91.080	75.950	3.769

Kaynak: 1973 Bursa İl Yıllığı, s.256, DİE *Zirai Bünye ve İstihsal Verileri (1934-1950, 1959-1961, 1960-1962)* ile *Tarımsal Yapı ve Üretim Verileri (1970-1972, 1981)*’inden derlenmiştir.

Tablo 27’de Bursa’da geleneksel tarım ürünlerinden olan üzüm ve kestanenin, 1961-1980 yılları arasındaki değişimi görülmektedir. Bursa’nın ihraç ürünlerinden de

²⁹⁰ Bursa Hâkimiyet Gazetesi, 5 Şubat 1980.

birisi olan üzüm, 20 yıllık bir sürede, ekili alan bakımından %22,34'lük bir artış gösterirken, üretim miktarındaki artış, çeşitli yıllarda dalgalanmalar göstermiş ve 1980'de %8'de oranında kalmıştır. Bir diğer ürün Kestanenin üretim miktarındaki azalış %59'dur.

Tablo 28: Bursa'da 1960-1980 yılları arası seçilmiş ürünler, ağaç sayısı-üretim (ton)

Yıllar	Elma		Şeftali		Kiraz	
	Ağaç (Sayısı)	Üretim (ton)	Ağaç Sayısı	Üretim (ton)	Ağaç Sayısı	Üretim (ton)
1960	338.850	3.447	2.097.300	38.427	106.450	1.794
1965	523.000	6.070	2.150.750	30.070	106.200	2.546
1970	552.000	11.325	2.241.868	54.683	112.250	2.200
1975	545.511	18.330	3.301.316	85.792	117.000	3.033
1980	916.750	57.013	2.335.450	103.752	202.200	5.937

Kaynak: DİE, *Tarımsal Yapı ve Üretim Verileri (1970-1972, 1981)*'inden derlenmiştir.

Tablo 28'de çeşitli meyvelerin 1960-1980 yıllarındaki değişimi görülmektedir. Bursa'da sebze üretimi gibi meyve üretimi de 1960'lardan sonra yaygınlık kazanmıştır. 1957'de TAMEK'in, 1971'de AROMA'nın üretime geçmesi de meyveciliğin gelişiminde etkili olmuştur. Üretim miktarlarına baktığımızda, 20 yılda, yaklaşık olarak elmada 17 kat, şeftalide 3 kat ve kirazda 3,5 kat artış gerçekleştiğini görmekteyiz. Cumhuriyet Gazetesi'nin 1 Temmuz 1963 tarihli "*Bursa bu yıl şeftali şehri olmayacak*" başlıklı haberde şeftali tarımı ile ilgili şu ek bilgiler verilmektedir: 1944 yılında şeftali ağacı sayısı 60 bin iken 1960 yılında bu sayı 3 milyonu bulmuştur. Şeftali ihracatı için dönemin Bursa valisi Fahrettin Akkutlu'nun da çalışmaları ile şirket başkanlığını Reşat Oyal'ın yaptığı ZÜRTAŞ isimli bir anonim şirketi kurulmuştur. Şirket ilk olarak İngiltere'ye 760 bin ton şeftali gönderir ve rağbet görmesi üzerine 1963 yılında 3 bin ton şeftali ihracatı yapılması planlanmaktadır.²⁹¹

²⁹¹ "Bursa bu yıl şeftali şehri olmayacak", *Cumhuriyet Gazetesi*, 1 Temmuz 1963.

2.3.Hayvansal üretim

Bitkisel üretimden sonra tarım sektöründe önemli geçim kaynaklarından birisi de hayvansal üretimdir. Hayvan hastalıkları ile mücadele, hayvan ırklarının iyileştirilmesi ve verimin artırılması, gıda kontrolü ve yetiştiricilerin eğitimi gibi konularda yapılan çalışmalarla, incelediğimiz dönemde, özellikle koyun, sığır ve kümes hayvanlarında artış yaşanmıştır. Kıl keçisi, manda ve yük hayvanlarında ise azalış söz konusudur.

Tablo 29: Bursa’da 1947-1980 yılları arası büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayıları (adet)

Yıllar	Koyun	Kıl keçisi	Sığır	Manda
1947	401.929	120.461	155.560	31.573
1950	361.412	235.614	159.843	37.159
1960	521.850	284.558	157.207	35.878
1970	541.210	343.560	130.123	23.990
1980	591.310	233.170	167.120	10.934

Kaynak: DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal Verileri (1934-1950, 1959-1961, 1960-1962)* ile *Tarımsal Yapı ve Üretim Verileri (1970-1972, 1981)*’inden derlenmiştir.

Tablo 29’da küçükbaş ve büyükbaş hayvanlarda 1947-1980 yılları arası değişim görülmektedir. Bursa’da koyun sayısı, incelediğimiz dönemde, %47’lik bir artışla 591.310’a ulaşmıştır. Kıl keçisi sayısında ise dalgalanmalar söz konusudur. 1947-1970 yılları arası verilere baktığımızda, kıl keçisi sayısında %185’lik bir artış görülmektedir. 1970-1980 yıllarında ise %32’lik bir düşüş yaşanmıştır. Özellikle orman zararlısı olduğu gerekçesiyle kıl keçisinin ormanlık alanlarda otlatılmasının yasaklanması ile geleneksel usullerle yapılan keçi yetiştiriciliğinin oldukça güç olması ve yeni nesil tarafından benimsenmemesi bu düşüşün sebepleri olarak ifade edilebilir.²⁹² Ayrıca keçi yetiştiriciliğinin genellikle bitkisel üretime ve diğer hayvan türlerinin yetiştirilmesine uygun olmayan engebeli, dağlık, ormanlık alanlarda yapıldığını²⁹³ ve bu alanların da 1970’lerden itibaren yoğun göç veren bölgeler olduğunu eklemeliyiz. 1976 DİE Köy Genel Bilgi Anketi verilerine göre Bursa’da keçi yetiştiriciliğinin en fazla yapıldığı ilçe

²⁹² Özdal Gökdal, Okan Atay, “Türkiye’de Kıl Keçisi Yetiştiriciliği ve Kıl Keçisinin Et Üretimi”, *Tarım Türk*, Sayı:31, Yıl:6, Eylül-Ekim 2011, s.6.

²⁹³ Gökdal, “Türkiye’de Kıl Keçisi”, s.4.

Orhaneli'dir. 1976 yılında tüm Bursa ilinde keçi sayısı 215.553 iken Orhaneli'de 50.599'dur.²⁹⁴ 1980 nüfus sayımında Bursa Merkez ilçe yoğunluğu 359, Orhaneli nüfus yoğunluğu 31'dir.

Sığır yetiştiriciliği ile ilgili tablodaki verilere baktığımızda 1950-1970 yılları arasında %19'luk bir azalma olduğunu görmekteyiz. Bu azalmanın sebepleri olarak, mera ve çayırların ekime açılması ve tarımda önemli bir işgücü olarak kullanılan öküz traktör dolayısıyla ihtiyaç kalmaması gösterilebilir.²⁹⁵ 1970-1980 yılları arasında sığır yetiştiriciliği ivme kazanmış ve %28,43 artış göstermiştir. Bu artışın en önemli sebebi devletin modern hayvancılığın yaygınlaştırılması ile hayvan ıslahı konusundaki çalışmalarının artmış olmasıdır.²⁹⁶

Manda yetiştiriciliği ile ilgili verilere baktığımızda 1947-1980 yılları arasında %65'lik bir azalışı görmekteyiz. Sulak alanların azalması ve bataklıkların kurutulması manda yetiştiriciliğinin azalmasının temel sebebidir. Mandaların derisi siyah ve kalın olduğundan vücut ısısı çok yükselmekte ve yazın suya ihtiyaç duymaktadır.²⁹⁷

Bursa'da modern bir hayvansal üretimin oluşturulması için açılan Karacabey Harası oldukça önemlidir. Cumhuriyet Gazetesinde, 25 Haziran 1945 tarihli "*Karacabey Harasında faydalı çalışmalar*" başlığı ile verilen haberde, Karacabey Harasının modern çiftliğin bir örneği haline getirildiği ifade edilmektedir. Haberin devamında haradaki hayvanlardan ve tarım makinelerinden teker teker bahsedildikten sonra harada domuz da beslendiği ve halkın etini yemediği bu hayvanı ticaret amaçlı satın aldığı belirtilmektedir.²⁹⁸ Bursa ili hayvansal üretimle ilgili istatistiklerde de, 1960 yılında 100, 1965 yılında da 260 adet domuz mevcut olduğuna rastladık²⁹⁹.

²⁹⁴ DİE, *1976 Köy Genel Bilgi Anketi*, Ankara, 1981.

²⁹⁵ Numan Akman vd., "Türkiye Sığırcılık İşletmelerinin Yapısı ve Geleceğin Sığırcılık İşletmeleri", http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/dd993b2fef3fdff_ek.pdf.

²⁹⁶ DPT, *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s.242.

²⁹⁷ Eşref Şekerli, "Mandalarda Bakım ve Beslenme", http://www.tarimkutuphanesi.com/MANDALARDA_BAKIM_VE_BESLEME_00102.html.

²⁹⁸ "Karacabey Harasında faydalı çalışmalar", *Cumhuriyet Gazetesi*, 25 Haziran 1945.

²⁹⁹ DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal (1959-61, 1965)*, Ankara, 1967.

Tablo 30: Bursa’da 1947-1980 yılları arası binek hayvan sayıları (adet)

Yıllar	At	Katır	Eşek
1947	26.245	1.289	35.963
1950	23.447	1.063	33.299
1960	27.067	1.623	31.670
1970	17.750	1.250	25.810
1980	16.270	1.590	24.920

Kaynak: DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal Verileri (1934-1950, 1959-1961, 1960-1962)* ile *Tarımsal Yapı ve Üretim Verileri (1970-1972, 1981)*’inden derlenmiştir.

Tablo 30’da 1947-1980 yılları arasında binek hayvan sayılarının değişimi görülmektedir. Bursa’da incelediğimiz dönemde at sayısı %38, eşek sayısı %31 azalma gösterirken katır sayısı yıllara göre farklılıklar göstermektedir. Özellikle motorlu taşıtlardaki gelişmeler ve tarımda traktörün yaygınlaşması binek hayvan sayılarının azalmasına neden olmuştur. Yine de dağlık veya motorlu araçların çalışamayacağı bölgelerde at, bir ulaşım aracı olarak kullanılmakta ve bu bölgeler için büyük bir değer taşımaktadır.³⁰⁰

Tablo 31: Bursa’da 1947-1980 yılları arası kümes hayvan sayıları (adet)

Yıllar	Tavuk-horoz	Hindi	Yumurta (adet)
1947	502.000	-	29.618.000
1950	583.000	-	26.307.000
1960	543.000	33	37.720.000
1970	1.109.447	28.125	145.085.158
1980	2.656.600	48.930	258.005.000

Kaynak: DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal Verileri (1934-1950, 1959-1961, 1960-1962)* ile *Tarımsal Yapı ve Üretim Verileri (1970-1972, 1981)*’inden derlenmiştir.

Kümes hayvanları konusunda özellikle modern teknoloji ile kurulmuş çiftliklerde ve eğitilmiş yetiştiriciler dolayısıyla üretim artışı yaşanmıştır. Tablo 31’de

³⁰⁰ Ali Rıza Aksoy, “At Yetiştiriciliği Ders Notları”, 2016, s.3, http://abs.kafkas.edu.tr/upload/147/AT_YETisTiRiCiLigi_DERS_NOTLARI.pdf.

verilen rakamlardan, tavuk ve horoz sayısının 5 kat arttığını, hindi sayısının ise 20 yılda 33'ten 48.930'a yükseldiğini görmekteyiz.

Tablo 32: Bursa'da 1947-1980 yılları arası bal ve ipek üretimi (adet-kg)

Yıllar	Arıkovanı	Bal (kg)	Açılan ipekböceği kutusu	Yaş koza (kg)
1947	12.522	55.735	22.970	819.256
1950	13.731	63.376	23.668	896.450
1960	24.339	159.000	22.211	1.178.000
1970	24.252	215.000	33.136	731.000(yaş koza) + 731.000 Japon
1980	26.378	302.000	28.145	695.000 Japon

Kaynak: DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal Verileri (1934-1950, 1959-1961, 1960-1962)* ile *Tarımsal Yapı ve Üretim Verileri (1970-1972, 1981)*'inden derlenmiştir.

Önemli bir besin maddesi olan balın, Bursa'da üretim miktarındaki değişimine baktığımızda, 1947-1980 yılları arasında sürekli artış gösterdiğini ifade edebiliriz. Tüm bu süreçte Arıkovanı sayısı 2 kat, bal üretimi ise 5,5 kat artmıştır.

Bursa için geleneksel bir üretim ve geçim kaynağı olan ipekböcekçiliği, 33 yıllık süre içerisinde inişli-çıkışlı bir dönem geçirmiştir. Suni ve sentetik elyafın rekabeti, koza fiyatlarının istikrarlı ve tatmin edici olmayışı, nüfus artışı dolayısıyla dutluk sahaların tarla haline getirilmesi nedenleriyle ipekböcekçiliğinde bunalım dönemleri yaşanmıştır. 1960'lı yıllarda yerli saf ırk olan Bursa Beyazından vazgeçilip Japonya'dan ithal edilen polihibrid ipekböceği tohumları beslemeye alınmıştır. Olumlu sonuç ve üreticiyi tatmin eden koza fiyatları ile Bursa Beyazı ırkı besleyiciliği tamamen ortadan kalkmıştır. Bununla birlikte ipekböcekçiliğini arttırmak amacıyla, kurslar açılmış, paralı-parasız dut fidanları dağıtılmış, İpekböcekçiliği Araştırma Enstitüsü tarafından 46 yayın yapılmıştır.³⁰¹ Koza üretiminde kullanılan tohumlar; İpekböceği Enstitüsü'nden, Kozabirlik'ten veya köylere yakın kurulmuş olan kooperatiflerden alınmaktaydı (Görükle Kooperatifi, Çalı Kooperatifi gibi). Tohumla ilgili önemli olan, tohum alınacak yerin köye yakınlığı ve tohumun sağlıklı oluşuydu.³⁰²

³⁰¹ 1973 Bursa İl Yıllığı, s.263.

³⁰² Cafer Çiftçi, "Sözlü Tarih Verileri Işığında Nilüfer İlçesi Köylerinde Kozacılık", *Odryses'ten Nilüfer'e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu*- Ed: Mustafa Şahin, Sezai Sevim, Doğan Yavaş, Nilüfer Belediyesi Yay., Ankara, 2016, s.253.

Hayvansal üretimin, canlı hayvan yetiştiriciliği dışında diğer önemli bir kolu olan et, süt ve deri üretimi ile ilgili, Bursa'ya ait verilere de aşağıdaki tablolarda yer verilmiştir.

Tablo 33: Bursa'da 1947-1980 yılları arası büyükbaş ve küçükbaş sağılan hayvan sayıları ve süt üretimi (adet-ton)

Yıllar	Sağılan hayvan sayısı (adet)				Süt üretimi (ton)			
	Koyun	Kıl keçisi	İnek	Manda	Koyun	Kıl keçisi	İnek	Manda
1947	257.772	121.427	53.686	19.161	9.538	9.476	39.513	18.969
1950	258.582	191.696	60.693	20.979	9.568	12.844	44.670	20.769
1960	334.677	176.473	45.367	12.024	13.387	7.944	22.684	6.613
1970	315.050	167.570	44.670	8.980	12.600	7.540	22.340	4.930
1980	357.740	118.530	72.240	4.620	14.310	5.335	36.120	2.540

Kaynak: DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal Verileri (1934-1950, 1959-1961, 1960-1962)* ile *Tarımsal Yapı ve Üretim Verileri (1970-1972, 1981)*'inden derlenmiştir.

Tablo 34: Bursa'da 1947-1980 yılları arası et ve deri üretimi (ton)

Yıllar	Et üretimi (ton)				Deri üretimi (adet)			
	Koyun	Kıl keçisi	Sığır	Manda	Koyun	Kıl keçisi	Sığır	Manda
1947	783	116	582	147	130.290		15.593	
1950	709	142	613	133	115.466		16.052	
1960	1.711	261	1.311	278	220.696	26.183	32.937	5.142
1970	2.240	430	2.590	510	297.685	46.745	71.640	11.130
1980	2.420	235	2.930	160	333.540	20.730	89.900	3.120

Kaynak: DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal Verileri (1934-1950, 1959-1961, 1960-1962)* ile *Tarımsal Yapı ve Üretim Verileri (1970-1972, 1981)*'inden derlenmiştir.

Tablo 35: Bursa'da 1947-1980 yılları arası çeşitli hayvansal ürünler (adet-ton)

Yıllar	Yapağı (ton)	Kıl (ton)
1947	846	177
1950	848	240
1960	1.276	290
1970	1.140	275
1980	1.245	190

Kaynak: DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal Verileri (1934-1950, 1959-1961, 1960-1962)* ile *Tarımsal Yapı ve Üretim Verileri (1970-1972, 1981)*'inden derlenmiştir.

2.4. 1945-1980 Yılları Arasında Bursa'da Tarımsal Teknoloji ve Girdi Konusunda Yaşanan Gelişmeler

Bursa'da, incelediğimiz dönemde, tarımsal üretimin arttırılması amacıyla gübre, sulama ve tarımsal mekanizasyondaki gelişmeler incelenecektir.

2.4.1.Gübre Kullanımı:

Tablo 36: Köylerde gübre kullanan hane halkı sayısının kullanılan gübre cinsi ve miktarına göre dağılımı

İl ve İlçe	Köy Sayı	Gübre Kullan. H. Halkı Sayısı	Kullan. Gübre Miktarı (Ton)	Yalnız Çiftlik Gübresi		Yalnız Kimyevi Gübre		Çiftlik ve Kimyevi Gübre	
				H. Halkı Sayı	Mikt. (Ton)	H. Halkı Sayı	Mikt. (Ton)	H. Halkı Sayı	Mikt. (Ton)
BURSA	762	169.583	289.905	3.758	16.976	3.571	5.623	162.254	267.306
Merkez	141	31.940	46.644	1.770	4.733	945	606	29.225	41.305
Gemlik	27	6.688	20.789	-	-	-	-	6.688	20.789
İnegöl	96	20.056	15.671	400	571	203	98	19.453	15.002
İznik	40	10.052	25.363	160	10.101	110	135	9.782	15.127
Karacabey	66	9.830	60.879	-	-	503	2.329	9.327	58.550
Keles	37	12.173	6.568	-	-	50	25	12.123	6.543
Mudanya	37	22.335	20.681	-	-	-	-	22.335	20.681
MKP	110	17.722	47.512	1.171	921	210	14	16.341	46.577
Orhaneli	123	21.331	21.101	125	200	839	2.241	20.367	18.660
Orhangazi	24	6.967	7.175	-	-	430	112	6.537	7.063
Yenişehir	61	10.489	17.522	132	450	281	63	10.076	17.009

Kaynak: 1976 Köy Genel Bilgi Anketi.

1960'larda yaygınlık kazanan kimyasal gübre, önemli bir tarım kenti olan Bursa'da etkin bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. 1973 Bursa İl Yıllığı'na göre 1965'te sadece kimyasal gübre kullanım miktarı 14.259 ton, 1972'de 60.468 tondur.³⁰³ 1976 yılında ise 121.764 tona ulaşılmıştır.³⁰⁴

Tablo 36'daki verilere baktığımızda en fazla gübre kullanımının, verimli ovalara sahip Merkez, Karacabey ve Mustafakemalpaşa ilçeleri olduğunu görmekteyiz.

2.4.2.Sulama Konusundaki Gelişmeler

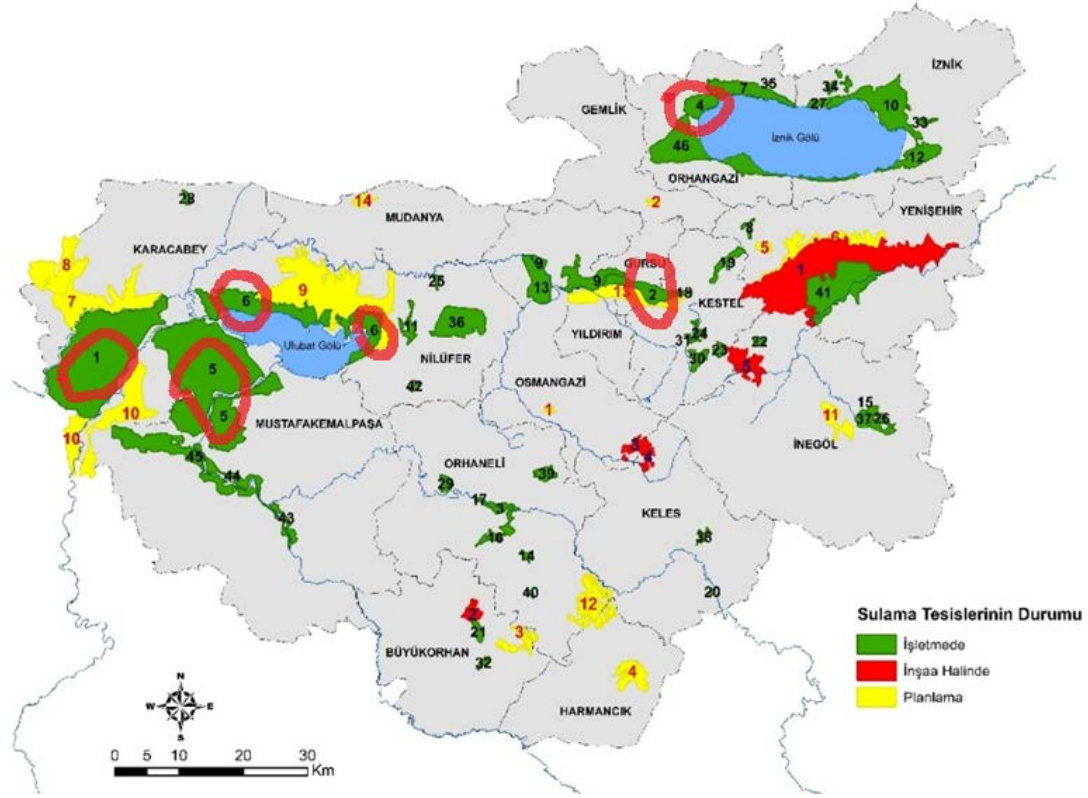
Özellikle 1960'larda başlayan planlı dönemde, tarımın iyileştirilmesi amacıyla devlet tarafından önem verilen konulardan birisi de sulama olanaklarının arttırılmasıdır.

³⁰³ 1973 Bursa İl Yıllığı, s.257.

³⁰⁴ Başar, Bursa'da Tarımsal Yapı Değişikliği, s.72.

Şekil 3'te 1945-1980 yılları arasında Bursa'da açılan sulama tesisleri, kırmızı daire içerisinde gösterilmektedir.

Şekil 3: Bursa İli Sulama Tesisleri

Kaynak: Büyükcangaz, Keskin, “ Bursa’da Su Kaynakları ve Sulama Potansiyeli”,,s.70.

Tablo 37: Bursa İli İşletmeye Açılmış Sulama Tesisleri

Sıra No	Sulamamın Adı	Bulunduğu İlçe	Sulama Alanı (ha)		Açılış Tarihi	Sulama Sistemi
			Brüt	Net		
1	Karacabey	Karacabey	16 683	15 683	1946-1989	Kanalet
2	Bursa Gölbaşı I	Kestel	1 816	1 570	1962	Kanalet
3	Yazıcıoğlu	Orhaneli	550	475	1965	Kanalet
4	Orhangazi	Orhangazi	1 270	1 076	1966	Kanalet
5	M.Kemalpaşa	M.Kemalpaşa	20 271	16 525	1967	Kanalet
6	Uluabat	Karacabey	6 344	5 650	1974	Kanalet

Kaynak: Büyükcangaz, Keskin, “Bursa’da Su Kaynakları ve Sulama Potansiyeli”s.71,krş:DSİ. (2017) *I. Bölge Müdürlüğü Bölge Sulamaları*. Bursa. DSİ I.Bölge Müdürlüğü.

İncelediğimiz dönemde, Bursa’da sulama amaçlı kullanılan Kestel Gölbaşı Barajı bulunmaktadır. 1933 yılında inşaatına başlanan ve 1938 yılında açılan baraj,

2100 ha araziye sulama kapasitesine sahiptir. 1970'lerin sonunda inşaatlarına başlanan fakat açılışları, zaman kapsamımızın dışında olan üç baraj daha söz konusudur. 1975'te inşaatına başlanan ve 1983'te açılacak olan Doğançlı Barajı, 1977 yılında yapımına başlanan ve 1983'te açılan Demirtaş Barajı ile 1978'te inşaatına başlanan ve 1984'te faaliyete geçen Hasanağa Barajları Bursa tarımsal üretiminin arttırılmasında büyük katkı sağlamışlardır.³⁰⁵

2.4.3. Tarımsal Mekanizasyon

Bursa'da incelediğimiz dönem ile ilgili tarımsal alet ve makine kayıtlarından ulaşabildiğimiz en eski tarihli veriler 1948'e aittir. DİE'nin verilerine göre 1948'de, 45 adet traktör, 35.513 adet karasaban, 28.524 adet pulluk, 123 adet ekremöz³⁰⁶ ve 5 adet de selektör³⁰⁷ bulunmaktadır.³⁰⁸ Aynı zamanda bu rakamlar, Marshall yardımları öncesi Bursa'daki tarımsal alet ve makine durumunu da bize göstermektedir. Beş yıl sonra aynı alet ve makinelerin sayılarına baktığımızda durum şaşırtıcıdır. 1953'te, Bursa'da traktör sayısı 627, karasaban sayısı 34.144, pulluk sayısı 38.447, ekremöz sayısı 349 ve selektör sayısı 12'dir. Beş yıllık süreçte traktörde 14 katlık bir artış söz konusudur ve geleneksel tarım aleti olan karasaban harici tüm kalemlerde artış görülmektedir. Şüphesiz bu artışın arkasında Marshall yardımları ile ithal edilen zirai aletler ve alınan krediler etkili olmuştur.

1970-1980³⁰⁹ yılına ait Bursa'da, her iki dönemde de bulunduğu için karşılaştırma yapabilmek adına, seçtiğimiz tarımsal alet ve makinelerdeki gelişmeler tablo 31'de verilmiştir.

³⁰⁵ Büyükçangaz, Keskin, " Bursa'da Su Kaynakları ve Sulama Potansiyeli", s.71,krş:DSİ. (2017) *I. Bölge Müdürlüğü Bölge Sulamaları*. Bursa. DSİ I.Bölge Müdürlüğü., BUSKİ Web Sayfası, http://www.buski.gov.tr/icerik/doganci_baraji_565.

³⁰⁶ Krema makinesi.

³⁰⁷ Tahıl ayırıcı makine.

³⁰⁸ DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal (1934-1950)*, DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal (1946-1954)*, Ankara, 1955.

³⁰⁹ 1960-1966 yılları arasında Bursa tarımsal alet ve makine istatistikleri mevcut değildir. TÜİK verilerinde bu döneme ilişkin sadece traktör sayıları mevcuttur. Bu ara kopuş dolayısıyla, sadece 1970-1980 yılı verileri tablolaştırılmıştır.

Tablo 38: 1970-1980 Bursa tarımsal alet ve makine varlığı (seçili başlıklar)

	1970	1980
Karasaban	30.457	10.050
Traktör	3.404	22.517
Orak makinesi	41	412
Bıçerbağlar	203	1.276
Harman makinesi	161	1.276
Bıçerdöver	101	198
Motopomp	6.912	21.142

Kaynak: DİE, *Tarımsal Yapı ve Üretim (1970-1980)*

2.5.Tarımsal Örgütlenme

1980 yılı itibariyle Bursa ili içinde ortalama her iki tarımsal işletme sahibinden biri Tarım Kredi Kooperatiflerinin ortağı haline getirilmiştir. Bursa’da bölgesel düzeyde örgütlenmeyi sağlamak amacıyla 1940’ta Kozabirlik, 1954’te Marmara Zeytin Birlik, 1968’de Şeftalibirlik, 1969’da Marmara Üzüm Birlik ve Marmara Tavuk Birlik kurulmuştur. Balıkesir ve Bursa civarı Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi 1953 yılında kurulmuştur. 1972 yılında bir üst örgüt olan PANKOBİRLİK’in kurulması ile Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi daha bağımsız bir yönetime kavuşmuştur. Kooperatif 1977 yılı itibariyle Bursa merkeze bağlı 996, Karacabey’e bağlı 4670, Mustafakemalpaşa’ya bağlı 4568 pancar ekicisine hizmet götürmektedir. Toplam olarak 1977 yılı içinde Bursa’nın 216 köyünde 12.416 ortak kooperatifin çalışmalarından yararlanmıştır. 1977 yılı sonu itibariyle Bursa ili içinde toplam 625 kooperatifin bulunduğu ve bunların %53’ünün (330 adet) tarımsal amaçlı olduğu tespit edilmiştir.³¹⁰

Bursa’da, 1965’ten itibaren köy kalkınma kooperatifleri de görülmeye başlanmıştır. Bu kooperatifçilik hareketi önceleri Batı Avrupa Ülkelerine işgücü gönderimini amaçlamışsa da sonraları devlet olanaklarıyla, bir yatırımı gerçekleştirmek ve kooperatiflere gösterilen bazı kolaylıklardan yararlanmak ana amaç haline dönüşmüştür. 1976 yılı sonunda Bursa’da mevcut 184 Köy Kalkınma Kooperatifinden

³¹⁰ Başar Haşmet, *Bursa’da Tarımsal Yapı Değişikliği ve Köy Kalkınma Kooperatiflerinin Sorunları Üstüne Bir Araştırma*, Bursa Üniversitesi Basımevi, 1980,s.1.

yalnız 3 tanesi tam kapasite ile işler durumda, 43 tanesi atıl kapasite ile çalışmakta, 3 tanesi üretime geçememiş bir düzeyde beklerken, 7 tanesi yatırımını tamamlayamamış, 83 tanesi kuruluştan bu yana hiçbir faaliyet gösterememiş ve 45 tanesi de feshedilme aşaması içerisine girmiştir.³¹¹

Tablo 39: Bursa'da Kooperatiflerin Sayısal Durumu (1977 yılı itibariyle)

İlçeler	Köy Kalkınma	Tarım Kredi	Tarım Satış	Diğer	Toplam
Merkez	48	20	9	3	80
Gemlik	5	5	1	2	13
İnegöl	42	9	1	8	60
İznik	7	3	1	7	18
Karacabey	15	6	1	15	37
Keles	9	3	-	1	13
Mudanya	6	2	1	1	10
M.K.Paşa	21	10	2	10	43
Orhaneli	19	5	1	2	27
Orhangazi	3	5	2	1	11
Yenişehir	12	5	2	1	20
Toplam	187	73	21	51	332
Oranlar	%57	%22	%6	%15	%100
Tarımsal Kooperatiflerin Tarım Dışı Kooperatiflere Oranı					%53

Kaynak: Kaynak: Haşmet Başar, *Bursa'da Tarımsal Yapı Değişikliği*, s.16.Krş: Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı'na Bağlı Kooperatiflerde İlgili Araştırmadan ve Bursa Ticaret Müdürlüğü'nün Kayıtlarından Derlenmiştir.

Tablo 40: 1967-1976 Döneminde Köy Kalkınma Kooperatiflerine Devletin Yaptığı Finansal Yardım (TL)

	YARDIM ŞEKLİ		
	HİBE	KREDİ	TOPLAM
BURSA	5.826.123 (% 2,5)	12.727.634 (% 6)	18.553.817 (% 3)
DİĞER İLLER	374.046.130 (% 97,5)	201.527.350 (% 94)	575.573.420 (% 97)
TÜRKİYE TOPLAMI	379.872.253 (% 100)	214.254.984 (% 100)	594.127.237 (% 100)

Kaynak: Haşmet Başar, *Bursa'da Tarımsal Yapı Değişikliği*, s.16.

³¹¹ Başar, *Bursa'da Tarımsal Yapı Değişikliği*, s.23.

Tablo 41: 1976 Sonu İtibariyle Yatırımda Bulunan Köy Kalkınma Kooperatifleri

TAM FAAL	KAP.	ATIL KAP. FAAL	ÜRETİME GEÇMEMİŞ	TOPLAM
3 (% 1,6)		43 (% 5)	3 (% 0,9)	49 (% 3,5)
184 (% 98,4)		817 (% 95)	343 (% 99,1)	1.344 (% 99,1)
187 (% 100)		869 (% 100)	346 (% 100)	1.393 (% 100)

Kaynak: Haşmet Başar, *Bursa'da Tarımsal Yapı Değişikliği*, s.16.

2.6. Ulaşım Durumu

Bursa'da tarımsal üretimin ve köylünün pazar olanaklarının artışı, ulaşım konusundaki gelişmelerle de yakından ilgilidir. Bulunduğu konum itibariyle, devlet karayollarının kesiştiği noktada olması, Bursa'nın hem sanayi hem de tarım potansiyelinin artmasındaki önemli faktörlerden birisidir.

1967 yılı Bursa Köy Envanter Etüdü verilerine göre, Bursa'da, Balıkesir-Bilecik ve İstanbul-Kütahya hattında devam eden devlet yolları mevcuttur. Köy yollarının durumu ile ilgili genellikle hamyol ve patika yollardan oluştuğu ifade edilmektedir. Bu yollardan çoğu motorlu taşıtların geçişine uygun olmakla beraber, kış mevsiminde, Bursa şehir merkezi ile sadece 379 köyün ulaşımının devam edebildiği belirtilmektedir. Köylerde motorlu taşıtlarla ilgili şu rakamlar sunulmaktadır: “1528 traktör, 383 römork, 128 otomobil, 116 otobüs, 65 motosiklet, 37 minibüs, 20 pikap, 16 jeep, 16 motor, 16 deniz motoru, 15 kamyonet, 3 adet taksi bulunmaktadır. Motorlu taşıtlar, Merkez, Karacabey, Mustafakemalpaşa, Yenişehir ve Mudanya ilçelerinde daha fazladır.”³¹²

Haşmet Başar, Bursa tarımsal üretimini, kendisinin saha incelemeleri ve anket uygulamalarından elde ettiği sonuçlar ve istatistiki verilerle değerlendirdiği çalışmasında, 1980 yılı itibariyle Bursa tarımının gerilemesinin nedenlerini şöyle sıralamaktadır:

“1980 yılına gelindiğinde Bursa tarımının gerilemesinin nedenlerine baktığımızda:

³¹² 1967 Köy Envanter Etüdü Bursa, s.118.

- *Bursa'daki tarımsal işletme ölçeğinin hızla küçülmesi, verimliliği olumsuz yönde etkilemektedir.*
- *Bursa'daki tarımsal üreticiler; yeni teknolojinin üretim girdileri ve tekniklerinin üretimde kullanılmasından yana olmalarına rağmen gerekli mal ve teknolojiyi istenilen miktar ve zamanda elde edememektedir, özellikle kimyasal gübre ve ilaçların optimum ölçüler çerçevesinde kullanımı çoğu kez gerçekleşmemekte buna karşın genellikle traktör sayı ve kapasiteleri işletme ölçeğini aşmakta ve verimli bir şekilde kullanılamamaktadır.*
- *Özellikle petrol kullanımı gerektiren araç gereçler ülkedeki son petrol bunalımı ile büyük ölçüde etkilenmiş ve amaçları doğrultusunda kullanılamamıştır.*
- *Bursa'da tarımsal üreticilerin kendi hak ve yararlarını kendilerinin koruyabileceği bir örgüt modeli geliştirilememiş, devlet bu görevi yerine getirmeye çalışmıştır. Ancak bu yöntem belirli kesimlerin yararına işlemiş küçük üretici yapılan çalışmalardan önemli ölçüde yararlanamamış, kooperatıf sel güç birliğinin yararlarını somut örnekleriyle görememiştir. Bu nedenle araçlar hemen her türlü araç, gereç ve girdinin sağlanımının yanı sıra pazarlamada da etkin rollerini sürdürebilmişlerdir.³¹³”*

³¹³ Başar, *Bursa'da Tarımsal Yapı Değişikliği*, s.6.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1945-1980 DÖNEMİNDE BURSA'DA TARIMSAL YAŞAMDAKİ DEĞİŞİMİN SOSYO-EKONOMİK SONUÇLARI

Araştırmamızın bundan önceki bölümünde özellikle devletin resmi kayıtlarına dayanarak Bursa ilindeki tarımsal yaşama ilişkin rakamlarla bir tablo çizmiştik. Bu kapsamda tüm ili içine alan toplam nüfus verilerini, bitkisel ve hayvansal üretimi incelediğimiz süreç içinde ele aldık. Yine tarımsal yaşam içinde mutlaka kayda geçirilmesi gereken makineleşme, gübre kullanımı, sulama gibi üretimi etkileyen etmenleri belirttik. Bunları ayrıca devletin sağladığı olanaklarla örtüştürerek ortaya koymaya çalıştık.

Bursa köylüsünü bu süreç içerisinde tarım yaparken etkileyen konulardan birisi de finansman teminiydi. Bu bağlamda tarım kredi kooperatifleri ve diğer kaynak kullanımını sağlayan kuruluşları da belirtmeye çalıştık. Elbette bu veriler teorik boyuttadır. Gerçek yaşamla ilişkilerini ortaya koymak için çalışmamızın giriş bölümünde belirtildiği gibi sahaya inmek, 1945-1980 sürecini yaşamış ya da ikincil kaynak olarak, büyüklerinden dinlemiş tarih tanıklarına görüşmek gerekliydi. Bu noktada yine aynı bölümde söz ettiğimiz gibi tüm Bursa ilinin tarımsal ortamını temsil edecek özellikte kırsal kesimde sözlü tarih tanıklarına başvurduk.

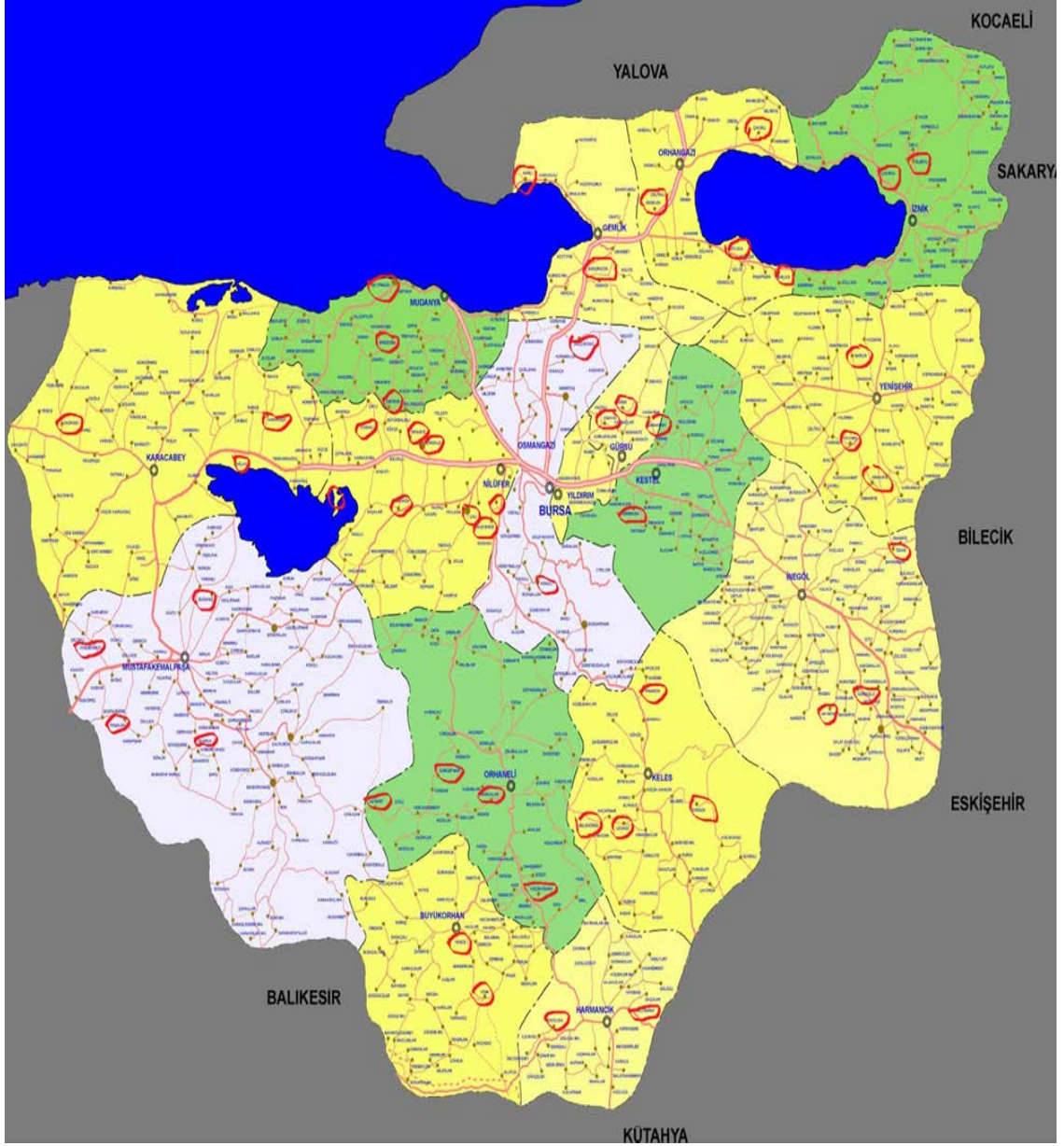
Total tarih denilen, toplumları etkileyen çok yönlü olaylar günümüz tarih anlayışında önemli bir bakış açısı haline gelmiştir. Bu bağlamda yerel tarih araştırması yöntemlerini kullanarak çalışmamızın öznesinde yer alan Bursa köylüsüne başvurup tarımsal üretim bağlamında bilgilerini kendilerinden temin ettik. 1945'li yıllar araştırmamızın başlangıç tarihleridir. 1930 doğumlu köylüler bu tarihte 15 yaşında olacağına göre eskiyi hatırlayacak durumdadır. İkinci ve üçüncü kuşak insanlarımız bu dönemleri tümüyle yaşamışlar, etkisini hissetmişlerdir. Tarıma bağlı bu insanların sosyal ve ekonomik etkileşimini, yaşam mekânlarını inceleyerek, toprak varlıklarını,

tarıma yardımcı araç ve gereçlerini gözlemleyerek onların tarihsel tanıklığıyla kayda geçirmiş bulunuyoruz.

Bursa ilinin topoğrafik yapısına, arazi verimliliğine ve demografik dağılımına dikkat ederek seçtiğimiz, 50 köyünde, yerel tarih çalışması yaptık. Saha araştırmasına başlamadan önce Bursa İl Haritası üzerinde ve daha önce gerçekleştirdiğimiz genel saha gözlemleri de dikkate alınarak kırsalda ziyaret edeceğimiz yerleşim birimlerine ilişkin bir planlama yapılmıştır. Bu bağlamda, köylerin ilçeler birimindeki konumları, ova, orman, sulama olanakları, ürün özelliği gibi etmenler dikkate alınarak örnekleme yapacağımız yerleşim birimleri seçilmiştir.

Sözlü tarih görüşmeleri yaptığımız köyleri ova ve dağ köyleri olarak iki başlık altında incelemek değişimi analiz etmemiz bakımından daha büyük kolaylık sağlayacaktır.

Şekil 4: Bursa'da Sözlü Tarih Görüşmesi Yaptığımız Köyler

Bursa köylüsünün incelediğimiz 35 yıllık süreç içindeki sosyo-ekonomik değişimini tarımsal yaşamla ilişkilendirerek şu başlıklar altında toplayabiliriz.

1.NÜFUSTAKİ DEĞİŞİM VE GÖÇ OLGUSU

Tablo 42: Sözlü Tarih Çalışması Yaptığımız Bursa'nın Ova Köylerinin Nüfusu (1927-1980)

İLÇE	KÖY	1927	1945	1965	1980
Osmangazi	<i>Selçukgazi</i>	?	519	611	641
Nilüfer	<i>Görükle</i>	1.333	1638	2.039	2401
	<i>Çalı</i>	1.720	1211	2.295	1890
	<i>Gölyazı</i>	676	1175	1330	1900
	<i>Hasanağa</i>	157	1147	1259	1417
	<i>Konaklı</i>	528	706	793	923
	<i>İrfaniye</i>	671	890	917	791
	<i>Dağyenice</i>	298	328	328	248
	<i>Gümüştepe</i>	?	906	908	768
Mudanya	<i>Tirilye</i>	2.516	2242	2.395	2361
	<i>Mirzaoba</i>	546	416	614	660
	<i>Çekrice</i>	200	207	289	165
Gürsu	<i>Ağaköy</i>	296	407	642	697
	<i>İğdir</i>	?	514	565	612
Kestel	<i>Barakfaki</i>	645	1018	1.210	1216
	<i>Derekızık</i>	439	494	551	510
Gemlik	<i>Engürücük</i>		571	733	889
	<i>Narlı</i>	230	443	404	420
Karacabey	<i>Dağkadı</i>	653	1036	1.183	1249
	<i>Karakoca</i>	508	1003	1.425	1994
	<i>Gölkıyı</i>	Kuruluş: 1953		808	235
M.Kemalpaşa	<i>Doğancı</i>	219	380	437	443
	<i>Koşubağazı</i>	690	788	1.064	1376
	<i>Paşalar</i>	652	696	758	873
	<i>Akarca</i>	?	147	181	120
İznik	<i>Çakırca</i>	442	687	1.103	1095
	<i>Elbeyli</i>	798	1153	1.761	2181
Orhangazi	<i>Çakırlı</i>	?	1017	1.476	1776
	<i>Gedelek</i>	463	630	822	935
	<i>Narlıca</i>	579	829	1260	1283
	<i>Dutluca</i>	339	585	1260	580
İnegöl	<i>Hayriye</i>	746	1026	1.010	740
	<i>Gündüzlü</i>	787	857	818	838
	<i>Tekkeköy</i>	?	549	546	510
Yenişehir	<i>Söylemiş</i>	506	677	815	846
	<i>Orhaniye</i>	614	741	993	1069
	<i>Barçın</i>	482	677	816	846

Kaynak: Raif Kaplanoğlu Bursa Ansiklopedisi ve TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Bursa ova köylerindeki nüfus değişimini gösteren tabloyu incelediğimizde, 1945-1980 döneminde, köylerin sahip olduğu, merkeze yakınlık/uzaklık, ulaşım imkânları, arazinin sulak/kurak olması, alternatif geçim kaynaklarının varlığı gibi özelliklerden dolayı nüfus değişimlerinin de farklılık gösterdiğini görmekteyiz.

Görüşmelerimiz sırasında edindiğimiz bilgilerle, Bursa köylerinde nüfus ve göç durumuna dair değişimin nedenlerini şöyle maddeleyebiliriz:

- Özellikle 1960'larda Bursa'da başlayan sanayileşme süreci ile köyün ağır hayat koşulları ve emek-yoğun tarım hayatı, şehrin çekiciliği karşısında kent merkezine doğru göçlerin yaşanmasına sebep olmuştur. "Şehrin çekiciliği" ifadesi, görüşme yaptığımız tüm köylerde, nüfusun azalması ya da nüfus artış hızının düşmesi sonuçlarını doğuran bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.
- Kurak arazi ve kısıtlı sulama imkânları ile yetersiz araziye sahip, merkeze uzak köyler, sanayileşme ile birlikte köyden şehre yoğun göç veren köyler olmuşlardır. Bu köylerde yaşayan insanların 1960-1965'lere kadar başka köylere ücretli tarım işçisi olarak gittiklerini, tek başına kendi tarımsal üretimlerinin geçimlerine yetmediğini görmekteyiz. Bu köylere örnek olarak İnegöl Tekkeköy, Mustafakemalpaşa Paşalar, Mustafakemalpaşa Doğanç, Mudanya Çekrice gibi köyleri örnek olarak gösterebiliriz.

-Göçlere sebep olarak, ova köylerinde karşılaştığımız bir diğer örnek, tek bir ürün üzerinden geçimini sağlayan köylerde görülmektedir. Bu tür köylerde geçim kaynağı tek bir üründür ve bu üründe yaşanan hastalık gibi bir olumsuzluk durumunda köyden göçler yaşanmıştır. Bu köylere, Mudanya Tirilye ve Kestel Derekızık köylerini örnek olarak gösterebiliriz. 1965'te Mudanya ilçesine bağlı bucak olan Tirilye'nin (Zeytinbağı) tek geçim kaynağı olan zeytinde, 1950-60 yılları arasında görülen zeytin kara lekesi bu bölgeden göçlerin yaşanmasına sebep olmuş, daha sonraki yıllarda da eğitim ve iş imkânlarının yetersiz olması dolayısıyla göçler devam etmiştir. 1960'larda benzer durum kestane yetiştiriciliği yapan Kestel Derekızık köyünde karşımıza çıkmaktadır. 1960'larda kestanede görülen mürekkep

hastalığı ile büyük üretim düşüşü yaşanmıştır. 1961’de yaklaşık 150 bin olan ağaç sayısı, 1980’e gelindiğinde yarı yarıya azalmış ve 76 bine düşmüştür.

-1965’ten sonra kimi ova köylerinde görülen göçlerin bir diğer sebebi de Batı Avrupa ülkelerine yaşanan işgücü göçüdür. Göçler kuru tarımın yapıldığı, iş olanaklarının, ulaşım ve sulama imkânlarının kısıtlı olduğu köylerde daha yoğun gerçekleşmiştir. İnegöl ilçesine bağlı Hayriye Köyü nüfusunun büyük bir kısmı 1960’larda Almanya’ya işçi olarak gittiği için nüfusta büyük düşüş yaşanmıştır.

Tarımsal üretimin yüksek olduğu, ulaşım, eğitim olanakları gelişmiş, şehir veya ilçe merkezine yakın, iş imkanlarına sahip konumda bulunan köylerde ise 1980’e kadar nüfus artışlarının gerçekleştiğini görmekteyiz.

1.1.Ova Köylerindeki Demografik Gelişmelere İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı

Nilüfer - Çalı:

(Mustafa Yunguş – 1958 – Çalı, Köy Muhtarı) : *“Almanya’ya giden çok az. Nüfus azalmadı köyümüzde. Göç çok az.”*

Nilüfer - Görükle:

(Ömer Dilek – 1950- Görükle): *“Eski köy hayatı kalmadı. Dışarıdan çok göç aldı. Şehirleştik artık. Almanya’ya 1960’larda göç edenler oldu. Emekli olduktan sonra geri döndüler. Daha varlıklı oldular. Arabaları oluyor. Kılık kıyafetleri değişiyor. Herkes imrenirdi onlara.”*

İnegöl - Hayriye :

(Cemalettin Ayhan – 1958 - Hayriye) : *“Köyün %80’i Almanya’da. Kışın köy nüfusu azalır, yazın artar. Almanya’da yaklaşık 3000 kişi ikamet etmekte. Köyün önemli bir kısmı da İnegöl sanayisinde çalışmaktadır.”*

İnegöl - Gündüzlü:

(Mehmet Türkan – 1948 - Gündüzlü): “İnegöl, Gemlik ilçelerine çalışmak için gidenler oldu. Ayrıca Almanya’ya da 15-20 hane zamanında göç etmiş.”

Mustafakemalpaşa - Koşuboğazı:

(Hikmet Alpay – 1972 – Koşuboğazı, Köy muhtarı): “500 haneye yakın göç vermeyen bir köyüz. Bir ailede 2-3 erkek varsa bir tanesi giderse gider. İş imkânlarımız çok. 1980’lerde bu bölgede süt, domates, dondurulmuş gıdalar üzerine fabrikalar kuruldu. Ulaşım sıkıntımız da yok.”

Mustafakemalpaşa - Doğançı:

(Mustafa Tanık – 1934 – Doğançı): “Göç yoğun bir şekilde var. Göçün sebebi toprakların az olması bununla birlikte yetiştirilen ürünlerin fiyatı da düşük. Kazanç az maliyetler yüksek. Fasulye, domates para etmiyor artık.”

Orhangazi - Gedelek:

(Mehmet Dönmez -1964 – Gedelek, Köy Muhtarı): “Köy 40 senedir göç alıyor. İş imkânı dolayısıyla göç çok alıyor. Göç vermiyor. Gidenler de geliyor. Ulaşım sıkıntısı da yok köyün. Yol kenarında olduğu için.”

Orhangazi - Çakırlı:

(Ekrem Uysal – 1949 – Çakırlı): “ Son yıllarda kente doğru göç arttı. Özellikle gençler göç ediyorlar. Hem zeytinin son yıllarda verimsiz olması hem de gençlerin kırdan çalışmak istememelerinden göç ediyorlar. Dışarıdan gelip yerleşenler de var. Rize, Sivas gibi şehirlerden gelenler oldu.”

İznik - Çakırca:

(Zeki Bayrak – 1970 – Çakırca, Köy Muhtarı): “Göç çok fazla değil. Tarım alanlarının daralması, eğitim gibi sebeplerle göçler yaşandı. Kendi kendine yetebiliyor insanlar artık. Yol üzerinde kurulu olmamız da avantaj. 1960’larda Almanya’ya 2-3 aile gitmişti. Onlar da köye geri döndüler.”

İzник - Elbeyli:

(Hasan Ünal – 1963 – Elbeyli, Köy Muhtarı): “Çevre köylerden göç alıyor. Toprakları kıraç ve yetersiz olduğundan Ömerli, İnikli, Gürmüzlü köylerinden insanlar çalışmak için bizim köye göç ediyorlar.

100 hane de köyümüzden 70’li yıllarda İznik’e göç etmiş. Elektrik gibi imkânlar olmadığı için köyde hali vakti yerinde olanlar gitmiş. Şimdilerde gençler kalmıyor köyde. Eğitim için çıkıyorlar ve sonra dönmüyorlar”.

Gürsu - Ağaköy:

(Ertuğrul Ertem – 1972 – Ağaköy, Köy Muhtarı): “Köy göç alıyor, göç vermiyor. Özellikle merkeze yakın oluşu, ulaşım kolaylığı ve verimli sulak arazisi dolayısıyla göç vermediği gibi farklı yerlerden göç alıyor. Hatay, Konya, Güneydoğu illerinden işçi olarak köye gelenler oluyor hasat zamanı. Normal nüfusun dört katına çıkıyor.”

Yenişehir - Orhaniye:

(Hüseyin Aktürk – 1960 – Orhaniye, Köy Muhtarı): “Son 10 senedir köyden yoğun göç veriyoruz. Özellikle Bursa’ya gidiyorlar. Genç nüfus köylerde kalmıyor artık. Fabrikalarda çalışmak için göç ediyorlar.”

Yenişehir - Söylemiş:

(İsmail Karaca – 1935 – Söylemiş): “1967’de Almanya’ya gidenler oldu. Göçler daha fazla Yenişehir ve Bursa’ya sanayi bölgelerine oluyor.”

Karacabey - Dağkadı:

(Celali Çivici – 1934 – Dağkadı): “45-80 arası daha çok Bandırma’ya göç oluyordu, son yıllarda Bursa’ya göç oluyor. Göç edenler köye yalnızca misafirlğe geliyorlar. 1965’ten sonra Almanya’ya göçenler de oldu. Tüm göçlerin temel nedeni ekonomik yetersizlik. Zaman içinde eğitim düzeyi hızla arttı. Okuyup meslek sahibi olanlar tekrar geri dönmüyor.”

Kestel - Barakfaki:

(Ahmet Akbulut – Barakfaki, Köy Muhtarı): “Dışarıya çok göç verilmiyor. Gençler okumak için gidiyorlar ama sonra geri geliyorlar. Göçün az olmasının nedeni şehre yakınlık ve ulaşım kolaylığının olması. Ayrıca sanayiden dolayı iş imkânlarının da olması göçü ortadan kaldırıyor. Dışarıdan pek gelip yerleşen de yok. İmar alanını daralttık.”

Kestel - Derekızık:

(İzzet Güngör – 1972 – Derekızık): “Köy dışarıya şimdilerde göç vermiyor. Köyün etrafında kurulan su fabrikaları gençler için iş imkânı sağladı.”

1.2.Dağ Köylerindeki Demografik Gelişmelere İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı

Tablo 43: Sözlü Tarih Çalışması Yaptığımız Bursa'nın Dağ Köylerinin Nüfusu (1927-1980)

İLÇE	KÖY	1927	1945	1965	1980
Orhaneli	Gümüşpınar	?	667	975	1.372
	Küçükorhan	65	115	134	174
	Serçeler	156	214	246	187
	Letafet	125	212	260	254
Keles	Belenören	601	639	829	830
	Uzunöz	245	283	414	525
	Sorgun	511	637	769	982
Büyükorhan	Kınık	600	791	1.129	1.393
	Yenice	363	323	466	619
	Derecik	?	87	107	132
Harmanlık	Ballısaray	270	437	571	636
	Dutluca	242	585	400	510
Osmangazi	Kirazlı	552	850	853	939

Kaynak: Raif Kaplanoğlu Bursa Ansiklopedisi ve TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Tablo 43'te dağ köylerindeki nüfusun değişim durumuna baktığımızda alternatif iş imkânlarına ve sulama olanaklarına sahip köylerde, ova köylerindeki gibi, dışarıya daha az göç verildiğini, bu olanaklara sahip olamayan, arazinin verimsiz olduğu, ilçe merkezine uzak köylerde ise 1960'larda göçlerin başladığını görmekteyiz.

Merkeze uzaklık ve ulaşım imkânlarının kısıtlılığı dolayısıyla şehir ile iletişimin daha az olduğu dağ köylerinde “şehrin çekiciliği” ile göçlerin yaşanması da daha geç gerçekleşmiştir.

Dağ köylerindeki nüfus değişimini incelediğimizde alternatif iş imkanlarına sahip köylerin nüfuslarında artış yaşandığını görmekteyiz. Bu köylere örnek olarak Orhaneli-Gümüşpınar, Büyükorhan-Yenice ve Kınık, Osmangazi-Kirazlı, Harmancık-Ballısaray ve Dutluca köylerini gösterebiliriz.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren Uludağ’ın güney eteklerinde çeşitli maden rezervleri tespit edilerek, ocaklar kurulmuştur. Bu ocakların sayısı 1960’lardan itibaren artış göstermiştir. Bu bağlamda 1960’lardan itibaren Orhaneli, Harmancık, Büyükorhan civarlarında bulunan maden ocakları, bölgede yaşayan köylüler için alternatif bir iş imkânı sağlamıştır.

Osmangazi’nin Kirazlı köyü ise daha önce kendi arazileri içerisinde olan Uludağ Milli Park alanının, 1960’larda milli park ilan edilmesiyle, bölgedeki otellerde çalışmaya başlamışlardır. Kendilerine sağlanan bu alternatif iş imkanı ile köyden şehre göçler asgari ölçüde gerçekleşmiş, nüfus artışı yaşanmıştır.

Orhaneli - Gümüşpınar:

(Halil Gürbüz – 1958 – Gümüşpınar, Köy Muhtarı): *“Kömür işletmesi 1962 yılında kuruldu. İşletmenin ekonomik katkısı büyük. Köy nüfusunun %90-95’i bu işletmeden emekli ve genç nüfusun da büyük kısmı burada çalışıyor.*

Köye ilk kamyon 1965 yılında kömür işletmesinde çalışmak için alındı. Köy için nakliyecilik bir diğer geçim kaynağı haline geldi. Fakat kömür satışlarının yasaklanması ve mazotun pahalı olması ile nakliyecilik bırakıldı. Kamyon sahipleri kamyonlarını satıp Bursa veya Orhaneli’ye göç ettiler.”

Orhaneli - Küçükorhan:

(İsmail Taşdemir – 1952 – Küçükorhan, Köy muhtarı): *“Köy Bursa’ya yoğun göç veriyor. Çünkü arazimiz kıraç ve az. Genç nesil kalmak istemiyor köyde.”*

Keles - Uzunöz:

(Celal Hizmet – 1947 – Uzunöz): “Eskiden kalabalık bir köydü. Okul da faaliyetteydi. Ama çok göç verildi. Göçün temel sebepleri geçim sıkıntısı, arazi kıtlığı ve sulu tarım yapılamaması. Genç nüfus köyde az. Düğün dernek dahi az yapılıyor.”

Keles - Belenören:

(Yusuf Arı - 1972 – Belenören, Köy Muhtarı): “Köyden göçler yaşanmakta ve bu göçlerin temel sebepleri geçim sıkıntısı, tabiat şartlarının ve yabancı hayvanların tarıma olumsuz etkileri ve bunlarla birlikte eğitim olanaklarının şehirde daha iyi olması. Göçler özellikle Bursa'ya oluyor.”

Harmancık - Ballısaray:

(Halil İbrahim Kahraman – 1941 – Ballısaray): “Göç çok fazla oldu. İş yok diye Bursa'ya göçler oldu.”

Büyükorhan - Yenice:

(İzzet Zeybel – 1953 – Yenice): “Köyden Bursa'ya göç yaşıyor. Özellikle gençler sigortalı iş için göç ediyorlar.”

Osmangazi – Kirazlı:

(Ali Tavukçu – 1954 – Kirazlı): “Göçler genellikle Bursa'ya oluyor. Daha önce 4-5 hane Almanya'ya gidenler de olmuş. 1980'lerden sonra göçler arttı. Köye destek, bilgi veren yok. Yaptığından da verim alamayınca göç veriyoruz.”

(İbrahim Yılmaz – 1962 – Kirazlı): “Uludağ Milli Park olduktan sonra arazimizin önemli bir kısmı park içerisinde kaldı. Yavaş yavaş hayvancılık bitti. Köy için yeni bir geçim kaynağı bu oteller oldu. Nüfustaki azalma bu yüzden daha az yaşandı.”

2.TARIMSAL ÜRETİMDEKİ DEĞİŞİM

İncelediğimiz dönemde sosyo-ekonomik değişimi ortaya çıkaran gelişmelerden birisi de bizzat tarımsal üretimde yaşanmıştır. Bursa köylüsünün söylemleri

doğrultusunda 1950'lere kadar genellikle hububat ve tütün tarımı ile zeytincilik, bağcılık ve ipekböcekçiliğinin yaygın olduğunu görmekteyiz. 1960'lardan itibaren ekim alanlarında ve elde edilen ürün veriminde artış yaşanmıştır. Sebze ve meyve yetiştiriciliği bahçe ve bostanlarda ya da tarla kenarlarında ailenin ihtiyacı kadar yapılmakla beraber kimi yerlerde pazara yönelik üretim de söz konusudur.

Üçüncü bölümde istatistiksel verilerin ortaya koyduğu tarımda verim artışını sözlü tarih tanıkları da doğrulamaktadır. 1960'larda özellikle tarımda makineleşme, ulaşım, sulama imkânlarının gelişmesi ve gübre, tohum gibi girdilerin kullanılmaya başlanması, Bursa köylerinde tarımsal ürün çeşitliliğinin ve verimliliğinin artmasına sebep olmuştur.

Bursa'da 1980'li yılların ortalarına kadar yaygın ve yoğun bir şekilde yapılan tütüncülük ve ipekböcekçiliğinin yerini, yavaş yavaş sebzecilik almıştır. 1980'lerden itibaren ise 24 Ocak Kararlarının etkisi ile değişim hızlanmıştır. Sebze-meyve ve sanayiye yönelik ürünlerin üretimindeki artışın sebebi sulama imkânlarının gelişmesidir. Meyvecilik 1990'lı yıllardan itibaren dağ köylerinde de görülecektir. Üretimi artan bir diğer ürün de yem bitkileridir. Yem bitkileri üretimindeki artış hayvancılığın gelişimine ve hayvanların daha çok kapalı, yarı - açık alanlarda yetiştirilmesine bağlı olarak artan talepten kaynaklanmaktadır. Bursa'da yem bitkilerinden silajlık mısır alanları artış göstermiştir.

Bursa'da bitkisel üretimde olduğu gibi hayvansal üretimde de değişim yaşandığını tespit ettik. 1970'lere kadar hemen her evde küçükbaş ve büyükbaş hayvancılıktan en az birisinin ya da her ikisinin de mevcut olduğu görüldü. 1970'lerden sonra mera alanlarının daralması ve köylüler tarafından bitkisel üretimin daha kârlı görülmesi sebepleri ile özellikle büyükbaş hayvancılıkta düşüşler yaşanmıştır.

2.1.Ova Köylerinde Tarımsal Üretime İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı:

Gürsu -Ağaköy:

(Hasan Subaşıay – 1941- Ağaköy): *“1960'lara kadar özellikle köyde buğday, susam (çorak yerlere), patlıcan, domates, salata, diğerlerine göre daha az miktarda da*

tütün ekimi söz konusuydu. Kozacılık da çok yaygın değildi. 1960'lardan sonra sebzeçilik arttı. Sulu tarım öncesi buğday özellikle daha fazla ekiliyordu. Ağaköy, sebzeçilik ve özellikle meyvecilik konusunda lider oldu diğer köylere. 1970'li yıllardan sonra şeftali, elma, armut ekimi yapıldı. Köy şimdilerde meyvecilik üzerinden özellikle geçimini sağlıyor. Ürünler hem iç piyasaya hem de yurt dışına gönderiliyor. Tüccar köye gelip alıyor. İhracat 1980'lerden sonra başlıyor. Kooperatif aracılığı ile Ürdünlü tüccarlar ile iş yapılıyor ve Ortadoğu'ya ürün gönderiliyor.

Hayvancılık herkesin evinde kendisine yetecek kadar vardı. Genelde büyükbaş söz konusu idi. Manda da vardı. 1960'lardan sonra hayvancılık bitti.”

Nilüfer - Çalı:

(Mustafa Yunguş - 1958- Çalı, Köy Muhtarı): “1950'de kanallar yapılıyor. 1980'de Çalı Barajı yapıldı. Köyün içinden geçen iki dere var: Çalık deresi ve Değirmen dere. Çalık deresi yazın kuruyor. Değirmen derede temiz balık var. Kapalı sistem sulama sistemi de var ovada.

1950 yıllarına kadar arpa, buğday, pancar, tütün, gündöndü, ipekböcekçiliği ve bağcılık vardı. 1987'e kadar tütün ve ipekböcekçiliği yapılıyordu. 1-2 ton tütün yapanlar vardı. Daha sonra hükümet 200 kg üstünü almayacağız dedi tütün için. Tütün satıp traktör, pulluk, gübre alırdı köylü. 1987 yılında hükümet kota koyunca pancar da tütün de koza da bitti. Kozayı da almıyoruz dediler. Her yerde dutluklar vardı. Böcek için kullanılıyordu. 3 paket böcek 1 yıllık ev geçimini sağlıyordu. Köyün 1000 dönüme yakın üzüm bağları var. Üzümden pekmez yapılırdı. İyileri yaş olarak hale gönderilirdi. Şaraphanede sirke ve şıra yapılıyordu. Bağcılık 1975'e kadar devam etti.

1950 yıllarında şeftali fidesi geldi. 2500 dönüm şeftali var. Daha önce elma, armut, incir vardı. Şeftaliye tüccar geliyordu Kamyonla kendileri de götürüyordu. Samsun, Erzurum doğu tarafına gönderiliyordu. Kasalara konulup götürülüyordu.

Köylü yerleri sanayiye kiraladı, sattı. Tarım bitti.”

(Turan Çalay - 1953- Çalı, Araştırmacı): “Pancar ekiliyordu. Herkeste üzüm bağları, şeftali bahçeleri vardı. Tütün, ipekböcekçiliği yaygındı. Bursa'da Demirtaş'tan sonra en fazla tütün Çalı'da yapılırmaktaydı.

Eskiden her evde koyun keçi vardı. Köy sürüsü vardı. Köyün manda çobanı, inek çobanı, keçi, koyun çobanı vardı. Kışı geçirmek için hayvanlara Ege bölgesinde mera kiralanırdı. Demiryolu olunca Susurluk'tan trene bindirilir, sonra kamyonlarla götürülürdü. 500-1000 canlılık sürüler mevcuttu.”

Nilüfer - Görükle:

(Nevzat Ulutaş – 1947 - Görükle): “Eskiden tütün, mısır, buğday, nohut ekilir, ipekböcekçiliği yapılırdı. Herkesin bağları vardı. Tütün ve ipekböcekçiliği ile geçimimizi sağlardık. Zahmetliydi ama getirisi fazlaydı. Tütüne kota koyulunca Özal döneminde bitti. İpekböcekçiliği de suni ipek gelince bitti. Bir dut bir gavur diyerek dut ağaçlarını kestik.

Tütünü tekel alırdı. Kozayı da Görükle'deki Koza Kooperatifine veya Kozahan'a götürürdük.

Zeytincilik de var. Marmarabirlik veya tüccarlara zeytin veriyoruz. Tüccarlar güvenilmez. Marmarabirlik de belirli bir kiloya kadar alıyor. Aydöndüyü Emek fabrikasına veriyoruz. Sulu tarım yapılamadığı için buğday, mısır, nohut, aydöndü ekiliyor. Nilüfer Çayı çocukluğumuzda temizdi. İçinde yüzerdik, su içerdik, balık olurdu. Bulgur çayın kenarında kaynatılırdı. Fakat 1960'lardan sonra kirlenmeye başladı. Bu yüzden çaydan faydalanamıyoruz.”

(Ömer Dilek - 1950 - Görükle): “Bugün buğdayın getirisi az. Bir kg buğday bir bardak çay etmiyor. Gübre pahalı, maliyetler yüksek ama getiri az. Borsa hasat zamanı fiyatları açıklamıyor. Tarım fiyatlarında belirsizlik var. Tarım hava şartlarına bağlı olduğu için de zarar edebiliyoruz. Termik santral iklimi etkiledi. Bu yüzden çoğunluk kendisine yetecek kadar ekiyor. Çoğumuz başka işlerden emekli olduk. Şimdi babalarımızın biriktirdiklerini satıyoruz.”

Mudanya - Tirilye:

(Hikmet Düvenci - 1962 - Tirilye): “16 bin 300 dönüm toplam arazisi var. 10 bin dönüm zeytinlik gerisi hazine arazisi ve ormanlık alan. 400-450 bin zeytin ağacı mevcut. Tirilye tarım köyüydü. Koza, bağcılık, şarapçılık, zeytincilik, balıkçılık,

hayvancılık yapılmaktaydı. Koza, bağcılık, şarapçılık, hayvancılık bitti. Zeytincilik de %80 bitti.”

(Ercan Kara – 1949): “17-18 yaşlardayım tüccar alıyordu zeytini. Küfeler içinde bakıp fiyat veriyorlardı. Kış günü annem, kız kardeşim ben ve eşeğim 50 kg zeytin topladık. Tüccar 142-143 kuruş fiyat verdi. Kafamdan hesapladım yevmiyeyi kurtarmıyor. Zeytinlere tekme ile vurdum, küfeyi devirdim. Bir daha gelmem dedim. Memur oldum.

Üretici emeğinin hakkını alamadı. Zeytin ağaçları yaşlanınca randıman azaldı. Eskiden elle olurdu çapa, belleme. Şimdi traktörle yapılıyor. Traktör verimi azaltıyor. Toprağın 50 cm dibine girip kökleri kırıyor. Elle yapmak da maliyetli.”

Mudanya - Mirzaoba:

(Ahmet Aygün – 1942 - Mirzaoba): “Ovada ve dağda arazimiz var. Verimsiz, kurak ve engebeli arazi. Eskiden zeytin ekilmiyordu. Baba zamanında buğday ektik. 25-30 yaşlara kadar. Evimize bile 2010’a kadar su taşıdık. Sonra Doğancı barajından su geldi.

Koza vardı. Tütün yoktu. Koza çok iyiydi. Bütün borcumuzu derdimizi görürdük. Koza Kozahan’a giderdi. Eşek beygir ile giderdik. Kozacılık kendiliğinden bitti. Dutlukları söktük. Üzüm bağları da vardı. Belleme işi insan emeği pahalı oldu.

Hayvancılık vardı şu anda bitti. Büyükbaş 1-2 tane. Küçükbaş olarak Zana, Alman Keçisi besleniyor. Eskiden herkeste 3-5 tane vardı. Köyde 80-100 inek, 500 küçükbaş vardı.”

(İsmail Hakkı Aytekin - 1933 - Mirzaoba): “Buğday, arpa, yulaf ekilirdi. Bel ile ekerdik. Öküzü olan öküz ile. Kazmacı derdik. Orak ile biçerdik. Çarık giyerdik. Ayakkabı yoktu. Birisinin mandası ölünce başına gidip derisini soyup çarık yapılırdı. Büyük hayvan ölünce atılırdı dereye, alıp götürüp yiyenler vardı.

Çocukken salata domates olurdu, koza parası ile alırdık. Daha önce görmezdik. Şeftali kayısı görmezdik. Köyümüzde kiraz ve elma vardı. Kendimiz için yetiştirirdik.

Ayrikotu, meşelerin palamudundan un yapanlar vardı. Gariban fakirdik. Su geldi çok iyiyiz. Zamanla zeytin ağaçlarımızı arttırdık. Allah o günleri bir daha yaşatmasın.”

Orhangazi – Çakırlı :

(Ferhat Baştürk – 1944 – Çakırlı, Emekli Osmangazi Kaymakam): “*Köyümüzde 1950’li yıllara kadar kapalı ekonomi söz konusu. Kendisi üretip kendisi tüketiyordu. Pazara ulaşamıyordu. Yazın sebze ekiyor, patlıcan, biber, domates, fasulyesini güneşte asıp kurutuyor; bulgur kaynatıp dibek taşlarında dövüyordu. Her mahallede dibek taşları var. Herkesin evinde bakır bulgur kazanları vardı bulgur kaynatmak için. Ve dibek taşlarında tokmaklarla döverlerdi. Eskiden köyde buğday ekim alanları daha fazla idi. Zeytin daha aşağıda sulak arazide yapılmaktaydı. Zeytin su ile yaşıyor. Kurak olan üst kısımlarda buğday, mısır, yulaf, arpa ekilmekteydi. Sapı hayvanlara saman olarak; arpa, yulaf yem olarak veriliyordu. Buğdayı da insanlar kendi beslenmeleri için kullanıyorlardı. Herkes kendine yeterli buğday üretiyordu.*

Bağcılık da vardı. Eskiden Yeniköy’e götürülürdü üzümler. Orada 7 tane şarap imalathanesi vardı şarap yapılıyordu. Tatlı üzümlerdi köyler güneğe baktığı için. Şaraplar Yalova üzerinden İstanbul’a gönderiliyordu.

Dutluklar da vardı. Koza üretimi yapılıyordu. Kozalar Kozahan’a götürülüyordu. Haziran ayında köylü için önemli bir gelir sağlıyordu. Bazı evlerde iplik çekimi de yapılmaktaydı. Kazanlara koyuluyor. Kazanlarda haşlanıyor. Çıkırlar var. Kozalardan iplik çekilip ip üretiyorlar. Mahalde de iplik üretilmiştir. Bu ipliklerden bayanlar oya yapıyorlar. Çember denilen yazmalar. Gelincik, ceviz, palamuttan elde edilen boyalar ile boyama yapıyorlar. Köylü kendisi üretiyor. Çorap da üretiliyor. Çorap yün ile.

Önceden buğday tarlaları fazla idi. 1979’da su kanalları açıldı. Su geldikten sonra zeytin arttı. Buğday şimdilerde %25.

Köyde 17 sürü küçükbaş hayvan vardı. Herkesin evinin altında manda ve inek de bulunurdu. Köyün iki sığırtmacı vardı. Yapağıyı Bursa’ya götürürdük. Sütleri Orhangazi’den Mustafa Ünal diye birisi toplardı. Göl çevresini toplar İstanbul’a gönderirdi. Nakliyede de at ve eşek kullanılırdı. Genellikle eşek herkesin bulunurdu

evinde. Ürünler at ve eşeklerin üzerinde küfelerle taşınırdı. Köyde kestane ağacından küfe örenler mevcuttu.”

Orhangazi - Gedelek:

(Salih Uzan - 1949 – Gedelek): “Önceden su kuyuları yoktu. Pınarbaşında su çıkınca sebzeçilik, turşuculuk gelişti. Gemlik’te Rifat Minare vardı. Pazarda kalan sebzeleri düşük fiyata toplardı. 25 krş ise 15 krşa alırdı. İşleri ilerleyince köyden sebze almaya başladı. 1966-67’lerde at arabası ile ona sebze götürürdük. O köylüye örnek oldu. Teneke dahi yoktu. Sarı vita tenekelerine turşu basardık. Ağızlarını lehimledik. Oradan başladı turşuculuk. Zeytincilik dedelerden kalma. İlave de edildi.”

İnegöl - Hayriye:

(Basri Yıldırım – 1950 – Hayriye, Köy Muhtarı): “Köyün sulak arazisi yok. Köy içinden dere geçmesine rağmen köy heyelan bölgesinde olmasından dolayı sulamada kullanılamıyor. Cihan deresi/Çağlayan deresi.

Köyde daha önce tarımsal üretimi yapılan ürünler konusunda tütün, hububat (mısır, buğday),kestane, bağcılık başta gelmektedir. Ayrıca kozacılık yapılmaktaydı. Tütün Tekel’e verildiği gibi köye gelen tüccarlara da satılmaktaydı. O dönemde özellikle tütün alımı yapan Ali Osman Sönmez’den köyün halen alacağı bulunmaktadır. Çok emek isteyen ve eziyetli bir iş olduğu için zamanla bırakıldı. Tabii köyün önemli bir kısmı Almanya’ya gidince ve ekonomik anlamda rahatlama söz konusu olunca tütün ekimi azaldı. 1980’lerde tamamen bitti. Koza İnegöl’deki Koza haline götürülüp satılmaktaydı.

Kestane yetiştiriciliği de bir dönem köyün önemli geçim kaynaklarından birisi idi. Fakat hastalık dolayısıyla terk edilen bu ürüne şimdilerde tekrar dönülmüştür. Önceden köyde üzüm bağları bulunmaktaydı. Bağ Mıntıkası denilen yerde 15-20 dönüm üzüm bağları vardı. Köyün 6-7 bin dönüm arazisi bulunmaktadır. Köyde 1980’lerden sonra ticari tarım azalmış, köylü kendine yeterli geçimlik tarım yapmaktadır.

Hayvancılık 1980 öncesi daha yoğun yapılmaktaydı. Özellikle 1940-1950’li yıllarda. Her hanede 20-30 hayvan bulunmaktaydı. 5-6 hane yaylaya çıkıyorlardı. Köyün çobanları da hayvanları meralara çıkarırdı. 1980’e kadar köyde manda da

bulunmaktaydı. Traktör ile birlikte mandacılık bitti. Sütleri kendileri değerlendiriyordu. Kooperatifin mandırası besihane ve tavuk çiftliği vardı. Gelir sene sonu üyelere dağıtılırdı.”

İnegöl - Gündüzlü:

(Durmuş Sadık - 1933 - Gündüzlü): “Buğday, ayçiçeği, mısır, pancar, tütün, koza daha önceki geçim kaynaklarıdır. Tütün İnegöl Tekel’e, koza da İnegöl Koza haline götürülmekteydi. Ya da köye gelen tüccara verilirdi. Ali Osman Sönmez gelirdi.

Ceviz ve fındık yetiştiriciliği son yıllarda yoğun olarak yapılıyor. Çok eski dönemlerde herkesin evinde ceviz vardı ama ticari olarak yeni yapılmakta. Tütün ve kozacılık bitince yerine ceviz, armut, elma yetiştirilmeye başlandı. Şeftali çok yoğun değil. Çerezlik çekirdek 15 yıldır var. Erik, kiraz 1980’lerden itibaren var. Bugün en çok ceviz yetiştiriliyor.”

(Cahit Özdemir – 1970 – Gündüzlü): “Eskiden hayvan çoktu şu anda 20 haneyi geçmez. Küçük büyük hayvancılık herkeste vardı. 80’lerde azalmaya başladı. Hayvan için yem, ot, saman lazım. Yemler pahallı. Çiftçiliğin azalması hayvancılığın azalmasına da neden oldu.”

Yenişehir - Orhaniye:

(Şaban Can – 1941 – Orhaniye): “Gölet öncesi ayçiçeği, buğday, arpa ekiliyordu. Gölet’in (1998-2000) yapılmasıyla birlikte sulanabilir tarım söz konusu. Hayvanlar için sıjalık mısır, arpa, yulaf, bezelye, taze fasulye, karnabahar yetiştiriliyor. Yenişehir haline ya da tüccara satılıyor.

Meyvecilik fazla değil. Ceviz ekimi yeni başlamış durumda. 1980 öncesi kozacılık, tütüncülük yapılmakta ve geniş dutluklar bulunmakta idi. Dışarıdan ipek gelmeye başlayınca Bursa’da kozacılık bitti. Tütün de devlet alım yapmadığı için bitti. Sulu tarıma da geçince gerek kalmadı. Önceden geniş bağlarımız vardı. Pekmez, sirke, şarap yapılırdı. Kendileri için üretirlerdi. Fakat insanlar çalışmaz olunca bağcılık bitti.”

(Rafet Filiz – 1958 – Orhaniye): “Özellikle büyükbaş hayvancılık yapılmakta. 1978’de Tarımsal Kalkınma Kooperatifi kuruldu. Hala faaliyette. Köylüden süt topluyor. Toplanan sütler peynir yapılarak Yenişehir, Bursa ve İstanbul’a pazarlanıyor.”

Yenişehir - Söylemiş:

(Ahmet Hamdi Sevinç – 1929 - Söylemiş): “İpekböcekçiliği, tütün, pancar, ayçiçeği, arpa, buğday, pirinç özellikle eski dönemlerde yapılanlar. Tütün ve ipekböcekçiliği bitti. Para etmediği için bitti. Devlet alım yapmadı. Boğazköy barajı 3 yıl önce yapıldı. Sel olaylarını azalttığı için bizi rahatlattı. Önceden ovayı su basıyordu. Artık sorun olmuyor.

Ayçiçeği, arpa, buğday, pancar, biber, fasulye, lahana devam ediyor. 1975-80’den beri karnabahar, pırasa ekimi de yapılıyor. Tohumcular geldi köye. Lahana ve karnabaharı onlardan öğrendik. Lahana daha evvel ama karnabahar 1981’de ilk defa ekildi.

İlk karnabaharı 60 kuruşa sattık. O dönemde para kazanıyorduk. Şimdi maliyet yüksek. Gübre, tohum vs. dolayısıyla. 1980’lerde para kazanılıyordu tarımdan. Şimdi herkes borçlu. Maliyet düşüktü. İnsanların fazla giderleri yoktu.”

(Hasan Eriş – 1950 – Söylemiş): “Köyde hem küçükbaş hem de büyükbaş hayvancılık var. Önceden koyun çoktu, azaldı. Koyun 50 kişide vardı. Şimdilerde 5-10 kişide kaldı. Nüfus kalabalıklaştı ama çobanlık yapacak kişi bulunamıyor. Büyükbaş 25-30 hanede kaldı. Önceden hemen hemen her hanede vardı. 1980’lere kadar köyde manda da vardı. Çoban 250 civarında inek ve mandayı çıkarırdı. Sütler toplanır ve mandıralara verilirdi. Paramızı 15 günde bir verirlerdi. Avans da çekilebiliyorduk. Ulaşımında öküz ve beygir kullanılıyordu.”

Karacabey - Dağkadı:

(Servet Ertan – 1937 – Dağkadı): “Buğday, arpa, yulaf, nohut, fasulye başlıca ürünler. Önceleri kendimiz için ekiyorduk. 1950’li yıllarda ayçiçeği, pamuk, pancar, domates ve biber ekilmeye başladı. O dönemde Susurluk Şeker Fabrikası ortaklığı olan

köylüler vardı. Pancar ve pamuğu daha önce 2 devre muhtarlık yapan İsmail Bozduman, başka illerde görüp köye getirdi.

Ticari amaçlı zeytin ve ceviz yetiştiriciliği yapılıyor. Zeytincilik 1955'ten sonra başladı, ceviz yetiştiriciliği sadece son 10 yıldır yapılıyor. Önce dağdan yabani zeytin söküp aşılandı, o şekilde yayıldı. İsmail Bozduman, Ali Aytaç, Mustafa İnce ve Ali Çivici Mudanya'dan aşılı zeytin çubukları getirip yaygınlaştırdılar.

Gübre ve sulama ile tarımda verimlilik %500 arttı. 1950'ye kadar sulama seyrekti. 1950'den sonra su motoruyla artezyen suyu çıkarılıp sulamada kullanıldı. İlk gölet 1980'lerin başında yapıldı. Göletten kanallara oradan da tarlalara su verildi. Başlangıçta ücretsiz ancak son yıllarda kapalı sistem yapıldı ve dönüm başına para ödeniyor. Arazinin %25inde Uludere, Karadere ve Yeşildere sayesinde sulu tarım imkânı mevcut. 1960 öncesi hayvan gübresi kullanılıyor ancak o da çok yaygın değil sadece kendi hayvanı olanlar kullanabiliyor, daha sonra suni gübre kullanımına geçildi.”

(Celali Çivici – 1934 – Dağkadi): “Köyde halen 15-20 kişi ticari amaçlı hayvancılık yapıyor. İki kişide tavukhane var. 1980 yılına kadar köyün yarısında küçükbaş hayvancılık vardı. Hayvan çok olduğu için mandıralar kuruldu. Köyde ilk mandıra 1940'lı yılların başında kuruldu ve köylü sütlerini bu mandıraya vermeye başladı. 1980'den sonra başka mandıralar da açıldı ve bu mandıralar 1995'te kapandı. Artık büyük firmalar gelip sütleri alıyor. Köyümüzün Tarımsal Kalkınma Kooperatifi var, fiyat anlaşmasını yapıp köylünün sütünü toplayıp veriyor.”

Karacabey - Karakoca:

(Metin Din – 1943 – Karakoca) : “Kış mahsulü olarak arpa ve buğday ekiliyordu. Sonraları günümüze kadar ayçiçeği, mısır, nohut, arpacık soğan ilave oldu. 1979'da zeytincilik başladı. Zeytinden alınan mahsul daha çok Marmarabirlik'e veriliyor ancak bununla birlikte tüccarlara satanlar da var. 1945-1990 arasında evlerin belli odalarında ipekböcekçiliği yapılıyordu. Bir süre sonra hastalık gelince bırakıldı. Eskiden bakımlı bağlar bozulmuştu son yıllarda tekrar canlandı. Ayçiçeğini 1940'larda Bulgaristan muhacirleri getirdi. Önceleri süs bitkisi olarak ekiliyordu daha sonra gelir kaynağı oldu.”

(Hüseyin Ulu – 1954 – Karakoca): “Sulama kısmen yapılıyor. Yakınlarda Uluabat Gölü Sulama Birliği ücretli sulama yapıyor. DSİ kanalları yine ücretli kullanılıyor. Bu sistem 1970’ten beri ücretli kullanılıyor. Köyde 1960’lı yıllara kadar hayvan gübresi kullanılıyordu ancak 1960’lardan bu yana kimyevi gübre kullanılıyor.

Köyde 35 hane küçükbaş hayvancılıkla geçimini sağlıyor. Neredeyse her hanede 5-10 büyükbaş hayvan da var. 2010 yılından sonra köye dışarıdan gelip hayvan çiftlikleri kuranlar oldu. Köyde ayrıca Semih Şahin adlı şahsın süt mandırası var.”

Karacabey – Gölkıy:

(Halit Yelten – 1957 – Çanakkale): “Köy 1951 Bulgaristan’dan gelen muhacirler tarafından kuruluyor. 33 hane burayı satın alıyor. 1970’lere kadar burada buğday, ayçiçeği, mısır ekiliyordu. Su yoktu o zamanlar. 1970-72 gibi su geldi. Sulu tarıma başladık. Soğan, pancar, mısır, yonca ekiyoruz. Kuru tarımdan kazanamıyorduk. O zamanlar 1 kazanıyorsak artık 5 kazanıyoruz.”

(Şaban Arslan – 1963 – Subaşı): “Hayvancılık şimdi çoğaldı. Tarımdan kazanılmıyor. Hayvancılık daha kolay. Tarımda çalışacak işçi kalmadı; gençler şehre, okula gidiyor. Hayvancılığın ve mısırın fazla işçiliği olmadığı için yapıyoruz. Sütten kazanmıyoruz. Süttaş’a veriyoruz. Şart koşuyorlar yem karşılığı alırız diye.”

Kestel - Barakfaki:

(Kamil Sevinç – 1958 – Barakfaki): “Köyün arazisi sulak. Aksu deresi var. Ayrıca Gölbaşı denilen yerden kanallar geliyor. Samanlı’ya kadar gider kanallar. Temiz sudur. Atık karışmıyor. Sular Gürsu Adaköy’den sonra kirleniyor fabrika atıkları dolayısıyla.

Eskiden buğday, tütün ekilirdi. Kozacılık vardı. Patlıcan, biber gibi sebzeler ve meyvecilik de vardı ama daha az. Buğday kendi geçimliğimiz kadar ekilirdi. Un yapılırdı değirmende. Tütünden para kazanılmaz oldu. 12 ay boyunca da emek verilen bir üründü. Gece tütün kırmağa gidilirdi tarlaya. Soğukta kırılması gerekiyor ki sıcakta salmasın kendini. Kırılanlar getirilir aynalara dizilir. Çok zahmetli işti. Tekel’e verirdik, ya da tüccar gelip alırdı. Kozacılık da bitti. Dut ağaçları kalmadı. Getirisi

olmadı. Ve bunların yerine sebzeçilik arttı. Ziraat teşvik etti. 1970’li yıllardan itibaren meyvecilik arttı. Şeftali, armut ekiliyor.”

(Halil İbrahim Duman – 1953- Barakfaki): *“Köyümüzde hayvancılık önceden yaygındı. Herkesin evinde muhakkak keçi, koyun vardı. Köyün sığır ve koyun sürüleri vardı. Traktör öncesi ulaşım için at ve eşeklerden faydalanılırdı. O yüzden %80 köylünün evinde atı vardı. Manda da vardı köyde. İnsanlar kendi evlerinin ihtiyacını karşılamak için hayvan besliyorlardı. Köyümüzde meyvecilik başlayınca hayvancılık bitti. Meyve olunca hayvan yaşayacak yer yok. Hayvan besleyenler şimdi beş haneyi geçmez. Sütü köylüye satıyorlar. 1970’li yıllardan itibaren et sektörü oluştu. Kasaplar, et mangallar kuruldu. Şimdilerde azaldı”.*

Kestel – Derekızık:

(İzzet Güngör – 1972 – Derekızık): *“Derekızık soğuk bir bölge. Sulak araziye sahip. Su deposu ve damlama sistemi var. Şebekeden gelen su kullanılıyor. 10 yıl kadar önce Kooperatif ve Nestle Fabrikası ile ortak yapıldı. Sulama karşılığı ücret ödenmiyor.”*

(İrfan Öncel - 1949 – Derekızık): *“Eskiden kozacılık vardı. 2-3 paket yapılırdı. 1970’lerde bitti. Dut yaprağı da alıcılar da azaldı. Köyümüzde kestaneçilik yoğundu. 10-15 yaşlarındaydım köye kestane almaya şekerci geliyordu. 100 ton kestane alırdı. Beyrut, Suriye’ye kestane gönderilirdi. İşçiler geliyordu köye. Neredeyse 200 yıllık olan kestane ağaçları 1970’te kurudu. Mürekkep hastalığı vurdu. Kestanenin bitmesiyle dağcılığa başladık. Odun kesip satıyorduk. Kestane ağaçları da kesilip satıldı. Fasulye de ekiyorduk. Şimdi çilek, sera var. Çilek 1950’li yıllarda gelen muhacirlerle köye geldi. İstanbul’a satışı yapılıyor.”*

Mustafakemalpaşa - Koşuboğazı:

(Hikmet Alpay – 1972 – Koşuboğazı, Köy Muhtarı): *“10-11000 dönüm arazi vardı. 4000 dönümü satıldı. Artezyen su var. 10-15 metreden su çıkıyor. Kapalı su sistemi de yakında gelecek.*

Eskiden köyde buğday, çavdar, susam, tütün, pamuk ekiliyor ve kozacılık yapılıyordu. Pancar ekimi de yaygındı ama Susurluk Şeker Fabrikası kapanınca pancar ekimi azaldı.”

(Atluhan Güneş – 1953 – Koşuboğazı): “Köyde değişim Ecevit döneminden sonra başladı. Toprakta reform yapılacak diye civardaki büyük çiftlikler topraklarını satılığa çıkardı biz de onlardan toprak aldık. Ayrıca pancar motorunun sulamada kullanılmasıyla da kaderimiz değişti. 1960’lı yıllarda TAT fabrikası da kurulunca domates, biber yetiştirmeye başladık. Eskiden bizim çocukluğumuz zamanında ekinler daha çıkmadan başağı kırıp öğütüp un yapıyorlardı. Çarıkla geziyorlardı. Ayaklar daha evden çıkınca ıslanırdı. Bütün gün ıslak ayakla çalışırdık.

Özellikle son 10 yıldır tarımda sıkıntılar yaşıyoruz. Domates 25 kuruş. Girdiler %30 arttı, mazot fazla pahalı. Fabrikalar şartname ile ürün alıyor köylüden. Gübre ve tohumu fabrikadan almak zorundayız. Ve ürünü de istediği zaman vermeliyiz. Hepsini kendi eline topluyor.”

(Cavit Taşdemir – 1954- Koşuboğazı): “Eskiye nazaran hayvan az. Ağırılık büyükbaş. Herkes de yok. 100 hanede var. Koyunlar vardı çocukluğumda. Yerli koyun, haradan koç alıp üretiyorlardı. Sonra Merinos çıktı. Köylü alışverişini yapıyor, yapağı zamanı parasını getiririm diyordu. Yapağı Merinos’a satılıyordu. Şimdi adam kırıp merada bırakıyor. Para etmiyor yapağı. Ufak süthaneler vardı o zamanlar. Büyük firmalar var etrafımızda onlara veriyoruz sütü ama süt karşılığı %30, %40 yem alacaksın benden diyor. Süt parası 1.000 TL ise 400 TL’lik yem alacaksın. Günde 6 ton süt toplanıyor. MBH firmasına veriyoruz”

Mustafakemalpaşa - Doğancı:

(Ali Şen – 1930 - Doğancı): “4000 dönüm araziye sahip köy. Eskiden buğday, mısır, gündöndü, arpa, karpuz ekerdi. Piyasalar yoktu herkes kendi ihtiyacı kadar ekerdi. Tütün ekimi ve kozacılık da vardı. Tütün artık randıman vermemeye başladı ve bitti. Tütünü olan sabah namazında giderdi kırmaya. Tüccar mala bakar ona göre fiyat verirdi. Bayırlara tütün ekilirdi. Şimdi onun yerine yulaf, fiğ ekiliyor.

Köye sulama kanalları 1970'lerde geldi. Daha önceden 1950'lerde 60'larda bel bellemeye Mudanya'ya ya da etraftaki çiftliklere çalışmaya, orağa gidilirdi. Sulamalar geldikten sonra domatesle beraber para kazandık. Suyun gelmesi ile sebze, meyve tarımı mümkün oldu. Ama bor madeni tarımı da hayvanı da olumsuz etkiliyor. 1970-80 yılları arası pirinç de ekildi ama su yeterli gelmedi. 1990'larda şeftali ekimi de yapıldı. Fakat kar edilmedi ağaçlar söküldü. Şimdilerde mısır, kavun, karpuz, domates, salçalık biber, yonca ekiliyor. Deveci armudu ve Santa Maria armudu yetiştiriliyor. Domates TAT, VATAN gibi fabrikalara veriliyor. Diğerleri hallere gönderiliyor. 3-4 yıl önceye kadar köyde de hal kuruluyordu.”

(Ahmet Rahmi Köse – 1955 - Doğanca): *“Maliyetler çok arttı tarımda. Devlet desteği de çok az. 100 dönüme 1100 TL hem mazot hem gübre parası veriyor. 480 TL'ye mazot alıyorsun zaten. İşçi yevmiyeleri arttı. Para kazanamıyoruz. Malı satıp borcu ödüyoruz.*

Hayvancılık da öncelere göre az. Köyün 150-200 civarında manda, koyun ve sığırı vardı. Önceden 70 hanede bakılıyordu. Şimdilerde 20 hane ancak. Önceden sütçüler gelip sütü evden alırdı. Şimdi büyük şirketlerin adamı geliyor. Köy meydanında sütleri topluyor gidiyor. SEK işletmesi geliyor sütleri toplamaya.”

İznik - Çakırca:

(Zeki Bayrak – 1970 – Çakırca, Köy Muhtarı): *“7000 dönüm tamamı sulanabilir arazimiz, 1040 dönüm de tapulu meramız var. 1990'lara kadar hububat ekimi söz konusuydu. Buğday, mısır ekiliyormuş. Geniş buğday tarlaları vardı. Ağalar minareye çıkıp işçiye gösterirmiş, git şu bölümü biç derlermiş. Kendileri gitmezlermiş bile. İşçiler dağ köylerinden geliyormuş.*

1952 yılında dedem Ali Bayrak İstanbul'a salatalık gönderiyordu. İlk su motorunu da köye dedem getiriyor. Önceden İznik Gölü'nde balıkçılık yaparmış dedem. İstanbul'a balık götürürmüş. Balıkçılıktan kâr elde edemeyince bırakıyor. İstanbul'da bir arkadaşının aracılığıyla Çengelköy salatalığı tohumunu getiriyor ve ekiyor. 10-15 yıl salatalık ekildi köyümüzde. 9 kamyon salatalık alıyordu dedem. Üstelik o zaman gübre, makine de o denli fazla yok. Arap ülkelerine ihraç ediliyordu. Zamanla çiftçinin

gözü açıldı. Traktörler, pulluklar alındı. 1980'lerde domates ektiler. 1980'lere kadar kozacılık da yapıldı köyde.

1986'da su kanalların açılması ile sulu tarıma geçildi. 1987'den itibaren erik, şeftali, zeytin ekiliyor. Gemlik tipli zeytin ağaçları ekildi. Bayırlarda zeytin ağaçları, ovada göl, dere kenarlarında meyve ve sebze ekimi söz konusu. Çakırca Köyünde şimdilerde şeftalinin nektarin cinsi yetiştiriliyor. (4 bin ton), zeytin (2 bin ton), kivi, üzüm(1 ton), kabak, brüksel lahanası, papaz eriği(2 bin ton) en başta gelen ürünlerimiz. Son 4-5 yıldır kivi ekilmeye başlandı. Zeytin bahçelerini kiviye çevirenler var. Kaliteli bir ürün alınıyor. Üzüm konusunda müşküle üzüm bitti. Red globe, michele palieri geldi. Hepsi sofralık üzümler. Kabak sakız kabağı. Brüksel lahanasında Türkiye üretiminin %50'si köyümüzde elde ediliyor. Çok kaliteli papaz eriğimiz var. Patentini almaya çalışıyoruz. Ürünlerimizin bir kısmı Kadıköy'e pazarlanıyor. Kabak Yenişehir'de işlenip Rusya ve Avrupa'ya ihraç ediliyor. Erik ve Nektarin de ihraç ediliyor. Köyümüzün bulunduğu yer (Karasu Havzası) alüvyonlar bakımından çok zengin. Bu yüzden çok verimli topraklara sahibiz.

Eskiden hayvancılık yapılmaktaydı. Hububat ekimi bitince hayvancılık da bitti.(Yem sorunu dolayısıyla). Büyükbaş 30-35 adet. 10 tane de manda var köyde. Eskiden 200-300 civarında manda vardı köyde. Mandalar varken sazlıklar bu kadar yoğun ve sık değildi. Mandalar orada yayıldıkları için sazlıkları engelliyordu. Sazlıklar oksijen üretiyor ve oksijen üreten yer soğuk oluyor. Balıklar yumurtlayamıyor. Yani manda bitti balıklar azaldı. Manda sucuğu çok iyi idi. Manda kesileceği zaman köy meydanında insanlar satın alırlardı. Sucuk olarak satın alırlardı. Kasaplar vardı köyümüzde. Ama köfteci Yusuf İşletmeleri piyasaya hakim oldu. 1997'de küçük bir yerde başlamıştı. Hayvancılık yoğunken sütünden tereyağı, yoğurt yapıyordu. İznik halk pazarında satılıyordu. 1990'larda İtimat isimli firma sütü almaya başladı.

1986 Çernobil faciasından sonra gölde balıklar azaldı. Şimdilerde var olan balıklar: sazan, yayın, gümüş balığı, İsrail sazanı, kızılkanat, ördek balığı, ilik balığı, tatlisu kefali, kerevit. Göl kendi kendini temizlemeye başladı. Fabrika atıkları konusundaki önlemlerle balık sayısı artıyor.”

İzник - Elbeyli:

(Hasan Ünal – 1963 – Elbeyli, Köy Muhtarı): “Köyün 8000 dönüm tarım yapılan arazisi var. Sulu tarım yapılıyor. Eskiden hububat ekimi yaygındı. Buğday ve arpa ekiliyordu. 1960-90 arası üzüm bağları yaygındı. 1985’te su kanallarının gelmesi ile sebzeçilik ve meyvecilik yaygınlaştı. 1990 sonrası zeytin ve 2010 sonrası da şeftali ekimi yaygınlaştı. Kiraz, elma, erik, armut ekimi de yapılmakta. Sebze olarak da fasulye, kabak, domates yetiştiriliyor. 1990’lara kadar kozacılık da çok yoğun olarak yapılmaktaydı. 1960’lı yıllarda koza zamanı Gönen’e dut yaprağı almaya giderdik. Yetmezdi. Haşhaş, tütün de ekildi.”

(Yıldırım Bodur – 1969 – Elbeyli): “Hayvancılık yapan çok az kaldı. Önceden her evde en az 2-3 sığır vardı. Çoban toplayıp götürürdü. Binlerce hayvan vardı. Manda daha çok çift sürmek için beslenirdi. Traktör de yaygınlaştınca binek hayvanları kalmadı. Önceleri sütler yoğurt yağ, peynir olarak değerlendirilirdi. Bakır kaplarda köy içinde veya İznik’te satılırdı. 1985’te İtimat Firması açılınca oraya verilmeye başlandı.”

Gemlik – Engürücük:

(Mustafa Bilgiç – 1970 – Engürücük, Köy Muhtarı): “1960 öncesi temel geçim kaynağı buğday, zeytin ve hayvancılıktı. Fakat insanlar kendi geçimleri için yaparlardı. 1965’ten itibaren Marmarabirlik ile beraber zeytin arttı; hayvancılık ve diğer bitkisel üretim bitti. Kendi ihtiyaçları yerine piyasaya yönelik üretim yapılmaya başlandı.

Daha eskilerde kozacılık, tütüncülük ve kenevir ekimi de vardı. Zeytin ile beraber koza bitti. Zeytine atılan ilaç olumsuz etkiledi.

Önceden köyde mandalar vardı. Çok yaygın değildi ama küçükbaş hayvancılık da vardı. Köyde kazlar da çoktu. Artık eşek, beygir dahi yok.”

Gemlik – Narlı:

(Halit Küçük – 1955 – Narlı): “Önceden kozacılık, zeytin, arpa ve buğday vardı. Zeytin çok yoğun değildi. Zeytinyağını kandillerde yağ olarak kullanıyorduk. Zeytin ancak 1980’de yayıldı.

Koza Kozahan'a götürülürdü. Önceleri hayvanların sırtında sepetlerle götürülürdü. Sonraları minibüs, otobüs ile. Kozacılık zeytinle bitti. Zeytin ilaçlanınca böcekler ölüyordu. Zeytin üstelik para ediyordu. Böcek daha zordu. O yüzden dut ağaçları söküldü.”

(Mehmet Çavdar – 1970 – Narlı): *“1970'lere kadar köyde karakeçi vardı. Orman Kanunu sonrası keçi yasaklanmış. Her evde insanların kendi ihtiyaçlarına yetecek kadar büyükbaş hayvan da bulunurdu. Etini, sütünü köylü kendisi değerlendiriyordu. 1980'lerden beri o da bitti.*

Köyde balıkçılık da var ama büyük çapta değil. Büyük balıkçılık yok. Önceden tekir, lüfer, karides vardı denizde, şimdi artık çok nadir. İspari, izmarit, mürekkep, lipsos çeşitleri bitti. Gümüş balığı da bitiyor. Avlanma teknikleri de bitiyor”

2.2.Dağ Köylerinde Tarımsal Üretime İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı:

Keles - Belenören:

(Ali Osman Gökçe – 1956 – Belenören): *“Köyün sınırları içerisinde Kocasu Deresi (Kirmastı Deresi) geçmektedir. Kuru, geçimlik tarım yapılmakta idi. 1960'lı yıllarda köylü kendi işini yapıp diğer köylere orak, zeytin işlerine giderdi. 1970'li yıllarda kiraz tarımı ile Belenören'in refah seviyesi arttı. Tahıl ürünü olarak buğday, arpa ekilmekte; meyve olarak şeftali, elma yetiştirilmekteydi. Ama artık buğday, arpa yok. Eskiden büyük bağlar, dutluklar vardı. Eskiden merkeplerle İnegöl'e üzüm satmaya gidilirdi.”*

(Celalettin Çalım – 1961 - Belenören): *“Menderes'in başbakanlığı döneminde köye Amasya elması fidesi getiriliyor ve tahıl ekimi azalıyor. Elma için Zonguldak'tan tüccar gelip alıyor. Başlangıçta güven sağlandı ama sonradan tüccar köylüye paralarını vermedi. Elmacılık Belenören'de bitti. Köye Napolyon Kirazını 1970'li yıllarda Mali Müşavir Cemil Naci Yılmaz getirdi. 1972'de de meyve kurusu üzerine ticaret yapan Mehmet Haydarlıoğlu bademi getirdi. 20-25 yıldır köyde kiraz, vişne, ceviz, badem yetiştiriliyor. Getirisi daha fazla olduğu için meyveciliğe dönüldü.*

Önceden küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık vardı. Şimdilerde çok az. Önceden ortak çoban köy sığırını toplardı. Köy korucusu tutulurdu köye.”

Keles - Uzunöz:

(Celal Hizmet – 1947 – Uzunöz): “Köyde kuru tarım yapılıyor. Buğday, arpa, mısır, nohut ekiliyor. Su konusu sıkıntılı. 15 senedir köyde kiraz ve vişne yapılıyor. Kiraz çocukluk dönemimizde vardı ama her evde bir iki tane. Sonra elma, vişne ve kiraz dikildi. Vişne ve elma para etmeyince ağaçlar kesildi. Kiraz yoğunlaştı. Kiraz 1990-93'ten beri yoğun.

Büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık var. Eskiden daha fazla iken şimdilerde azaldı.”

(Şerife Çetinkaya – 1943 – Uzunöz): “Tütün ve bağcılık yapıldı zamanında. Şimdilerde nohut, mercimek ekiliyor. Genç nüfus azaldığı için artık yapılamıyor.15 yıldır yabancı hayvan sorunu da yaşanıyor. Bağcılık yapılırken pekmez, sirke, bulama imal ederdik.”

Harmancık - Dutluca:

(Recep Bektaş – 1934 – Dutluca) : “Köy sulanabilir nitelikte, yaklaşık 1000 dönüm araziye sahip. Eskiden buğday ekilirdi. Gübre kullanılmadığından ürün azdı. İpekböcekçiliği de yapardık. Aspir (diken) ekerdik, öküzlerle dövülürdü. Kara arpa ekerdik. Tarlalardan diken toplayarak öküzlere yedirirdik. Mısır kocanı dövüp yedirirdik. Tavşan ve tilki postu satardık. O dönemde hayat sıkıntılı idi. Bağlar da vardı zamanında. Köyde şimdilerde rençberlik yapan çok az. İki kişi yapıyor rençberlik. Diğerleri emekli oldular. Genellikle krom madeninden emekliler.”

(Osman Çetin – 1977 – Dutluca, Köy Muhtarı): Köylünün %99'u krom madeninden emekli. (Özel Krom madeni, 35-40 yaşlarında erken emeklilik var) Hayvancılık köyün temel geçim kaynağı. Özellikle de küçükbaş hayvancılık yaygın. 2000'e yakın hayvan var.”

Harmancık – Ballısaray:

(Mustafa Güleç - 1944 – Ballısaray): “Buğday, arpa, mısır, nohut ekiliyor. Geçimlik , kendine yeter tarım söz konusu. Arazi geniş değil su sorunu da mevcut. Bu sebeple hayvancılık yapılıyor. Harmancık'ta süthane var.

Önceden gübre olmadığı için arazilerimiz verimsizdi. Geçime yetmediği için Akhisar, Kırkağaç tarafına tütün ve pamuk tarlalarında çalışmaya giderdik. 3-5 kişi beraber giderdik. Makine girdikten sonra gitmedik. Gittiğimiz yerlerde tarlalarda kalıyorduk. Kendi yatağımızı sırtımızda götürüyorduk. Harmancık'ta krom madeninde çalışan çok oldu. Çoğu kişi oradan emekli oldu.”

(Medine Sergin – 1941 – Ballısaray): “Buğday, arpa ekerdik. Elimizde oraklarla biçerdik. Orak kesmesin diye ağaçtan ellik yapar, el ayasına takardık. Mısır, nohut, kozacılık yapıldı. Koza Harmancık'a götürülürdü. 35 sene önce Tarım Müdürlüğü'nden elma ve ceviz fideleri verildi.”

Büyükorhan - Yenice:

(Mehmet Yıldırım – 1955 – Yenice): “Köyün arazisi etrafında Yenice Göleti ve Büyükorhan Barajı bulunmaktadır. Tarım ve hayvancılık söz konusu. Özellikle büyükbaş hayvancılık yapılmaktadır. Önceden küçükbaş hayvancılık da vardı. 1970 öncesi ekilen ürünler kara çavdar, mercimek, arpa, buğday, mısır (silajlık), fasulye, yonca. 30 yıldır çilek ekiliyor köyde. Çilek dolayısıyla köye büyük fabrikalar alıcı olarak geliyor.

Daha önceden köylü diğer köylere ve şehirlere tarım işçisi olarak çalışmaya gidiyordu. Bergama, Akhisar vs. 1940-50'lerde yürüyerek gidiliyor. Zeytin, incir zamanları ya da bağ belleme zamanları gidiliyordu. Bademli'de büyük bağlar vardı. Yataklar sırtlarında gidiyorlar. Tarlada veya hayvan damlarında yatıyorlardı.”

(İzzet Zeybel – 1953 – Yenice): “Mısır gölet sonrası çok verimli oldu. Hayvan yemi olarak kullanılıyor. Köylünün bir kısmı 1965-1990 yıllarında çeşitli şehirlerde yüksek gerilim hatlarında çalıştılar. Ve bu işten çoğu emekli oldu. Öncesinde tarımla karın doymuyordu”

Büyükorhan - Kınık Köyü:

(Akif Süngü – 1942 – Kınık): “Köy arazisi engebeli arazi. Kınık Göleti civarında sulak arazi var. Buğday, arpa, çavdar ekiliyordu önceden. Şimdilerde en çok silajlık mısır ekiliyor, hayvan yemi olarak kullanılıyor.

Eskiden köyün erkekleri Bursa köylerine ve Kırkağaç’a çalışmaya giderlerdi. İki ay orada çalışıp kazandıkları ile bir yıl idare ederlerdi. Bağlara, tütün tarlalarına çalışmaya giderlerdi. Yüksek gerilim hatlarında çalışmaya başlanınca diğer yerlere çalışmaya gitmeyi bıraktılar.”

(Ahmet Oruç – 1933 – Kınık): “Büyükbaş hayvancılık yaygın köyde. Ama meramız olmadığı için hayvanlar damda bakılıyor. Önceden süt sütçüler tarafından toplanıyordu. Artık Kay, Yörsan gibi firmalara veriliyor süt.

Köyün en büyük sıkıntısı pazara uzak olması. Ürün tarlada çürüyor. Bursa uzak, Büyükorhan’da da herkeste var aynı ürünler.”

Osmangazi – Kirazlı:

(Murat Sevimli – 1973 – Kirazlı): “Köyümüzde 1980’den sonra çilek ekimi başladı. 2000’lerde çilek verimi düştü ve Ahududu ekimine başladık. Kestel Alaçam tarafından fidelerini almıştık. Çilek öncesi buğday, arpa, çavdar ekiyorduk.”

3.TARIMSAL ÖRGÜTLENME

Tarımsal amaçlı kooperatiflerin çiftçi üzerindeki olumlu etkilerini araştırmamızın ikinci ve üçüncü bölümlerinde Türkiye genelini ve Bursa özelini temsil eden bilgiler ve rakamlarla ifade etmiştik. Sözlü tarih görüşmelerimizle de Bursa köylüsünün, incelediğimiz dönemde, gerek Tarım Satış Kooperatifleri gerekse de Tarım Kredi Kooperatifleri ile yoğun temas halinde olduklarını tespit ettik. Özellikle kredi kullanımı veya gübre - tohum - makine alımı konularında, kimi zaman nakdi kimi zaman da aynî (tütün, yapağı, buğday) bedel karşılığı bu kooperatiflerden faydalanmışlardır. 1960’lardan itibaren tarımsal kalkınma kooperatifleri de yaygınlık kazanmıştır. Tarımsal amaçlı kooperatifler, üreticilerin (ortaklarının) tarımsal üretim faaliyetleri ile mesleki faaliyetlerinde ihtiyaçlarını karşılamak, ürünlerini daha iyi

değerlendirmek ve ekonomik menfaatlerini korumak amacıyla kurulmuşlardır. Bu amacı gerçekleştirmek için ortaklarının üretim girdilerini temin etmek, ürünlerini alıp en iyi şartlarda değerlendirmek, gerekirse işleyip mamul haline getirerek piyasaya sürmek ve ortaklarının finansman ihtiyaçlarını aynı veya nakdi kredi yoluyla karşılamak faaliyetlerinde bulunmaktadır.³¹⁴ Özellikle Marmarabirlik, Bursa’da zeytin tarımının gelişmesi konusunda oldukça etkili olmuştur. Zeytin alanlarının artması, gübre ve ilaç konusunda destekleme, ürünün satın alınması ve pazarlama konularında kooperatifin sunmuş olduğu olanaklar özellikle belirtilmektedir. Yine zeytin tarımının yoğun olduğu köylerde, yaşlı nüfusun büyük bir kısmı Marmarabirlik’ten emekli olduğunu ifade etmiştir.

Görüşmelerimizde Bursa’da faal çalışan tarımsal kalkınma kooperatiflerine sahip köylerin, bitkisel ve hayvansal üretimde neoliberal politikaların olumsuzluğundan en az derecede etkilendiklerini ve bu köylerde geleneksel çiftçilerin kapitalist girişimci haline dönüştüklerini tespit ettik. Görüştüğümüz köyler içerisinde, en faal çalışan kooperatifler Gürsu Ağaköy Tarımsal Kalkınma Kooperatifi, Mustafakemalpaşa Paşalar Köyü Tarımsal Kalkınma Kooperatifidir. İpekböcekçiliğinin yaygın olduğu dönemde Görükle Koza Kooperatifi de oldukça faal çalışmıştır.

3.1.Ova Köylerinde Tarımsal Örgütlenmeye İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı

Gürsu-Ağaköy:

(Hasan Subaşıay – 1941- Ağaköy): “*Kooperatif aracılığı ile Ürdünlü tüccarlar ile iş yapılıyor ve Ortadoğu’ya ürün gönderiliyor. Ağaköy Tarımsal Kalkınma Kooperatifi 1958 yılında kuruldu. Köylü bütün işlerini kooperatif ile yürütmekte. Kooperatifin buzhanesi, marketi, benzin istasyonu kantarı, ilaç bayiliği söz konusu. Köylü kooperatiften ihtiyacını alır hasat zamanı ödeme yapardı. 13 kişi ile kuruldu, bugün 300 civarında üyesi var. İlk Buzhane 1977, ikinci buzhane 1998. Toplam kapasite 4 bin ton.*”

³¹⁴ Başaran, Hayati, vd., “Yeniden Yapılanma Döneminde Tarımsal Kooperatifçilik”, <http://koop.gtb.gov.tr/data/553f4880f293706c84e911fb/Tar%C4%B1m%20ve%20Kooperatif%C3%A7ili k.pdf>

Nilüfer-Görükle:

(Nevzat Ulutaş – 1947 - Görükle): “Koza kooperatifinin 240 üyesi bulunmaktaydı. Almanya’ya işçi de gönderdi. Türkiye’nin değişik yerlerine koza tohumu verirdi. Kozabirlik’le rekabet edecek durumdaydı. Koza Kooperatifi’nin biçerdöveri, balya makinesi, halı tezgahları, örgü makineleri vardı. Koza bitince kooperatif de bitti.”

Nilüfer - Çalı:

(Mustafa Yunguş – 1958 – Çalı, Köy Muhtarı) : “Traktör, pulluk Tarım Kredi Kooperatifinden alınan krediler ile vadeli olarak alınıyordu. Tütün satarsın traktör, pulluk, gübre alırsın. Mayıs Haziran’da tütün parasını alınca verirsın”.

Nilüfer – Gölyazı:

(Ali Seyhan – 1945 - Gölyazı, Eski muhtar): “1965’te su ürünleri kooperatifi kuruldu, küçük bir minibüs alındı. Kredi kullanımı 80’li yıllarda başladı. İlk kredi Ziraat Bankası’ndan, traktör almak için kullanıldı. Tarım Kredi Kooperatifleri 4 yıl vadeli kredi veriyordu.”

İnegöl – Hayriye:

(Cemalettin Ayhan – 1958 - Hayriye) : “1963 yılında Tarımsal Kalkınma Kooperatifi kurulmuş. Mimar Mühendis Ahmet Özkan kurucusu. İlk toplu taşıma aracını da 1966 yılında Tarımsal Kalkınma Kooperatifi köye alıyor. Kooperatifin mandırası, besihane ve tavuk çiftliği vardı. Gelir sene sonu üyelere dağıtılırdı. Kooperatif aracılığı ile ormandan iş de alınıyor. Kesi, çekim, nakliye işi yapılıyor. Kooperatifin bugün 254 üyesi bulunmaktadır.”

Yenişehir- Orhaniye:

(Şükrü Bayram – 1958 – Orhaniye): “1978’de Tarımsal Kalkınma Kooperatifi kuruldu. Hala faaliyette. Köylüden süt topluyor, peynir, tereyağı, yoğurt yapılarak satılıyor. 200 kadar ortağı olan bir kooperatif. Köy içerisinde kooperatifin benzin istasyonu da var. Toplanan sütler peynir yapılarak Yenişehir, Bursa ve İstanbul’a pazarlanıyor. Kooperatifin ayrıca iki de marketi bulunmakta. “

(Hakan Dukar – 1970 – Söylemiş): “1970’lerde Söylemiş Tarımsal Kalkınma Kooperatifi kuruldu. Hala faaliyette. Traktör, ekipman aldılar. Balya makinesi var. Çoğunlukla kendi ortaklarına hizmet veriyor. Eskiden yem, un hizmeti de veriyorlardı. Köyün arazisinin çoğu kooperatif arazisi oldu. Büyükşehir yasası yürürlüğe girmeden önce Köy Kanunu kapsamındaki mülkiyete el konulmaması için kooperatife devredilmiştir. ”

Karacabey- Dağkadı:

(Celali Çivici – 1934 – Dağkadı): “Köyde 1945 yılında Tarım Kredi Kooperatifi 1978’de de Tarımsal Kalkınma Kooperatifi kuruluyor, ikisi de halen aktif. Artık büyük firmalar gelip sütleri alıyor. Tarımsal kalkınma kooperatifi var, fiyat anlaşmasını yapıp köylünün sütünü toplayıp veriyor. ”

Mustafakemalpaşa – Paşalar:

(Hüseyin Pazarcıklı – 1953 – Paşalar): “Köyün Tarımsal Kalkınma Kooperatifi 1971’de kuruldu. 10-11 ton günlük süt toplanıyor ve işleniyor. İşçiler de ustalar da bizden.

Ayrıca kooperatif, biçerdöver, balya hizmeti sağlıyor ve yem getiriyor. Bütün köy kooperatife üyedir. ”

İznic - Çakırca:

(Zeki Bayrak – 1970 – Çakırca, Köy Muhtarı): “1960’larda Tarım Kredi Kooperatifi açıldı. 2011’de de Tarımsal Kalkınma Kooperatifi kuruldu. Kooperatife bağlı buzhane mevcut. Ayrıca köylüye tuz ve ekipman hizmeti veriyor. Dal parçalama makinesi, gübre atma makinesi kiralyorlar köylüye. Kooperatifin 80 üyesi mevcut.

Marmarabirlik İznic Şubesi 1969’da kurulduğunda babam 33 nolu ortağı olarak üye oluyor. O dönemde kooperatife üye olanlara komünist diyorlarmış. 1948’de Çakırca’nın muhtarlığını yapan Şuayip abi kurucu olmuşlar. Marmarabirlik gübre, ilaç, pazarlama imkânlarıyla beraber emekli olmalarını da sağladı. Köylü kâr etmeye başladı. 1988’de çıkan kanunla yaşlıların çoğu Marmarabirlik’ten emekli oldu. ”

Orhangazi – Narlıca:

(Mehmet Arık – 1951 – Narlıca, Köy Muhtarı): “25-30 senedir köyde Su Ürünleri Kooperatifi, 15 senedir Tarımsal Kalkınma Kooperatifi ve Otobüsçüler Kooperatifi (Narlıca Otobüs firması 20 otobüs var) bulunmaktadır. Tarımsal Kalkınma Kooperatifinden ziyade Marmarabilik’in faydasını gördük. 60-70 yıldır zeytin almaya geliyor.”

3.2.Dağ köylerinde Tarımsal Örgütlenmeye İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı

Keles – Belenören:

(Celalettin Çalım – 1961 - Belenören): “Cemil Naci yılmaz köyde kalkınma kooperatifi ve değirmen kurdu. O dönemde yurt dışına işçi gönderilmesi vardı. Gediz depremi olunca işçi göndermede Kütahya tarafına öncelik verildi. Cemil Naci Yılmaz kurduğu köy kalkınma kooperatifi ile yurt dışına işçi göndertti. 80 kişi gitti.”

Keles – Sorgun:

(Necati Ekşi – 1956 - Sorgun): “1968 yılında köyümüzde Orman Kalkınma Kooperatifi kuruldu. Köyün ileri gelenleri Baraklı köyünden öğrenip kuruyorlar. Ormandan kesim yapıyor. Üyeleri devlet için kesim yapıyorsa %25 köye kalıyor.

Kooperatif aracılığı ile süt de toplanıp değerlendiriliyor. Köyden 6-7 kişi bu işte çalışıyor. Hem vatandaşın sütü değerlendiriliyor hem de bu kooperatif aracılığı ile tohumluk ve gübre sağlanıyor. Kooperatifin 3-4 ulaşım aracı da bulunmaktadır.”

Osmangazi – Kirazlı:

(Hasan Abacı - 1974 – Kirazlı): “1971 yılında Tarımsal Kalkınma Kooperatifi kurulmuş. Bugün 140 üyesi var ama faal değil. Üyelerde bilinç yok. İnsanlar yöneticilere güvensiz.”

Orhaneli – Letafet:

(Arif Asa – 1945 - Letafet): “Köye ilk traktörü, 1978 yılında Sabri Koç, hayvan satıp Tarım Kredi Kooperatifinden aldı.”

4.BURSA KÖYLERİNİN SOSYO-KÜLTÜREL GELİŞİMİ:

İncelediğimiz dönemde Bursa'nın kırsal kesiminde yaşanan sosyo-kültürel gelişim de ele alınmıştır.

4.1.Tüketim Alışkanlıklarının Değişmesi

Tarımsal üretimin artmasıyla kapalı ekonomiden pazar ekonomisine geçen köylü, hem artı ürününün pazara sunulması, hem de sağladığı parasal gelirin değerlendirilmesi bağlamında kendisi de bir pazar haline gelmiştir. Şüphesiz bu değişimde köy yollarının yapılmasının katkısı büyüktür. Bu sayede köylerin şehirle iletişimi artmış, kentin gündelik yaşam alışkanlıkları, köylerde yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Kapalı köy ekonomisinin hâkim olduğu 1950'lere kadar besin, giyim gibi temel tüketime yönelik ihtiyaçlar, hane içerisinde karşılanırken, pazara açılma ile beraber yavaş yavaş bu durum ortadan kalkmış ve pazara bağımlılık artmıştır. Önceden ekmeğini kendisi pişiren, bulgurunu, nişastasını, yoğurdunu, tereyağını kendisi yapan köyler, artık bu en temel ihtiyaçlarını dahi marketlerden karşılamaktadırlar. Yine 1950'lerden itibaren, önce ova köylerinde olmak üzere dayanıklı tüketim malları, traktör, otomobil gibi araçların kır hanelerinde bulunurluğu her geçen yıl artış göstermiştir. Tarım girdilerinden kimyasal gübre, ilaç, tohum da tümüyle pazardan karşılanmaktadır.

Görüşmelerimizde köylere ilk traktör ve ilk televizyonun hangi tarihte alındığı ile ilgili sorular sorduk. Aldığımız yanıtlar ile köylerin pazara açılışları ile ilgili genel bilgiye ulaşmaya çalıştık. Tablo 44 ve Tablo 45'te görüleceği üzere Bursa'da ova köyelerine 1950'lerde girmeye başlayan traktör, İnegöl, Kestel gibi uzak ilçe köyelerinde ve dağ yöresi olarak adlandırılan Harmancık, Keles, Büyükorhan ve Orhaneli'nin köyelerinde 1970'lerden itibaren görülmeye başlanmıştır.

Bursa'da televizyon gibi dayanıklı tüketim mallarının köylere girişi 1960'lı yılların sonlarından itibaren başlamış 1970'lerde hızlanarak devam etmiştir. Görüşmelerimizde sözlü tarih tanıklarına yönelttiğimiz "*İlk televizyon köye ne zaman alınmıştır?*" sorusuna karşılık aldığımız cevaplardan görüldü ki traktör gibi televizyon da önce ova köyelerinde sonrasında dağ köyelerinde yayılım göstermiştir. Tarımsal üretim

konusunda diğerlerine göre daha ileri düzeyde olan Görükle, Çalı, Belenören, Gedelek gibi köyler dayanıklı tüketim mallarının da ilk girdiği köylerdir.

Genellikle köylerde ilk televizyonlar köy kahvehanesine ya da köyün erkeklerinin toplandıkları yerlere alınmıştır. Bu bağlamda tespit ettiğimiz bir diğer ayrıntı da kimi köylerde Almanya'ya işçi olarak gidenlerin aracılığıyla televizyonun köye girmiş olduğudur.

Tablo 44: Seçilmiş ova köylerinde traktör ve televizyonun köye giriş tarihleri

İLÇE	KÖY	Traktör	Tv
Osmangazi	<i>Selçukgazi</i>	1964	1974
Nilüfer	<i>Görükle</i>	1950	1968
	<i>Çalı</i>	1950	1970
Mudanya	<i>Tirilye</i>	1950	1972
	<i>Mirzaoba</i>	1962	1975
Gürsu	<i>Ağaköy</i>	1952	1971
Kestel	<i>Barakfaki</i>	1960	1974
	<i>Derekızık</i>	1970	1975
Gemlik	<i>Engürüçük</i>	1962	1973
	<i>Narlı</i>	1965	1974
Karacabey	<i>Dağkadı</i>	1948	1974
	<i>Karakoca</i>	1950	1974
Mustafakemalpaşa	<i>Doğancı</i>	1950	1972
	<i>Koşuboğazi</i>	1960	1972
İznik	<i>Çakırca</i>	1960	1970
	<i>Elbeyli</i>	1968	1973
Orhangazi	<i>Çakırlı</i>	1952	1971
	<i>Gedelek</i>	1950	1973
İnegöl	<i>Hayriye</i>	1969	1973
	<i>Gündüzlü</i>	1960	1974
Yenişehir	<i>Söylemiş</i>	1952	1972
	<i>Orhaniye</i>	1958	1978

Tablo 45: Seçilmiş dağ köylerinde traktör ve televizyonun köye giriş tarihleri

İLÇE	KÖY	Traktör	Tv
Osmangazi	<i>Kirazlı</i>	1975	1976
Orhaneli	<i>Gümüştınar</i>	1977	1976
	<i>Küçükorhan</i>	1977	1975
Keles	<i>Belenören</i>	1969	1970
	<i>Uzunöz</i>	1975	1975
Büyükorhan	<i>Kınık</i>	1973	1977
	<i>Yenice</i>	1973	1977
Harmancık	<i>Ballısaray</i>	1972	?
	<i>Dutluca</i>	1978	1976

Tablo 44 ve Tablo 45'teki veriler sözlü tarih tanıklarımızın yaklaşık olarak ifade ettikleri tarihlerdir.

4.2. Geleneksel Aile Yapısı ve Ev Kültüründe Değişim

İncelediğimiz dönemde Bursa'nın kırsal kesiminde yaşanan toplumsal değişim kapsamında aile yapısındaki gelişmeleri de gözlememiz mümkündür. Tarımsal üretimdeki değişim ve köylerin dışı açılması temelde aile olmak üzere gündelik hayatı da etkilemiştir. Ferhunde Özbay Dünden Bugüne Aile Kent ve Nüfus adlı eserinde : “*Kapitalizmin gelişmesi ile bireylerin ücretli işçiliğe geçişi, yani emeğin satılabilir bir meta haline gelmesi ekonomide “emeğin özgürleşmesi” olarak adlandırılmaktadır... Ailenin değişimi incelenirken ücretli işçiliğe geçişi, “emeğin aileden özgürleşmesi olarak tanımlamak daha anlamlı görünmektedir. Bu zamana kadar aile başkanının yönetiminde “aile işçisi” sıfatı ile çalışan üyeler, aile dışında emeklerini satabilir hale dönüşmüşlerdir. ...Bu durum aile üyeleri arasında ücretli olanlara, ataerkil aile yapısında olmayan yeni bazı ayrıcalıkların tanınmasını sağlamıştır.”*³¹⁵ şeklinde değerlendirmede bulunmaktadır. Bu bağlamda yaptığımız görüşmeler neticesinde, Bursa yerelinde, alternatif iş imkânlarına veya ulaşım kolaylıklarına sahip olan köylerde, ya da göç ile köyden ayrılma durumlarında emeğin aileden ayrılması ile birlikte, kararların da bağımsızlaştığını söyleyebiliriz. Bursa'da 1970'lerden itibaren ataerkil aile tipinin yavaş yavaş kırıldığını ve bu değişimin daha önce de ifade ettiğimiz gibi ova köylerinden başladığını görmekteyiz. Değişimde özellikle göç ve eğitim faktörleri etkilidir. Ataerkil aile yapısındaki değişimi incelemek amacıyla sorduğumuz sorulara aldığımız cevaplarla Bursa yerelinde 1970'lerden itibaren büyük aile tipinin

³¹⁵ Ferhunde Özbay, *Dünden Bugüne Aile Kent ve Nüfus*, İletişim Yayınları, 2015, s. 35.

yerini çekirdek ailenin almaya başladığını, evlilik yaşının arttığını, gelinlere ayrı ev açılmaya başlandığını görmekteyiz.

Saha çalışmamız sırasında köylerdeki geleneksel konut yapılarını inceleme fırsatı da bulduk. Geleneksel Türk evinin karakteristik özelliği olan sofa ve odalar, Bursa kırsal mimarisinin de temel öğeleridir. Evler genellikle iki katlı, nadiren üç katlıdır. Bulunduğu coğrafyaya göre ahşap veya taş malzeme ağırlıklıdır. Evlerin alt katlarında genellikle ahır, kiler, yerevi gibi bölümler bulunmaktadır. Ahşap veya taş merdivenlerle evin asıl bölümündeki sofaya çıkılmaktadır. Genellikle karşılaştığımız örnekler, bir sofa ve etrafında kapıları bu sofaya açılan odalar şeklindeki iç sofalı plan tipidir. Bursa köylerinde sofa için hayat ifadesi kullanılmaktadır. Hayat geleneksel büyük ailenin ortak yaşam alanıdır ve özellikle yazın daha çok burada vakit geçirilmektedir. Birkaç ailenin beraber yaşamasına imkân tanıyan geleneksel Bursa evlerinde, odalar da her bir ailenin ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde yapılmıştır. Odalarda genellikle ocak, gömme dolaplar, sedir bulunmaktadır. Kimi odalarda tek bir kişinin girebileceği boyutta, duvar içerisinde bölmeler söz konusudur. Bu bölmelere kinerlik ya da gusülhane denilmektedir. Evlerin genellikle hayatın olduğu kısmında, dışarıya çıkma şeklinde yapılmış, abdestlik ve devamında ayakyolu olarak ifade edilen tuvalet bulunmaktadır. Tuvaletin gideri, alt kattaki ahırın gideri ile aynı yere bakmaktadır.

Özellikle Bursa dağ köylerinde ocak kültürünün ayrı bir öneme sahip olduğunu gözlemledik. Kökeni Orta Asya'ya dayanan ocak kültürü, yuva, aile kavramlarına karşılık gelmektedir. Keles Belenören Köyünden Özer Ergenç, genç kızların çeyizleri için muhakkak tel kırma işlemeli ocak örtüsü hazırladıklarını ve bu örtünün eskiden gelin arabası yapılan, öküz arabasına asılarak gelinlerin baba evinden çıkarıldıklarını bize aktarmıştır. Bu örtü evin misafir odasındaki ocağa asılır ve gelin ile damat o odada gerdeğe girerlerdi.

Bursa kırsalındaki geleneksel ev kültürüne dair elde ettiğimiz bu bilgiler bugün artık kaybolmaya yüz tutmuştur. Köylerde özellikle 1970'lerden itibaren, geleneksel konutların yıkılıp yerine betonarme evler yapılması yaygınlık kazanmıştır. Ayakta kalan yapıların ise bir kısmı terkedilmiş ve yıkılmaya yüz tutmuş, bir kısmı da çeşitli dönemlerde yapılan eklemelerle, bozulmuştur.

Tablo 46: Bursa’da Evlerin Yapılışında Kullanılan Malzemeye Göre Köy Sayıları

Yıllar	Toplam Köy S.	Kerpiç	Ahşap	Taş	Hımış (karışık)	Tuğla
1945	759	323	35	25	375	1
1960	758	282	229	42	67	11
1976	762	158	188	62	46	196

Kaynak: DİE, 1945 Köyler İstatistiği-1960 Köyler İstatistiği-1976 Köy Genel Bilgi Anketi verilerinden derlenmiştir.

Köy konutlardaki yapılarındaki değişimi, Tablo 46’da daha iyi görebilmekteyiz. 1945-1976 yılları arasında, Bursa’da, kerpiç ve hımış yapıli evlerin bulunduğu köy sayılarında sürekli bir düşüş söz konusudur. 1945-60 yılları arasında, ahşap evlerin bulunduğu köy sayısı artış göstermiş, 1960 sonrası düşüşe geçmiştir. Muhtemelen bu değişimde 1956 Orman Kanunu ile getirilen yasaklar ve cezalar da etkili olmuştur. 1945-1976 yılları arasında sürekli ve en büyük artış tuğla evlerin bulunduğu köy sayılarında yaşanmıştır.

Bursa köylerindeki ev yaşamına ilişkin, sözlü tarih tanıklarının söylemlerini dikkate alırken bu insanların Yerli, Yörük (manav), Balkan göçmeni veya Kafkas göçmeni gibi farklı kökenden geldikleri ve geçmiş geleneklerini de birlikte taşımış olduklarını göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

4.2.1.Ova köylerinde Aile Yapısındaki Değişime İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı

Gürsu - Ağaköy:

(Turan Sarı – 1955 – Ağaköy): “1980’li yıllardan itibaren betonarme evler yapılmaya başlandı. Para çok kazanılınca evler değişti. Gelinler 1980’li yıllarda ayrı eve çıkmaya başladılar. Daha önce hep berber yaşılanıyordu.”

Nilüfer - Görükle:

(Nevzat Ulutaş – 1947 - Görükle): “Evlerde ilk değişim 1970’lerde başladı. Gelinlere yeni evler yapıldı. Önceden gelin aynı eve geliyordu.”

Mudanya – Tirilye:

(Hikmet Düvenci – 1962 – Tirilye): *“Evlenme yaşı erkeklerde 25-27 idi. Askerden evvel kız verilmezdi oğlana.”*

Mudanya - Mirzaoba:

(İsmail Hakkı Aytekin – 1933 - Mirzaoba): *“Askerden geldikten sonra erkekler evleniyordu. Kızlar 17-18 gibi evlenirdi. Önceden köyde hep ahşap kerpiç binaydı. Göçüyor onlar yenileri yapılıyor. Gelinler aynı eve geliyordu. Son 10 yıldır ayrı olanlar arttı.”*

İnegöl - Hayriye:

(Cemal Şengün – 1943 - Hayriye): *“Düğünler çok neşeliydi. Eskiden düğünler kadın erkek ayrı idi. Anne babanın isteği doğrultusunda gelin tercih edilirdi. İstemeye gidilir. Kız tarafı onay verirse oğlan tarafı hediyeler götürürdü.”*

(Ayşe Atabay – 1948 - Hayriye): *“Gelinler dışarı çıkamazdı önceden. Düğün ve kınalar kız erkek ayrı olurdu. Kızlar evde erkekler dışarıda. Şimdi artık karışık. Kız ve oğlan, aileleri isterse evlenirlerdi. Aile onayı olmadan evlenemezlerdi. Başlık parası alınırdı. Kız tarafı çeyiz hazırlığı için başlık talep ederdi.”*

İnegöl - Gündüzlü:

(Durmuş Sadık – 1933 - Gündüzlü): *“Eskiden dışarıya kız dahi verilmiyordu. Artık veriliyor. Başlık parası vardı. Kalkalı 30 yıl kadar oldu. Başlık parasına ağırlık deniliyordu. Kız isterse istemeye gidiliyor. Bir daha giderken çember ucuna para sarılıp veriliyor. Kız ailesi belirliyor fiyatı. 1972 yılında verilen çember ucu parası 5000 lira (büyükbaş hayvan daha ucuz). 30 yıl önce evlerde değişim başladı. Betonarme evler yapılmaya başladı.”*

Yenişehir - Orhaniye:

(Şükrü Bayram – 1958 – Orhaniye): *“Eskiden evlilikler görücü usulü yapılmaktaydı. Gelin ile damat düğüne kadar birbirlerini görmezlerdi. Düğünler çalgılı*

ve mevlitle yapılırdı. 1980'e kadar başlık parası uygulaması vardı. Ailelerin durumlarına göre belirlenirdi başlık parası..”

Yenişehir - Söylemiş:

(İsmail Karaca – 1935 - Söylemiş): “Düğünlerde Çingeneleler çağırılırdı. Çalgıları ile gelirlerdi. Evliler, gençler eğlenir oynarlardı. Kız-erkek istediklerine veriliyordu.”

Karacabey – Dağkadı:

(Servet Ertan - 1937 – Dağkadı): “İlk evlerin tamamı kerpiç. Daha sonra yağma tuğla evler yapılıyor. İlk betonarme ev 1980'den sonra yapıldı.”

Karacabey – Karakoca

(Mümin Özdemir – 1951 – Karakoca, Köy muhtarı): “1960'larda ise betonarme evler yapılmaya başladı. Şu an halen ahşap evlerde yaşayanlar var.”

Orhangazi - Gedelek:

(İbrahim Çalışkan – 1950 – Gedelek): “Eskiden köy düğünü yapılırdı artık düğünler salonlarda yapılır oldu. Düğünlerde yemekler yapılırdı, cevizli lokum dağıtılırdı. Artık sadece cevizli lokum dağıtılıyor. Evlilik yaşı önceden küçüktü. Şimdilerde arttı.”

Orhangazi - Çakırlı:

(Ferhat Baştürk – 1944 – Çakırlı, Emekli Osmangazi Kaymakam): “Aile hep beraber yaşardı. Kaç erkek çocuğu varsa herkes bir odada yaşardı. Bir karavanada yerlerdi. Tuvaletler asma tipli ve evin dışında idi.

Evlenecek gençlerin kendi kararları önemli. Ama ekonomik olarak güçlü olan erkek bir kızı isterse, kızın gönlü başkasında olsa da alırdı. Görücü usulü az.”

(Ali Akçın – 1937 - Çakırlı): “1980'lerden itibaren gelinler ayrı eve çıkıyorlar. Kız istemeye gidildiğinde ev var mı diye soruyorlar.”

Orhangazi – Narlıca:

(Nizamettin Yolcu – 1934 – Narlıca): *“Betonaarme evler 1968-70’lerden beri var. Banyo tuvalet yoktu evlerde önceden o yüzden yeni evler yapıldı. Gelinler ayrı evlere geliyorlar.”*

Kestel - Barakfaki:

(Halil İbrahim Duman – 1953 - Barakfaki): *“1970-75 ilk betonaarme evler yapılmaya başlandı. Gelin kaynana evleri altlı üstlü. Ayrı olanlar çok fazla değil.”*

Mustafakemalpaşa - Koşuboğazi:

(Cavit Taşdemir – 1954 – Koşuboğazi): *“Köyde gelinler önceden beraber otururlardı. 1980’lerde ayrı eve çıkmaya başladılar.”*

Mustafakemalpaşa - Doğancı:

(Ali Şen – 1930 - Doğancı): *“Eskiden başlık parası vardı. Örneğin 30 okka yün, 250-300 TL para verilirdi. Kızın anasına, babasına hediyeler alınırđı. Şimdi artık kızla oğlan anlaşıyor evleniyor.”*

İzник - Çakırca:

(Zeki Bayrak – 1970 – Çakırca, Köy Muhtarı): *“Yeni evlenenler ayrı eve çıkıyorlar. Ev de kapı da ayrılıyor. 20 yıldır gelinlerin ayrılması yaygınlaştı köyümüzde.”*

4.2.2.Dağ Köylerinde Aile Yapısındaki Değişime İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı

Harmancık - Dutluca:

(Recep Bektaş - 1934 – Dutluca): *“Evliliklere aileler karar veriyordu. Gelinler düğün gecesi kocalarını görebiliyordu. Eski düğünler 3 gün sürüyordu. Köy odasında cumadan toplanılırdı. Danışık yapılırdı. Cumartesi çalgıcılar geliyordu. Karşılama yapılırdı. Tüfek atılırdı. Tahtadan hedef konulurdu ateş edilirdi. Düğüne diğeri köylerde gelenler köylü arasında dağıtılırdı.”*

Büyükorhan - Kınık:

(Fethiye Turan – 1944 - Kınık): “Kızla oğlan düğün öncesi birbirini görmezdi. Aileler karar verirdi kiminle evleneceğine. Duvağı açınca birbirlerini görürlerdi.”

Keles - Uzunöz:

(Özer Oruç – 1966 – Uzunöz): “14-15 yaşına gelen kızlar evlendiriliyordu. Nişanda yüzük takılmıyordu. Damadın babası nişanlanacak kızın başına bez atıyordu ve nişanlanmış oluyorlardı. Kayınpeder ve kayından gelin kaçıyordu. Kaçmazsa tersliyorlardı.”

Osmangazi – Kirazlı:

(İbrahim Yılmaz – 1962 – Kirazlı): “Köyde genellikle büyük aileler vardı. 15 senedir gelinlere ayrı ev açılıyor. “

4.3. Kırsalda Kadın Olgusu:

Kırsal kesimde mevcut işgücünün büyük alanda çoğunluğunu oluşturan kadınların tarımsal faaliyete katılımı, erkeklerin yanında ek işgücü gibi değerlendirilmekte ve kadınların ev işlerinin uzantısı olarak düşünülmektedir. Aslında kırsalda kadınlar; aile işgücü, ücretli tarım işçisi ve işletme yöneticisi olarak tarıma katıldıkları gibi, tarım dışı faaliyetlerle de aileye ekonomik katkıda bulunmaktadır. Kırsal kadınların yönetici olarak tarımsal faaliyetlere katılımı eşlerinin ölümüyle veya çalışmak için köy dışına çıkmalarıyla gerçekleşmektedir. Kısaca kırsalda kadınlar toplam istihdam içinde önemli bir yer almalarına rağmen hak ettikleri karşılığı alamamaktadırlar.³¹⁶

Görüşme yaptığımız kadın ve erkek tanıklara 1960’lı yıllardan günümüze işgücü paylaşımı ile ilgili sorduğumuz sorulara aldığımız cevaplar, kadınların ev işleri ile birlikte yoğun bir şekilde tarımsal faaliyetlerde de bulduklarını göstermektedir. Özellikle makineleşmenin olmadığı zamanlarda hububat ekiminde ve tütün gibi emek yoğun işlerin ağır bastığı, aile hesabına yapılan tarımda erkeklerin işgücü daha az

³¹⁶ M Kantar, *Adana ve İçel İli Dağ Köylerinde Yaşayan Kırsal Kadınların Toplumsal Yaşamdaki Rollerini ve Bu Rollerle İlgili Geleceğe Yönelik Beklentileri*, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Adana, 1996.

kullanılmaktadır. Ailenin ekonomik düzeyi yükselip makineleşme arttıkça, üretimde yalnızca yetişkin erkek işgücü kullanılması yoluna gidilmiş, kadınlar evlere çekilmiştir. Kadınların evlere çekilmesinin bir diğer sebebi de mevsimlik tarım işçisi olarak şehir dışından gelenlerin ve Bursa'ya göçle gelip tarım işçisi olarak çalışanların sayısının artmasıdır.

4.3.1.Ova Köylerinde Kadın Olgusuna İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı

Gürsu - Ağaköy:

(Hasan Subaşıyay – 1941- Ağaköy): *“Eskiden işçi getirilmiyordu. Kadın erkek beraber çalışıyordu. 1970’lerden itibaren Gürsu ve Kestel’den yevmiyeli işçi almaya başladık. Şimdilerde Yavuz Selim, Karapınar taraflarından işçi geliyor.”*

Nilüfer - Görükle:

(Ömer Dilek – 1950 - Görükle): *“Kadınlar erkeklerden daha çok çalışıyorlardı. Hem dışarıda çalışıyorlardı sonra da evde. Şimdi kadınlar gün yapıyorlar. Çalışmıyorlar ama yaşamlarından daha çok şikâyetçiler, mutlu gözüküyorlar.”*

Nilüfer – Dağyenice:

(Mürüvvet Öne – 1933 - Ürünlü): *“Kadınlar orak biçiyorduk, ellerimizle. İmece usulü yapıyorduk. Öküzlerle gidiyorduk. Kadınlar daha çok çalışıyordu.”*

Nilüfer – Konaklı:

(Ali Parlakoğlu – 1949 – Konaklı): *“70’li yıllara kadar kadınlar tarlalarda orak biçiyor erkekler ise çalışmıyordu. 1974 sonrası kadınların kaderi değişti, sosyal güvenceleri oldu. Günümüzde neredeyse hepsinin sosyal güvencesi var” (Tarım BAĞ-KUR’u).*

Mudanya - Tirilye:

(Hikmet Düvenci -1962 – (Tirilye): *“Çiftçi olduğumuz için kadın da erkek de beraber çalışırdık. Bahçede de evde de beraber çalışırdık. Eskiden de böyleydi. Büyüklerden de duyduğumuz aynı.”*

Mudanya – Çekrice:

(Ali Aktürk – 1933 – Çekrice): “Kadınlar beraber çalışıyordu. Burçak yolmaya, orak yapmaya beraber gidilirdi. 1974-77’den sonra makineleşme ile kadınlar rahatladı. Çok nadiren zeytin zamanı kadınlar gidiyor. Onun harici fabrikalarda çalışıyorlar.”

Kestel - Barakfaki:

(Kamil Sevinç – 1958 – Barakfaki): “Eskiden kadınlar daha çok çalışıyordu. Koza, tütün kadınların belini büküyordu. Kadınlar toplanıp tarlaya giderdi. Başlarında bir erkek ile. Sabahleyin gelip dizerlerdi. Aynı zamanda ev işleri, çoluk-çocuk vardı. Kaynana, kaynatadan korkulurdu.”

Kestel - Derekızık:

(Veysel Eren – 1933 – Derekızık): “Kadın-erkek beraber çalışılırdı. İşçi geldiği için kadın çok çalışmazdı. Yemek vs. yapmak kadının görevi idi. Fasulye zamanı kadın tohum ekimini yapıyor. Kadının ihtiyaçlarını da erkek karşılıyor. Ailenin ekonomik durumuna göre de değişiyor kadının yaptığı işler.”

Karacabey - Dağkadı:

(Celali Çivici – 1934 – Dağkadı): “O dönemlerde her işe kadınlar koşturuyordu, tarıma ve ekonomiye katkıları büyüktü ancak kıymetleri yoktu.”

Karacabey - Karakoca:

(Metin Din – 1943 – Karakoca) : “Köy dışında Karacabey’e orak biçmeye gidenler olurdu, kadınlar erkeklerin yarısı kadar ücret alırdı (erkek: 5 lira kadın: 2,5 lira).”

Mustafakemalpaşa - Koşuboğazi:

(Atluhan Güneş – 1953 – Koşuboğazi): “Kadınlar yevmiye ile orak biçmeye çiftliklere gidiyordu. Babalar kahvede.”

Mustafakemalpaşa – Paşalar:

(Cengiz İçer – 1969 – Paşalar): *“Kadınlar elde orak biçerlerdi, hayvancılık (küçükbaş) da vardı. Mısır ekim ve kazmasını kadınlar yapardı. Dedem oturuyormuş gölgede. Babaannem orakla biçermiş. Getir buraya da gölgede bağlayayım dermiş dedem. Çamaşır da elde yıkaniyordu.”*

Yenişehir - Orhaniye:

(Kafiye Teyze – 1951 – Orhaniye): *“Köyde kadınlar daha çok çalışıyorlar. Kıra gider, evde çalışır. Adamlar kahveye kaçarlar, her iş kadınlarda. Kadınlar daha çok çalışıyor. Çocuklar sırtta tarlaya yürüyerek gidilirdi. Çapa yapılır, orak yapılırdı. Sonra eve gelip bir de ev işlerini yaparlardı. Tarladan gelip doğum yapanlar bile vardı.”*

Yenişehir - Söylemiş:

(Muzaffer Alkış – 1940 - Söylemiş): *“Kısa hazırlık olarak tarhana, bazlama, tirit, salça, hamur, bulgur yapardık. Kadınlar hep daha fazla çalışıyordu. Kıra giderdik, eve geç gelince bir de erkekler döverdi. Kadınlar 65-70 yaşlarına kadar çalışıyordu.”*

Yenişehir – Barçın:

(Mehmet Sayar – 1952 – Barçın): *“Kadınlar artık rahat. Şehirden köy ekmeği alınıyor. Eskiden tütün, salata zamanı kadınlar çok çalışıyordu. 10-15 sene salata toplandı. Kadınlar iki büküm toplardı.”*

İnegöl - Hayriye:

(Ayşe Atabay – 1948 - Hayriye): *“Eskiden kadınlar daha çok çalışırdı.”*

İnegöl - Gündüzlü:

(Mehmet Türkan – 1948 - Gündüzlü): *“Kadınlar kendi arazilerinde değişik yaparlar, sırayla işlerini bitirirlerdi. O zamanlar kadınlar daha çok çalışıyorlardı. Ekmeği kendileri fırınlarda pişirirlerdi. Çamaşırı dereye yıkarlardı. Şimdi kadınlar hanım oldular çapa yok orak yok. Şimdi yetiştirdikleri meyveleri Oylat'a kaplıcalara*

götürüp satıyorlar. Fazla olanlara tüccar geliyor. Ürünler şehir dışına bile gönderiliyor.”

İnegöl – Tekkeköy:

(Sami Koşucu – 1955 - Tekkeköy): *“Zeytin zamanı başka köylere zeytin toplamaya gidilirdi. Kadınlar da erkeklerle beraber çalışıyorlardı.”*

Orhangazi - Çakırlı:

(Raşit Barutçu – 1935 – Çakırlı): *“Bizim gençliğimizde kadınlar daha çok çalışıyorlardı. Hem kır işi hem ev ve çocuk işi vardı. Bugün kadınlar rahat.”*

İznik - Elbeyli:

(Yıldırım Bodur – 1969 - Elbeyli): *“Koza zamanı kadınlar ve çocuklar yoğun çalışıyorlardı. Kadınlar şimdi kendi bahçelerinde çalışıyorlar. Arazisi olmayan ya da az olan kadınlar da yevmiye ile konu komşuya çalışmaya gider. Eskiden değişik usulü vardı. Artık yevmiyeye döndü. Buğday dövülecek, ekmek yapılacak hep beraber yapardı kadınlar. Köyde üç fırın varsa üçü de yakılır herkes sıra ile ekmeğini pişirirdi. Hamur yoğurmayı bilmeyenlerin hamurlarını da yoğururdu kadınlar. Her şeyimiz değişti.”*

Osmangazi- Selçukgazi:

(Ali Arhan – 1962 – Selçukgazi, Köy Muhtarı): *“Tütünde kadının rolü daha fazlaydı. Meyveciliğe başladığımızdan beri kadının rolü azaldı. Teknoloji ile makineleşme ile kadının çalışmasına gerek kalmadı. Tütün emek ister, meyvede ilacını ayarladıktan sonra sorun yok.”*

4.3.2.Dağ Köylerinde Kadın Olgusuna İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı

Orhaneli - Gümüşpınar:

(Dursun Oruç – 1962 - Gümüşpınar): *“Köyde meci usulü dedikleri imece usulü vardı. Kadın erkek beraber çalışıyorlardı. Diğer köylere çalışmaya da kadın erkek beraber gidiliyordu. Orak zamanı özellikle.”*

Orhaneli – Letafet:

(Emine Asa – 1953 – Letafet): *“Kadın-erkek diğer köylere özellikle orak zamanı işçi olarak gidiyorlardı. Erkekler yol yapımlarında da çalışmışlar. Bir diğer geçim kaynağı orman. Ormandan kesim yapıyorlarmış.”*

Keles – Sorgun:

(Necati Ekşi – 1956 - Sorgun): *“Köyün arazisi kuru ve kıraç olduğu için önceden diğer köylere çalışmaya gidilirdi. Erkekler Gemlik, Mudanya taraflarına sırtlarında yorganlar ile çalışmaya giderlerdi. Kadınlar da yakın köylere çilek toplamaya giderlerdi.”*

Keles Uzunöz:

(Celal Hizmet – 1947 – Uzunöz): *“Tarım ve hayvancılık yeterli olmadığı için köyün erkekleri diğer köylere çalışmaya giderlerdi. Zeytin için Mudanya’ya, bağ bellemek için Misi’ye. Kadınları göndermezdik.”*

Harmancık - Dutluca:

(Meryem Bektaş – 1941 – Dutluca): *“Kadın erkek beraber çalışırdık tarlada. Ev işleri, çocuklar da bizim üzerimizdeydi.”*

Büyükorhan - Kınık:

(Ahmet Oruç – 1933 – Kınık): *“Köy kadınları salça, tarhana, turşu, erişte, bulgur, fasulye ile kışa hazırlık yapıyorlar. Her ev kendi ihtiyacını karşılıyor.”*

5. EĞİTİM OLGUSU

Bursa köylerinde yaptığımız araştırmalarda köylerde önceleri ve çoğunlukla erkek çocuklarının okula gönderilmeleri yeterli sayılmıştır. Köylerin kentlere açılmalarının hızlanması ve ulaşım imkânları ile ekonomik yeterliliğin artması ile beraber kız çocuklarının da okula gönderilme oranları artmıştır. Bahsi geçen artış ova köylerinden dağ köyelerine doğru giderek yayılmıştır. Kırsal kesimde, kadının eğitim yoluyla bireysel statü kazanması ve ancak eğitimli kadınların, evlilikleri dâhil olmak

üzere, kendi hayatları ile ilgili karar alabilmeleri mümkün olduğu için, eğitilmiş kadın yüzdesinin her geçen gün arttığını görmekteyiz.

5.1.Ova Köylerinde Eğitim Olgusuna İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı

Gürsu - Ağaköy:

(Ertuğrul Ertem – 1972 – Ağaköy, Köy Muhtarı): *“1950’lerde ilkokul vardı. Kız erkek karışık giderlerdi ama devam eden azdı. Köyden üniversiteye ilk giden şahıs Kemal Ceylan (avukat) idi. 1960’larda. Kendisi kooperatifin kuruluşuna da önder olmuştur.”*

Nilüfer - Görükle:

(Ziya Türkan – 1946 – Görükle): *“Görükle’nin en eski okuluna Pato’nun okulu derlerdi. Mürrüvet Yılmaz’ın dedesi kendi evini okul olması için vermiş, bu yüzden Pato’nun okulu diye ifade ederlerdi. 1936-37 gibi. Kız erkek beraber okurduk. Köyün ilk okuyanları 1950’lerde Hasan Güneş ile Hüseyin Tuzcu.”*

Nilüfer - Çalı:

(Mustafa Yunguş – 1958 – Çalı, Köy Muhtarı) : *“Köyümüz eski köklü bir köy. Osmanlı döneminde sübyan mektebi, medrese varmış. Cumhuriyet döneminde de okullar var.*

Köyümüzde bütün çocuklar okuyor. Okuma yazma oranı %99. Çalı’da eskilerden beri eğitime önem veriliyor. Erkek-kız ayrımı da yoktur. İmkânlar önceden sınırlıydı. 1980’li yıllarda (ihtilal sonrası) köyümüze otobüs verildi. Biz o otobüsü öğrencilere servis aracı yaptık. Okulları dolaşp geliyordu.”

Nilüfer – Dağyenice:

(Mürrüvet Öne – 1933 – Ürünlü): *“60 yıldır köyde okul var. İlkokul vardı 5’e kadar okuyordu. Taşımali sistem gelinceye kadar buradan dışarıya okumaya giden de yoktu. Eskiden kızların okunmasına iyi bakılmıyordu. Vesait yok buradan nasıl göndereceksin. Şimdi okutursun.”*

Nilüfer – İrfaniye:

(Hasibe Çakal – 1960 – İrfaniye): *“En eski okul Rumlardan kalma üç katlıydı. Maalesef yıkıldı. 1970 gibi yeni bir okul yapıldı. Beşe kadar okudum ben. Çalışacak insana ihtiyaç vardı. Gidemedik okula.”*

Nilüfer – Gölyazı:

(İbrahim Şahin – 1963 – Bursa, Köy Muhtarı): *“Köyde Cumhuriyet öncesi bile okul vardı (ahşap bina). Betonarme ilkokul binası 1948’de yapıldı. Daha sonra yakın geçmişte Ünallar ortaokul yaptı. Şu an eski okul boş duruyor. 50li yıllardan itibaren dışarıya okumaya gidenler olmuş, neredeyse her meslek grubundan olan bu kişilerin köylülerle iletişimleri sürüyor ancak tekrar köye gelip yerleşen yok. Genellikle yatılı okullarda okumuşlar.”*

Mudanya - Tirilye:

(Ercan Kara - 1949 – Tirilye): *“Taş mektepte okudum ben. Hem ilkokul hem ortaokuldu. Çocukluğumuzda üniversiteye giden azdı. 1950’li yıllarda üniversiteye gidenler olmuş. Kızlar üniversiteye daha sonra gittiler.”*

Mudanya- Mirzaoba:

(İsmail Hakkı Aytekin – 1933 – Mirzaoba): *“Köyümüzde öğretmen vardı. Üç sene gittim. Köyde çobanlık yapmış yaşını almış bir adamdı. Kursa gitmiş gelmiş, öğretmen olmuş. Okul hayvan bağlama yeri idi. Üç seneden sonra okula Dereköy’e gidiliyordu. Babam beni götürmedi. Köyümüzden Arifiye’ye gidenler oldu. Köyümüzde okula devam eden çok fazla yoktu. Kızlar devam etmiyordu. Eğitime gelirdi.”*

Karacabey - Dağkadı:

(Servet Ertan – 1937 – Dağkadı): *“Köyden ilk okumaya giden kişi yatılı öğretmen okuluna gidiyor (Ahmet Akman). İlk okuyan kız çocuğu 1960 yılında Ankara’da Siyasal Bilgiler eğitimi aldı (Fahriye Yıldız). Aileler kendi imkânlarıyla okuttular. Halen köyle bağlantılarını kesmemişler.”*

Karacabey - Karakoca:

(Mümin Özdemir – 1951 – Karakoca, Köy muhtarı): “1945’ten sonra bir iki kişi okumak için köyden ayrıldı. 1960’lı yıllarda bu sayı arttı. 1964-1965’te köyde demir ve marangozluk mesleki kursları da açıldı.”

Mustafakemalpaşa - Koşuboğazi:

(Cavit Taşdemir – 1954- Koşuboğazi): “İnönü zamanında taş mektep vardı muhtarlığın yerinde. Kız erkek ayrımı yoktu okullarda. İlkokul, ortaokul vardı. Lise için Mustafakemalpaşa’ya gidip geliyorlardı. Önceleri öküz, at arabaları veya at ile gidiyorlardı. Daha sonra traktör, minibüs ile gidiliyor. Köyden ilk okuyanlardan birisi iki dönem Bursa milletvekilliği de yapmış olan Tuğgeneral Ali Elverdi’dir. Ali Paşa Deniz Gezmiş davasına bakan hâkimdi.”

Mustafakemalpaşa - Doğancı:

(Mustafa Tamık – 1934 - Doğancı): “Önceden okul yoktu, imkân yoktu. Köyümüzde okul 1950’de açıldı. Kahveyi okul yaptılar. Bizden sonra okuyanlar çıktı. Ortaokul ve lise için Mustafakemalpaşa’ya gidiyorlardı. Köye araba alındı çocuklar onunla gidip gelmeye başladılar. Öncesinde çok zorluk çekiliyordu. Kız çocuklarını okula göndermeyen de çoktu. Öğretmenler söylüyordu gönderin diye ama gönderilmedi. Son 15 yıldır kız çocuklarının okuması arttı. Şimdi taşınmalı sistem var zaten.”

İnegöl - Hayriye Köyü:

(Mehmet Ceylan - 1958 - Hayriye): “1956-57 gibi köyde ilkokul kuruldu. Daha öncesi cami altında eğitim verilmekteydi. Eskiden kızların eğitime çok önem verilmiyordu. Ulaşım sıkıntılı olduğu için kızlar okula devam ettirilmiyordu. Ortaokul ve lise için İnegöl’e gidiliyordu.”

İnegöl - Gündüzlü:

(Durmuş Sadık - 1933 - Gündüzlü): “Kız erkek beraber gidiyorlardı. Adapazarı’nda (Arifiye Okulu) öğretmen çıktılar. Ergun Hoca, Mehmet Öğretmen, Halil İbrahim Öğretmen oldular. Ortaokul için İnegöl’e gidiyorlardı. Kız çocukları

gitmiyordu. Kız çocuklarından en eski üniversite tahsilli 2000'lerin başında. 1975'ten sonra kız çocukları okumaya devam ediyor. Kızların okutulması alışık olan bir şey değildi. Zaten ekonomik olarak da uygun değil ve köyde çalışacak insana ihtiyaç vardı. İlkokul ve ortaokul 1985-90 gibi yapıldı. Okul bitti çoban olduk. Çünkü köyde iş çoktu. Mısır kaz, ayçiçeği kaz, tütün yap derken fırsat olmadı okumaya. Şimdi her yer işyeri eskiden imkân yoktu. İnegöl'e okula yaya gidiyorlardı.”

Orhangazi - Gedelek:

(İbrahim Çalışkan – 1950 – Gedelek): “Bizim zamanımızda yürüyerek gidiyorduk Orhangazi'ye. İmkânı olup ev tutanlar okuyordu. Arifiye mezunları da var. Öğretmen oldular. Kızlar ve erkekler gitmişler. Mehmet Akman diye köyümüzde öğretmen vardı. Onun sayesinde eğitime önem verildi. Fakat sonra turşu sevdasıyla hızlı ve kolay para kazanınca eğitime verilen önem azaldı.”

Orhangazi - Çakırlı:

(Ferhat Baştürk – 1944 – Çakırlı, Emekli Osmangazi Kaymakam): “Köydeki en eski okul 3 derslik idi.1939'da imece usulü ile yapılmış. 1970'li yıllarda 5 sınıflı okul yapıldı. Ortaokul 1953 yılında Orhangazi'de açıldı. Daha önce Yalova ve Gemlik'de vardı. Eşekle veya yaya olarak gidilirdi. Kimileri de ev kiralardı. Derme çatma evlerdi. Biz 1956 yılında üç kişi ortaokula gittik. Ev tuttuk. Kaç defa bu yolu yaya gidip geldim. Arkadaşlarımdan birisi Ecevit döneminde Milli Eğitim Müdürlüğü yaptı diğeri de Çakırlı'da Belediye Başkanı oldu”.

(Ali Akçın – 1937 – Çakırlı, Emekli Öğretmen): “Arifiye'ye girdik. Ama Demokrat Parti kız ve erkek öğrencileri ayrı okullara gönderince bizi de Kastamonu'ya gönderdiler. Arifiye'ye 1949'da girdim. Bizim köyden 4 kişi gittik Arifiye'ye.

Hem zeytincilik yaptım hem öğretmenlik. İlk görev yerim Belenören oldu. Sonra Çakırlı'ya geldim. Köyümüzdeki ilkokul 1938 yılında köylü tarafından imece usulü ile yapılmıştır.

Köyden ilkokul sonrası okula devam eden ilk kızlar Nermin Uysal (öğretmen okulu), Saliha Susam(bankacı), Berrin Bulamacı(öğretmen okulu) oldu. 1965'ten itibaren kızların da eğitimine önem verilmeye başlandı.”

Kestel - Barakfaki:

(Ahmet Akbulut – Barakfaki, Köy Muhtarı): *“Daha öncesinde imkânlar yoktu. Tarlada emek isteyen işler vardı, işçi yoktu. O yüzden okuyamadık. Kız- erkek ayrımı eğitim konusunda yok. 1920’lerden beri köyde okul var.”*

Kestel - Derekızık:

(İzzet Güngör – 1972 – Derekızık): *“1940’larda ilkokul yapılıyor. Okul için yer sıkıntısı oluşuyor. Kestanelikler de çok önemli. Fakat köyün sakini İbrahim Ağa (Çakır) 3 dönüm kestaneliğini okul yapılması için bağışlıyor. Ahşap bir okuldu. Eğitim 1990’lı yıllarda önem kazanmaya başladı. Üniversite mezunları bu dönemde .”*

İznik - Çakırca:

(Zeki Bayrak – 1970 – Çakırca, Köy Muhtarı): *“Köyde 1940’larda okul vardı. Teyzem 27 doğumlu okula gitmiş. Eğitim 3 yıllıkmiş, şahadetname alıyorlarmış mezun olunca. Sonra 5 yıllık oluyor okul. Ortaokul için Yenişehir’e giderlermiş. Sonra 1965-67 gibi İznik’te ortaokul açılmış. Köyde eğitim çok eski zamanlardan beri önemli. Babamın 1935 doğumlu arkadaşı Yenişehir’de ortaokul ve liseye gidiyor. Sonra Hava Harp Okuluna gidip pilot oluyor. Eniştem 1957 doğumlu Albay. Kızlar da halk eğitimin kurslarına gönderilirdi. 1970-75’lerde babam ablamları gönderiyordu. Yine 1963 doğumlu ablam öğretmen. Arifiye Öğretmen okulunda okuyan köylülerimiz de var. Öğretmen oldular. Eğitimde kız erkek ayrımı yok.”*

İznik - Elbeyli:

(İbrahim Erdem – 1981 – Elbeyli): *“1940’lı yıllarda köyde okul vardı. 3 yıllık eğitim veriliyordu. Ortaokul için önceden İznik’e giderlermiş. 1975-76 gibi köyde ortaokul yapıldı.*

Köyün ilk okuyanları İşletme Mezunu 1952 doğumlu Süleyman Candar ve Arifiye mezunu 1943 doğumlu Mehmet Uzun’du. Kadınlarda ilk Cemile Ünal (59 doğumlu) emekli öğretmen. Kızlardan Arifiye’ye giden yok.

2000’lerden sonra eğitim önemli olmaya başladı. 2001 krizi sonrası insanlar çocuklarını okutmaya önem verdiler. 1963-67 doğumlulardan 10 kişi üniversite

kazanmış. Sonrasında kopukluk var. Sulama kanalları gelince, pazarlama sıkıntısı da olmayınca eğitim ikinci planda kalmış. 2001 krizi ile tekrar eğitim önemli hale geldi.”

Yenişehir - Orhaniye:

(Şaban Can – 1941 – Orhaniye): “En eski okul 1940’lı yıllarda yapıldı. 3 yıllık eğitim vardı. Mehmet Aslan eğitmen olarak görev yaptı. Askerden sonra başladı. Ali Osman Bey de ilk öğretmendi. Köyde okuyan ilk kız öğrenci Gülfiye ve Ülkü Yıldız . Bugün 40- 45 yaşlarındalar. Yenişehir’e servisle gidilirdi okul için. Eskiden kızlar okula gönderilmezdi. 1990’lardan sonra kızlar okula devam etmeye başladılar. Şimdilerde köyün kızları erkeklerinden daha tahsilli. Bu yüzden de köyün kızları köyün erkekleri ile evlenmiyor. Gençler okula başlayınca tarımla alakaları da kalmadı.”

Yenişehir – Barçın:

(Sabri Canbaz – 1948 - Barçın): “1936’da ilkokul yapıldı. Beş yıllık eğitim veriyordu. 1954’te ortaokul yapıldı. Köyün ilk okuyanları 1945-50’li yıllarda Ali Osman (öğretmen), Mehmet Çavuş (astsubay), Katip Mehmet (adliye).

Kız çocukları da erkeklerle eşit derecede okuyor. Köyden okuyan ilk kız çocuğu da bugün 70’li yaşlarda olup başhemşirelik yapmış olan Rahmiye Güner, Ayten Aslan (öğretmen 1946 doğumlu). Memur kısmı çok köyde. Eğitime çok önem veriliyor. Kız erkek ayrımı yok. Asker, memur, savcı çok. Taşımali sistem öncesi okulda oyunlar, piyes olurdu. Bizler de izlerdik. Şimdi çocukları alıp götürüyorlar. Okul varken esnafa da iş oluyordu. Bayramlar da belli oluyordu.”

İnegöl - Söylemiş:

(Rıdvan Coşkun – 1968 – Söylemiş): “İlk yatılı okul 1908 yılında yapılmış. 1950 yılında yandı bu okul. 5 yıl eğitim veriliyordu. Öğrenciler ortaokul için Yenişehir’e gidiyorlardı. Köyden çıkan il tahsilli kişi Ali Rıza Öz, 1952-53’lerde öğretmendi. Kız çocukları ilkokuldan sonra devam etmiyorlar evdeydiler. Şu anda herkes okuyor. Okuldan mezun olanlar da gidiyor.”

5.2.Dağ Köylerinde Eğitim Olgusuna İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı

Orhaneli - Küçükorhan Köyü:

(İsmail Taşdemir – 1952 – Küçükorhan, Köy muhtarı): “Köye 1978 yılında İbrahim Hüseyin Çağlayan tarafından ilkokul yaptırılmış. Köyün daha önce okulu yok. Erkek çocukları yürüyerek Demirci Köyündeki okula gitmekte. Fakat kız çocukları gönderilmiyordu. Bu yüzden de köyde kadınların çoğu okuma yazma bilmiyor.”

Orhaneli - Gümüşpınar:

(Mustafa Özdoğan – 1942 - Gümüşpınar): “Köye gelen ilk öğretmen 1950’lerin başında Hakkı öğretmen. Daha öncesinde köy içinden medrese eğitimi almış ve öğretmen olarak ifade edilen kişiler tarafından eğitim verilmekteydi. 1945-1946’ya kadar köyde ilkokul eğitimi 3 yıldır. Daha sonra beş yıla çıkarıldı. Kız-erkek karma eğitim söz konusu. Öğrenciler Çarşamba günleri de camiye gidip Kuran öğreniyorlardı. O dönemlerde ilkokul sonrası eğitime devam eden hemen hemen hiç yok. 1970’lerde Orhaneli’de lise yapılıncaya kadar devam edenler olmuş.”

Orhaneli – Serçeler:

(Tekin Uslu – 1974 – Serçeler, Köy Muhtarı): “1940 yılında okul yapılıyor. İlk üç sınıfı buradaki okulda okuyorlar. Dört ve beşinci sınıflar Kusumlar Köyünde okutuluyordu. Kız-erkek yürüyerek okula gidiyorlardı. Jandarma bu köyden ilkokulu bitiren çocukları alıp “gedikli” olsunlar diye astsubay okullarına gönderiyormuş. Erkek- kız çocuğu ayrımı yoktu. 1950 doğumluların hepsi okur-yazar.”

Keles - Uzunöz:

(Enver Aydemir – 1949 – Uzunöz): “Bugünkü okul sistemine geçmeden önce öğretmen vardı. 3. Sınıfa kadar okutuyormuş. Bu köyden İslam Aksu 6 ay kursa tabi tutulmuş. İstanbul veya Bursa’da. İlk 3 sınıftan sonra ara verilip 4 ve 5’e devam edilirmiş. Tarım dersi verilirmiş. Buğdayın ekimi, kiraz gibi konuları derste anlatır, yaşlıları getirip derste konuştururmuş.”

Keles - Belenören:

(Ali Osman Gökçe – 1956 – Belenören): “Köyde en eski dönemde öğretmen varmış. Öğretmenler kendi köylerinden oluyor. Köyde 3 tane okul vardı. En eski okulu

1930'lu yıllarda köylü yapmış. Daha sonra köylünün toprak vermesi ile devlet bir okul daha yaptırıyor. Köyde kız-erkek ayrımı yok. Köyümüzde üniversite mezunu çok fazladır. Hem ürünlerimiz hem çocuklarımızın eğitimi konusunda köyde bir rekabet söz konusu.

Taşımali sistem ile 5 köyün öğrencisi burada toplanıyor.”

Büyükorhan - Kınık:

(Fethiye Turan – 1944 – Kınık): “1940'larda okul vardı. Ortaokul yoktu. İlkokuldan sonra devam edilmiyordu.

Okula gitmedim ben, koyuna gittim.”

Büyükorhan - Yenice:

(İzzet Zeybel – 1953 – Yenice): “1954 yılında ilkokul yapıldı. Öncekilerden okuyan çok az ya da hocaya gidiyorlardı. İlkokuldan sonra ortaokul için Orhaneli'ye gidilirdi. Orada ev tutulurdu. Genellikle erkek çocukları okuyordu.”

Harmancık - Dutluca:

(Recep Bektaş – 1934 – Dutluca): “Köyde okul 1963'te muhtarın çalışmalarıyla yapıldı. Kız çocukları eşit değildi.”

6. ÇEVRE VE İNSAN SAĞLIĞI

Tarım sistemi, gerek uygulama alanı olarak ve gerekse kullandığı girdiler bakımından doğal sistemleri önemli düzeyde etkileme gücüne sahip yaygın bir sektördür. Yapılan araştırmalar günümüze değin uygulanan tarımsal faaliyetlerin meydana getirdiği değişimlerin büyük ölçekte olumsuz sonuçlar doğurduğunu ortaya koymaktadır. Toprak sisteminin verimliliğini kaybetmesi, erozyona duyarlı hale gelmesi, çoraklaşması arazi kullanım yetenek sınıflarına göre uygun teknikler ile tarım yapılmayışına bağlıdır. Denetimsiz gübre ve tarım ilacı kullanımı, aşırı su tüketimi,

toprak sisteminin özelliklerini etkilemesi yanında su sistemi ve biyolojik çeşitliliğe de zarar vermektedir.³¹⁷

Bursa köylüsü ile yaptığımız görüşmelerde, özellikle değindikleri bir konu da çevre kirliliğinin artması olmuştur. Bu konu ile ilgili kimi zaman özeleştiriyi yaparak, çevre kirliliğine ve hatta kendi sağlıklarını kaybetmelerine neden olarak, bilinçsizce ve kontrolsüzce kullandıkları kimyevi gübre ve tarımsal ilaçları göstermektedirler. Elbette çevre kirliliği konusunda bir diğer önemli sebep de sanayileşmenin ve kontrolsüz konutlaşmanın Bursa ovasını ve sularını tahrip etmesidir.

6.1.Çevre ve İnsan Sağlığına İlişkin Bursa Köylüsünün Anlatımı

Gürsu – İğdir:

(Kamil Dönmez – 1966 – İğdir, Gürsu Ziraat Odası Başkanı): “ *Bursa’da tarım alan olarak daralıyor. Bunun yanında teknoloji ile beraber ilaç, gübre, makine de değişiyor. Sanayileşme ile birlikte çevre kirliliği de başladı. Alan, sulama suları, yeraltı suları da kirleniyor. Sanayi ve konutlaşma kontrolsüz büyüyor. Ova sondaja kapalı. Ama sanayicilerin 2-3 sondajı var. Bursa’da tarım yapılamayacak hale geldi. Ovanın korunması gerekiyor. Sanayicilerle karşı karşıyayız. Yamalı gezilir ama gıda olmadan olmaz.*”

Nilüfer – Gümüştepe:

(Yakup Dülger – 1958 - Gümüştepe, Köy Muhtarı): “*Misi’de en meşhur ürünlerden birisi feratsiz denilen sırık fasulyedir. Hava kirliliği nedeni ile 20 yıldır yetişmiyor. Önceden her yıl 20 tona yakın yetiştirilirdi.*”

Nilüfer – İrfaniye:

(Mümin Çal – 1952 – İrfaniye, Köy muhtarı): “*Nilüfer Deremiz çok güzeldi. Pırıl pırıldı. Herkes dere kenarında olurdu yazın. İnsanlar buğdayını alır bulgurunu yıkardı, kaynatırdı. Çamaşırını yıkardı. 50-60’larda Nilüfer Deresi temiz ve su bol iken çeltik ekimi de yapılmış. 1973-74 yıllarına kadar temizdi. Sonra sanayileşme ile atık*

³¹⁷ Koray Haktanır, “Çevresel Değişimlerde Tarımın Etkileri ve Yönetim Arayışları”, s.2
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/47/1037/12514.pdf>.

suları verdiler kirlendi. Önceden dereye kurbağa sesinden uyunmazdı. Şimdi tek bir kurbağa sesi yok.”

Yenişehir – Barçın:

(İrfan Acar – 1950 – Barçın): “Zirai ilaçları bilinçsizce kullandık, kendi sağlımızdan da olduk.”

Gemlik – Narlı:

(Salim Özdemir – 1972 – Narlı, Köy Muhtarı): “Gübre ve ilaçları bilinçsizce kullandık. Suni gübre ovayı da denizi de etkiliyor. Bilinçsizlik vardı eskiden. Gübreyi, ilacı yarım kg atacağı yerde, bir kg atıyor. Kanser de bu yüzden çok yaygın. Kuş, yılan, karınca bile kalmadı 1980-90’larda.”

Gürsu – Ağaköy:

(Turan Sarı – 1955 - Ağaköy): “Köyün civarındaki Cunub deresinden önceden balık tutulurdu. Nilüfer’e bağlanır bu dere. Artık yok balık, boyahanelerin suları kirletiyor.”

Orhaneli – Gümüşpınar:

(Halil Gürbüz – 1958 – Gümüşpınar, Köy muhtarı): “Köyün en büyük sorunu tarım için yeterli suyun bulunmaması. Köylü tankerlerle su taşımak zorunda kalıyor. Köyün su sıkıntısı, 1960’ların başında, köy yakınında kurulan kömür işletmesi ile beraber ortaya çıkıyor. İşletme yer altında çalıştığı için yer altı su kaynaklarının 100 metre daha aşağıya çekilmesine sebep oldu. İşletme gelir sağlamakla beraber tarımı olumsuz yönde etkiledi. Köyde önceden bağcılık yapılmaktaydı ama işletmeden olumsuz etkilendiği için bırakıldı.”

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Araştırmamızda, temel çıkış noktamız ve sorunsalımız, 1945 – 1980 sürecinde, tarımsal üretimdeki değişimin, köylü üzerindeki etkilerinin ve ortaya çıkan sosyo-ekonomik değişimin neler olduğu konusuydu. Bu bağlamda, 1945-1980 sürecinde, dünyada, Türkiye’de ve Bursa yerelinde yaşanan, tarımsal üretimdeki değişimin boyutunu sayısal verilerle belirledik. İlgili literatür ile köylünün bizzat kendisinin söylemlerinden faydalanarak da bu verileri destekledik. Her bölüm içerisinde, belirlediğimiz tarihsel süreçte ve belirli bir alanda gerçekleşen tarımsal üretim değişimini ve uygulanan politikaları, genelden özele doğru incelemeye çalıştık.

Birinci bölümde, dünyada 1945-80 sürecine ilişkin tarımsal üretimde yaşanan genel değişimi, önemli bir güç olarak karşımıza çıkan ABD ve sonrasında AB’nin uyguladığı tarım politikalarını ve tüm bu süreçte edilgen bir rol üstlenen Gelişmekte Olan Ülkeler ve Az Gelişmiş Ülkelerin tarımsal üretimdeki değişimlerini ortaya koymaya çalıştık. İkinci bölümde Türkiye’deki değişime baktık ve uygulanan tarımsal politikalarla beraber bu değişimi açıklamaya çalıştık. Üçüncü ve dördüncü bölümlerimizde Bursa yereline ilişkin elde ettiğimiz istatistikî verileri sunduk ve Bursa köylüsünden derlediğimiz, 1945-80 süreci tarımsal üretimine dair bilgileri, belirli başlıklar altında değerlendirdik.

Bu kısımda ise dünya, Türkiye ve Bursa’daki değişimi beraber ele alıp, Bursa köylüsüne yansıyan kısmını, küreselden yerele doğru bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmeye çalışacağız.

Tarımsal Üretimde Değişim

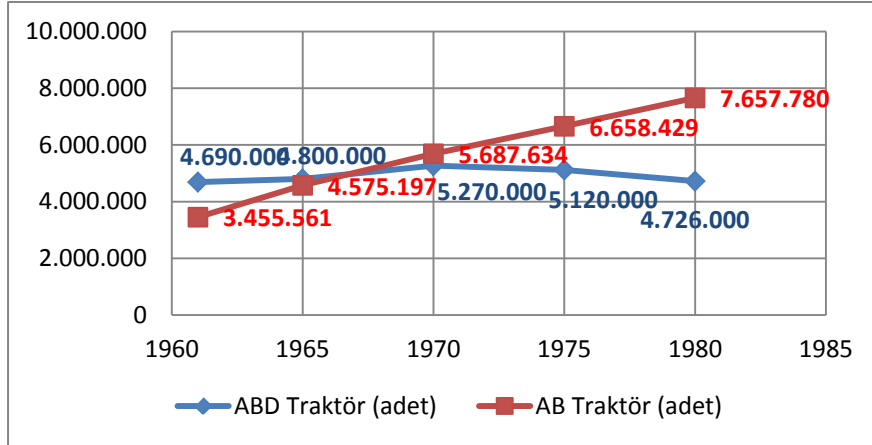
Yirminci yüzyıl ortalarında tarım kesimi, traktörden kimyasal gübreye, mücadele ilaçlarından laboratuvarlarda geliştirilen yüksek verimli tohumluklara ve hayvan cinslerine kadar çok yoğun bir girdi akımına tanık olmuştur. Öyle ki sanayi kökenli girdi kullanımlarındaki yıllık artışlar tarımsal üretim artışlarını ikiye katlamıştır.

Tarımsal modernizasyon yalnızca sanayi kökenli makine ve teçhizat kullanımı ile sınırlı kalmamış, tarımsal verimlilik artışı sağlayan kimyasal gübre, sulama, yüksek verimli tohumluk, tarımsal ilaç, hayvan yemi, yakıt, elektrik, vs. gibi modern girdilerin

kullanımını da beraberinde getirmiştir. İşlenen toprakların artık artmadığı bir zaman diliminde üretimin artırılması tarımsal modernizasyon ile eşanlamlıdır.

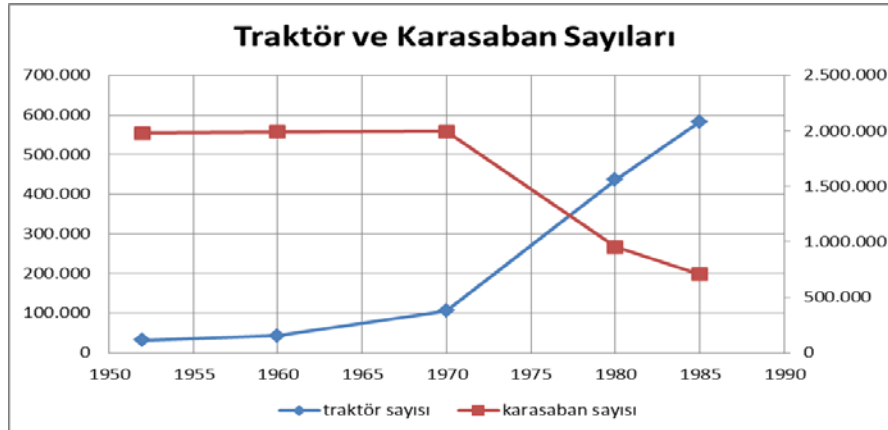
Traktörleşme

Grafik 24: 1961-1980 yıllarında ABD ve AB’de kullanılan traktör sayısı (adet)

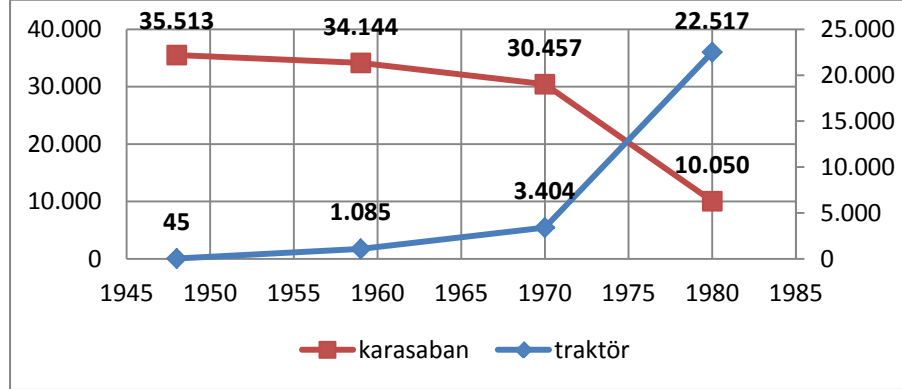
Kaynak: FAO (Erişim Tarihi:24.04.2017)

Grafik 25: Türkiye’de Traktörün Gelişimi (adet)

Kaynak: DİE, *İstatistiki Göstergeler, 1923-98*.

Grafik 26: Bursa'da Traktörün Gelişimi (adet)

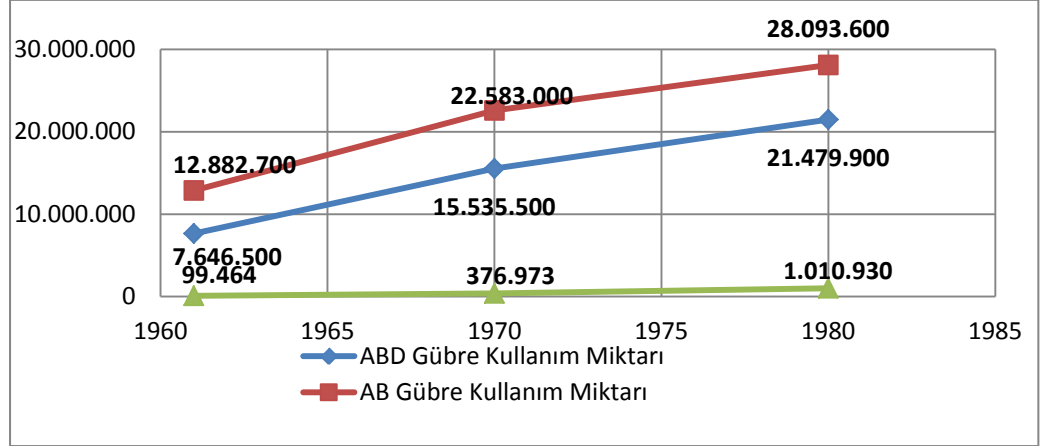
Kaynak: Çeşitli yılların Bursa İl yıllıkları.

1850'li yıllardan itibaren, traktörün ABD'de kullanılmaya başlandığını daha önce belirtmiştik. Yukarıda vermiş olduğumuz ilk grafiği bu bilgiyi temel alarak değerlendirmeliyiz. Zira 1950'lere gelindiğinde ABD'de yaklaşık bir yüzyıldır traktörün varlığı söz konusudur ve bu yüzden de 1950-1980 sürecinde traktör sayılarında çok büyük bir değişim görülmemektedir. Diğer taraftan AB ve Türkiye'de kullanılan traktör sayılarında, 1950'den itibaren sürekli bir artış görülmektedir. Şüphesiz bu artışın arkasında yatan temel nedenlerden birisi ve en önemlisi Marshall Planı kapsamında, gerek Avrupa'ya gerekse de Türkiye'ye tarım alet ve makinelerinin ithal edilmiş olmasıdır.

Türkiye ve AB'de traktör sayılarındaki değişim durumu ve Marshall Planı'nın etkisi, Bursa yerelinde de gözlenmektedir. 1948'de 45 olan traktör sayısı, yaklaşık on yıl sonra 24 katına ulaşmıştır. Sözlü tarih görüşmelerimizde, ilk traktörün köye alınışı ile ilgili sorduğumuz sorulara aldığımız cevaplar, 1950'lerde traktörün ova köylerinde, 1970'lerden itibaren de dağ köylerinde yayılmaya başladığı şeklindedir.

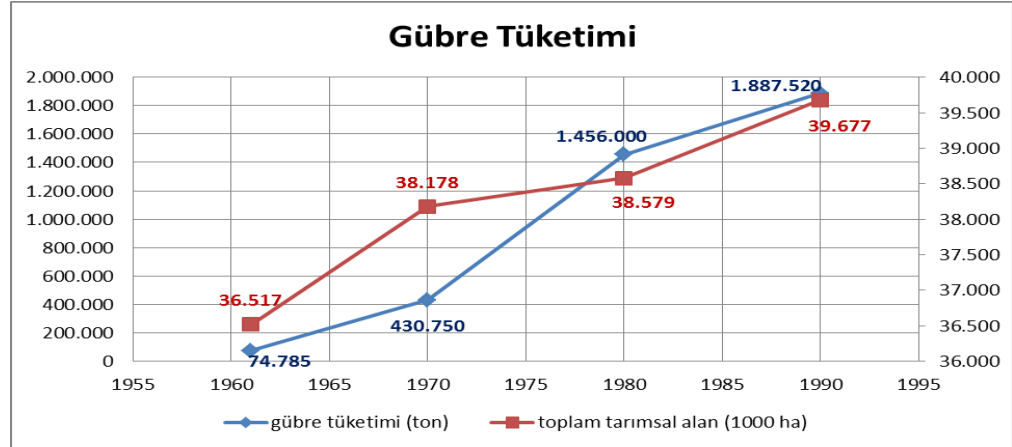
Gübre Kullanımı

Grafik 27: ABD – AB – Az Gelişmiş Ülkeler Gübre Kullanım Miktarı (ton) (1961-1980)

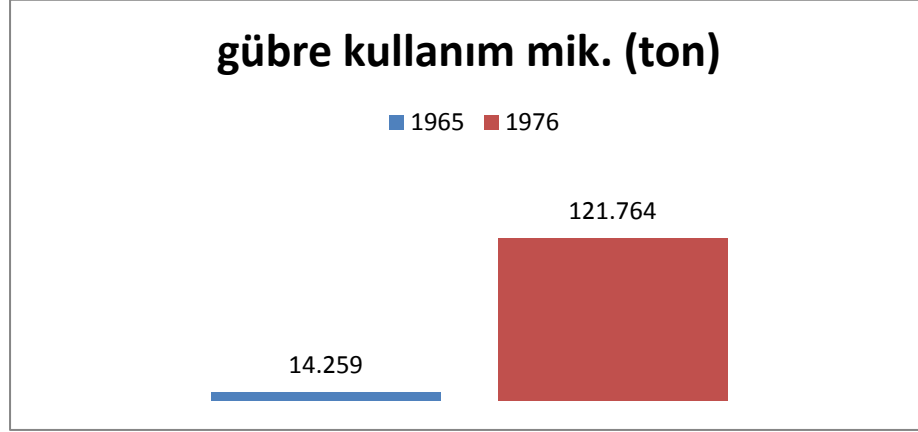
Kaynak: FAO (Erişim Tarihi:24.04.2017)

Grafik 28: Türkiye’de Gübre Tüketimi ve Toplam Tarımsal Alan Karşılaştırması

Kaynak: FAO (Erişim Tarihi:24.04.2017)

Grafik 29: Bursa'da 1965-1976 Gübre Kullanım Miktarları (ton)

Kaynak:1973 Bursa İl Yıllığı ve Haşmet Başar Bursa'da Tarımsal Yapı Değişikliği çalışmasından derlenen bilgilerle hazırlanmıştır.

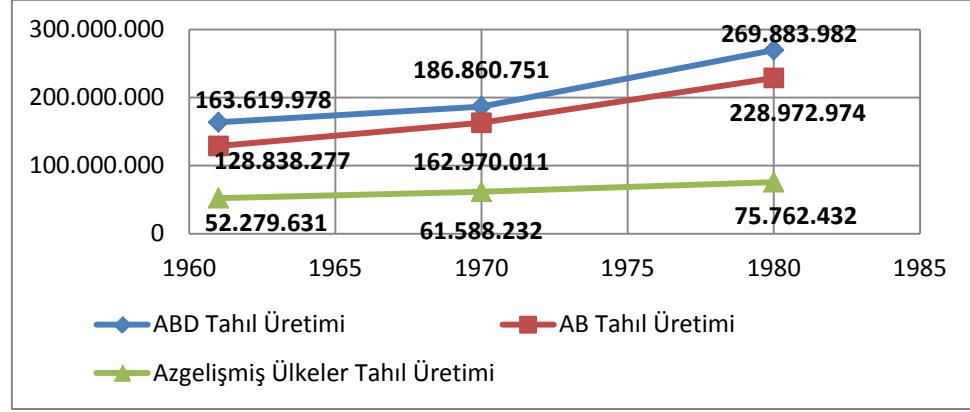
Yukarıdaki üç grafikte küresel bağlamda, Türkiye genelinde ve Bursa yerinde gübre kullanım miktarları verilmiştir. 20 yıllık süreçte ABD'de %118, Avrupa'da %180 artış gerçekleşmişken, Az Gelişmiş Ülkelerin kullandığı gübre miktarı %916 artış göstermiştir. Türkiye'de 20 yıllık süreçte kullanılan gübre miktarındaki artış da %1847'dir. Özellikle planlı dönem kapsamında, tarımsal girdilere devlet desteğinin uygulanması gübre kullanım oranının yüksek artış göstermesinin sebebidir.

Artış oranları gerek Türkiye gerekse Az Gelişmiş Ülkeler için yüksek görünse de ABD ve AB'nin kullanmış oldukları gübre miktarıyla karşılaştığımızda aradaki fark oldukça yüksektir. Elbette burada göz önünde bulundurulması gereken konu, ABD ve AB'nin sahip oldukları tarım alanlarının genişliği ile tarım sektörüne yönelik destekleme politikalarının ve ayrılan payın daha fazla olduğudur. Bununla birlikte kimyasal gübrenin hammaddesinin büyük oranda yurt dışına bağlı olmasından dolayı maliyeti de fazlalaşmaktadır. Türkiye'de 1960-80 yıllarında, hayvan gübresinin hala yoğun olarak kullanılıyor olması da kimyasal gübre miktarının daha düşük seyretmesinin bir diğer nedenidir.

Bursa'da gübre kullanımına baktığımızda 1965'te kimyasal gübre kullanım miktarı 14.259 ton, 1976'da ise 121.764 ton olarak görülmektedir. 11 yılda kimyasal gübre kullanımındaki artış yaklaşık 9 kattır. Sözlü tarih görüşmelerimizde, Bursa köylüsünün gübre kullanımı ile ilgili verdiği bilgilerden, kimyasal gübrenin (onların ifadesiyle Avrupa gübresinin) 1960'tan sonra yaygınlaşmış olduğunu görüyoruz.

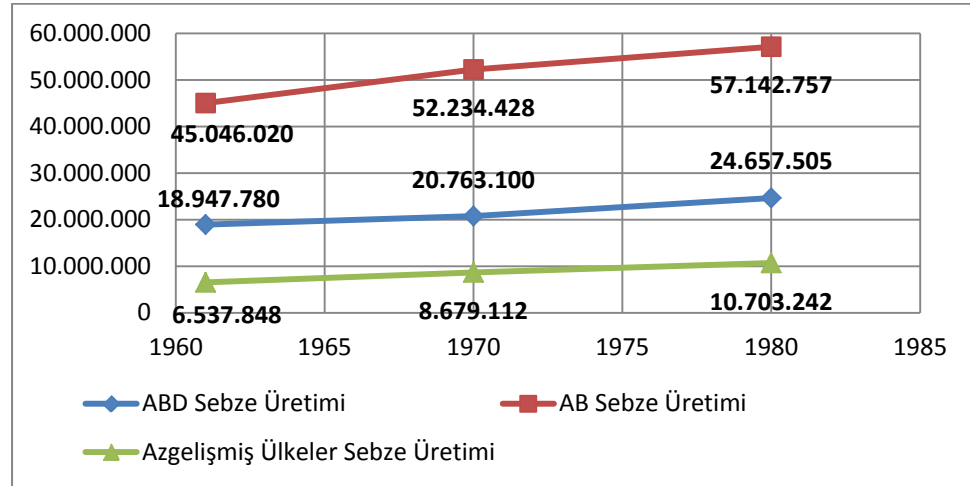
Bitkisel Üretim

Grafik 30: ABD – AB – Az Gelişmiş Ülkeler Tahıl Üretim Miktarı (ton) (1961-80)

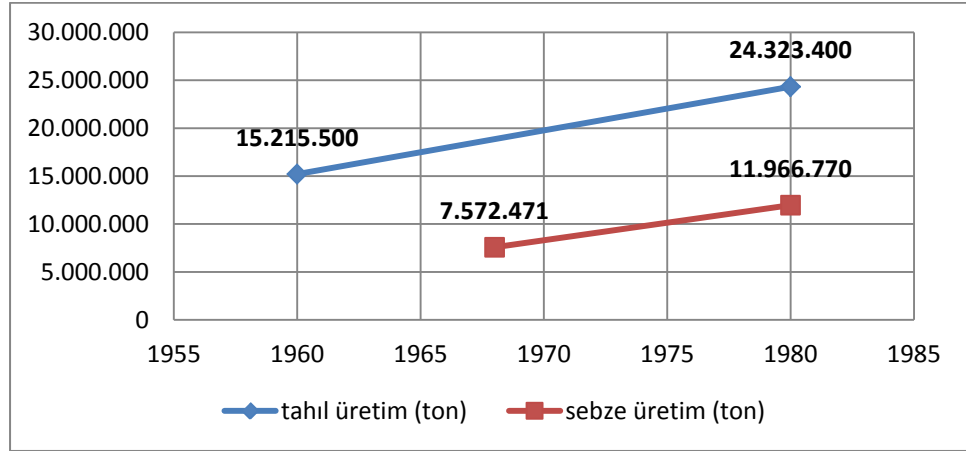
Kaynak: FAO (Erişim Tarihi:24.04.2017)

Grafik 31: ABD – AB – Az Gelişmiş Ülkeler Sebze Üretim Miktarı (ton) (1961-80)

Kaynak: FAO (Erişim Tarihi:24.04.2017)

Grafik 32: Türkiye’de Tahıl ve Sebze Üretim Miktarı (ton)

Kaynak: FAO (Erişim Tarihi: 23.08.2017)

Bitkisel üretimle ilgili grafikleri incelediğimizde, özellikle tarım teknolojisindeki gelişmelere, tarımsal girdi kullanımının artmasına ve sulama imkânlarının genişlemesine paralel olarak üretimde de artışların gerçekleştiğini görmekteyiz. 1960’lar “yeşil devrim” diye ifade edilen ve yüksek verimli tohumlukların üretimde kullanılmaya başlandığı da dönemdir. Yeni tohumlar, gübrenin etkisini arttırmakta ve yıl içerisinde birkaç defa ürün alınmasını dahi sağlamaktadır.

Grafiklerdeki üretim artışlarına baktığımızda, veriler yukarıdaki ifadelerimizi doğrular niteliktedir. 1960-1970 yılları arasında tahıl üretimindeki artış, ABD’de %64, AB’de %77, Az Gelişmiş Ülkelerde ise %44’tür. Aynı süreçte Türkiye’de tahıl üretimindeki artış %59’dur. Sebze üretimindeki artış oranları ise ABD’de %30, AB’de %26, Az Gelişmiş Ülkelerde %63 ve Türkiye’de %58’dir.

Tahıllar, toplumların temel besin grubudurlar ve bitkisel gıda maddelerinin bir alt grubunu oluşturmalarına rağmen tüm bitkisel üretimin 3/4’ünü kapsamaktadır. Nüfusun hızlı artışı, erozyon, çevre kirliliği gibi konular gıda krizi endişesi yaratmakta ve devletlerin tahıl üretiminin arttırılmasına yönelik politikalar üretmelerine neden olmaktadır. Bu bağlamda yukarıdaki tablolardaki tahıl ve sebze üretimlerine dair verdiğimiz verileri ülkelerin nüfusları ve yirmi yıllık süreçteki nüfus artış hızları ile daha iyi değerlendirebiliriz.

Tablo 47: 1960-1980 Nüfus Değişimi (Köy/Şehir)

		1960	1980
Türkiye	köy	18.895.089	25.091.950
	şehir	8.859.731	19.645.007
Toplam		27.754.820	44.736.957
Az Gelişmiş Ülkeler	köy	218.003.000	325.958.000
	şehir	23.162.523	66.876.509
Toplam		241.165.523	392.834.509
AB	köy	144.509.000	133.304.000
	şehir	238.325.188	301.404.553
Toplam		382.834.188	434.708.553
ABD	köy	55.917.000	60.449.000
	şehir	130.444.993	169.727.449
Toplam		186.361.993	230.176.449

Kaynak: FAO (Erişim Tarihi: 23.08.2017)

Yukarıdaki tabloda 20 yıllık süreçteki nüfus değişimleri söz konusudur. Veriler doğrultusunda nüfus artış oranları Türkiye’de %61,18, Az Gelişmiş Ülkelerde %62,88, AB’de %13,35 ve ABD’de %23,51 olarak karşımıza çıkmaktadır. Tahıl üretimindeki 20 yıllık artış oranları ile nüfus artış oranlarını karşılaştırdığımızda ters orantı olduğunu görmekteyiz. En fazla nüfus artış oranına sahip olan Az Gelişmiş Ülkeler, tahıl üretiminde en geride yer almaktadır. Bu noktada neden sorusuna yanıt aramamız gerekmektedir.

ABD ve AB’nin tarıma uyguladıkları sübvansiyonlar, destekleme alımları, yüksek verimlilik ve tarım teknolojisi ile birleşince üretim artışları da yükselmiştir. Ortaya çıkan üretim fazlası ise az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere ihraç edilmeye başlanmıştır. 1974 yılında Eski ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissenger “Petrolü kontrol edersen ulusları, yiyeceği kontrol edersen insanları kontrol edersin. Yiyecek bir silahtır ve bizim müzakere çantamızdaki araçlardan biridir!” diyordu. Kissenger’in sözleri, başlangıçta ABD’nin akabinde AB’nin, içinde Türkiye’nin de bulunduğu az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere uyguladığı politikanın özetidir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, ABD’nin önemli bir hegemonik güç olarak ortaya çıkması ile birlikte, savaştan ağır hasar almış bir dünya ve SSCB tehdidi, bu

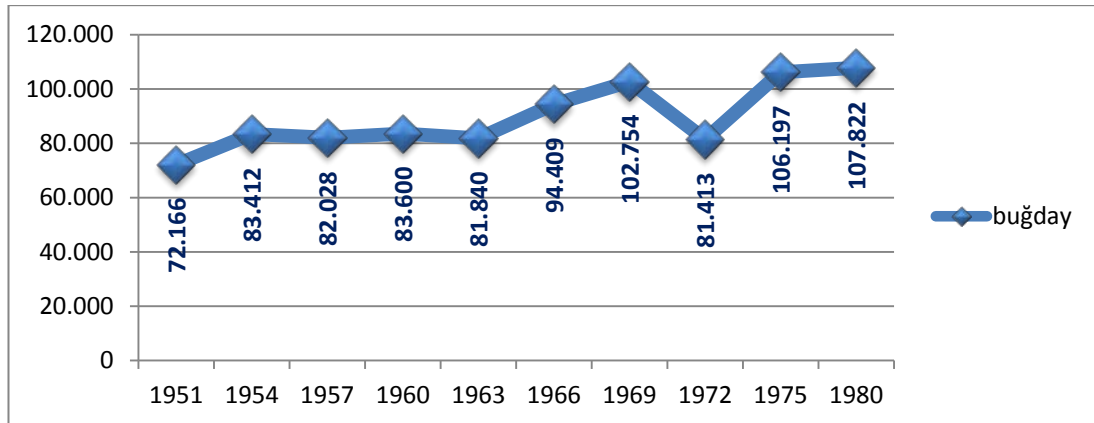
devlete hem politik ve hem de ekonomik gücünü yayabilecek önemli bir alan açmıştır. Bu bağlamda Marshall Planı da ABD'nin küresel gücünün tesisine katkı sağlamıştır.

Marshall Planı içerisinde tarım sektörüne ayrılan pay oldukça büyüktür. Yardımın karşılığı olarak sunulan şartlar, ABD'nin kendi tarımsal girdi ve makinelerine büyük bir pazar oluşturma imkânı sağlamıştır. Bu durumun Batı Avrupa'daki karşılığı, tarımsal girdi ve mekanizasyonda artış yaşanması ve akabinde de tarımsal üretimin ivme kazanması şeklinde gelişmiştir.

1970'li yıllarda üretim artışı ve tarımsal politikalarda değişikliğe yol açacak bir gelişme Petrol Krizi ile çakışan Gıda krizi olmuştur. Gıda Krizini ortaya çıkaran durum da ABD ve SSCB arasında yapılan buğday anlaşmasıdır. 1972-73 tarım yılı boyunca, Sovyetler Birliği dünyada ticari olarak satılan tahılların dörtte üçüne karşılık gelen 30 milyon metrik ton tahıl satın almıştır. Bu işlemin ölçeği, eşi görülmemiş bir sıkıntıya ve hızla yükselen fiyatlara neden olmuştur. ABD'nin buğday stokları tükenmiş ve küresel tarım politikalarında yeni bir dönem başlamıştır.

Bahsettiğimiz dönemde Bursa'da tahıl üretim miktarını ve artış oranını, tahıl grubunun en önemli alt başlığını oluşturan buğdaydaki ekili alan değişimi üzerinden ele alacağız.

Grafik 33: Bursa'da Buğday Ekili Alan (1951-1980) (ha)

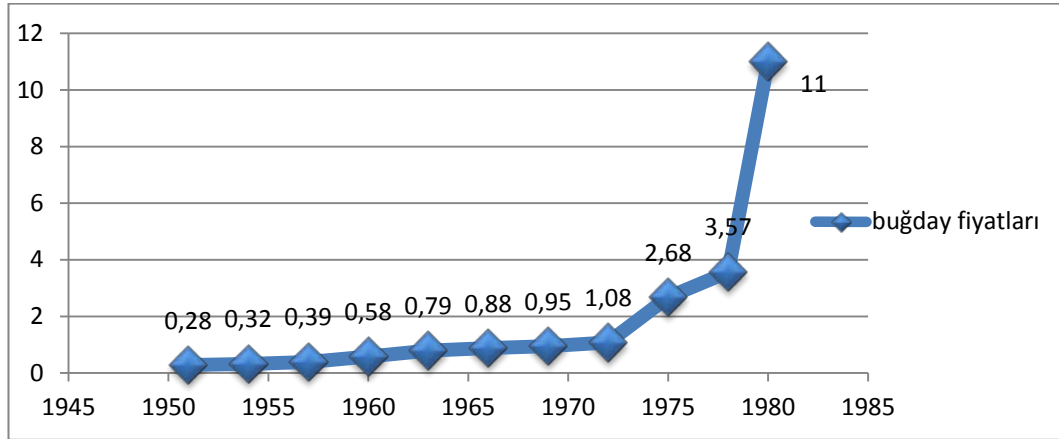

Kaynak: DİE, *Zirai Yapı ve İstihsal, Tarımsal Yapı ve Üretim* verilerinden derlenmiştir.

Grafik 33'te görüldüğü üzere Bursa'da buğday ekili alanı, 1960'lı yılların ortalarına kadar artış göstermiş ve sonra düşüşe geçmiştir. Bu düşüşün temel nedeni

köylünün, tarımsal alt yapı olanaklarının genişletilmesi ve üretim artışı ile birlikte endüstriyel bitkiler, sebzeçilik ve yem bitkilerine doğru, daha kâr getirici üretime yönelmiş olmasıdır. Grafik 34'te çiftçinin üretim il ve ilçe pazarlarında sattığı buğdayın ilk el satış fiyatları görülmektedir. 1950-1970 yılları arasında buğdayın kg fiyatında çok büyük bir değişiklik olmadığını görüyoruz. 1972 Gıda ve Petrol Krizi ile birlikte buğday fiyatları artmıştır. Grafik 33'te de 1972 yılı, buğday ekim alanlarının tekrar artışa geçtiği dönem olarak görülmektedir. 1980'deki yüksek fiyat artışının sebebi Türk Lirasının %33 oranında devalüe edilmesidir. 1960-1980 arası Bursa'da, ekili alanı 2 kat artış gösteren ayçiçeği fiyatlarına baktığımızda, 1950'de 0,30, 1960'ta 1,09, 1970'te 2,01 ve 1980'de 60,15 olduğunu görmekteyiz.

Grafik 34: Çiftçinin Eline Geçen Buğday Fiyatları (TL/kg)

Kaynak: DİE, *Tarımsal Göstergeler 1923-1998*.

1960'lardan itibaren tütün ve susam gibi geleneksel tarımsal ürünlerde ise azalma söz konusudur. Özellikle tütündeki azalma emek-yoğun gerektiren bir tarımsal ürün olması, 1962-1973 yıllarında görülen maviküf hastalığının olumsuz etkilerinden kaynaklanmaktadır. Susam ve tütündeki azalmaya karşılık ayçiçeği, şekerpancarı gibi sanayiye yönelik ürünlerin üretim alanlarında artış görülmektedir.

Bursa'nın ihraç ürünlerinden de birisi olan üzüm, 20 yıllık bir sürede, ekili alan bakımından %22,34'lük bir artış gösterirken, üretim miktarındaki artış, çeşitli yıllarda dalgalanmalar göstermiş ve 1980'de %8'de oranında kalmıştır. Bir diğer ürün kestanede ise 1960'larda görülen mürekkep hastalığı ile büyük üretim düşüşü yaşanmıştır. 1961'de

yaklaşık 150 bin olan ağaç sayısı, 1980'e gelindiğinde yarı yarıya azalmış ve 76 bine düşmüştür.

Özetle, Bursa köylüsü bitkisel üretimde, pazarlama kolaylıkları, fiyat hareketleri, dış destekler, sulama olanaklarının artması gibi yeni koşullar ortaya çıktıkça ürün çeşidini arttırmıştır. İncelediğimiz dönem olan 1945-1980 sürecinde kimi köylülerin meyveciliğe yöneldiklerini, ayçiçeği tarımına başladıklarını, zeytin fideleri dikerek zeytin tarımına yöneldiklerini, sebzeçilik üretimini yerellikten dış boyuta taşıyacak şekilde genişlettiklerini gözlemekteyiz. 1950'lere kadar geleneksel tarım ekonomisinin söz konusu olduğu Bursa'da, 1960'lardan itibaren tarımsal üretimde verimlilik ve çeşitlilik yaşanarak pazar için üretim yapılmaya başlanmıştır.

1945-1980 sürecinde hayvansal üretime dair, küresel, ulusal ve yerel ölçekte elde ettiğimiz veriler, tarımsal üretimde bitkisel üretimin daha fazla ağırlık kazandığı yönündedir. Özellikle ulaşım imkânlarındaki gelişmeler, tarımsal işletmelerin temel tüketim ve üretim mallarını üretme zorunluluğunu ortadan kaldırdığı için sanayi sektöründe olduğu gibi tarım sektöründe de uzmanlaşma gerçekleşmiş ve işletmeler her bölgenin fiziksel ve ekonomik koşullarına göre satışından en çok avantaj sağlayacakları şekilde bitkisel ya da hayvansal üretimden birini tercih etmişlerdir.

Temel besin maddeleri içerisinde, günlük protein ihtiyacının karşılanması, konusunda hayvansal ürünlerin önemi oldukça büyüktür. Çalışmalar, ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ile günlük hayvansal protein üretimleri arasında paralellik olduğunu göstermektedir. Çalışmamızın önceki bölümlerinde sunduğumuz verilerle, hayvansal üretimdeki verim artışının bitkisel üretimdeki kadar gerçekleşmediğini belirtmiştik. Tablo 47'de 1961-1980 yılları arasında, ABD, AB, Az Gelişmiş Ülkeler ve Türkiye'deki kişi başına düşen, günlük toplam protein ve hayvansal protein üretimi bilgileri yer almaktadır. Bu veriler, incelediğimiz dönemde, hayvansal üretim ve tüketime dair daha somut bir örnek oluşturacaktır.

Tablo 48: Günlük Toplam Protein ve Hayvansal Protein Üretim Oranları (1961-1980) (gr)

	Günlük Toplam Protein (gr)			Günlük Hayvansal Protein (gr)		
	1961	1970	1980	1961	1970	1980
ABD	95,21	98,31	98,29	62,99	66,81	66,34
AB	87,34	93,1	100,05	42,14	49,83	58,07
AGÜ	49,21	50,45	50,76	9,02	9,74	9,65
Türkiye	93,18	94,21	100,28	25,87	25,03	26,93

Kaynak: FAO (Erişim Tarihi: 02.09.2017)

Tablo 48’de görüldüğü üzere, gelişmiş ekonomiye sahip ABD ve AB’de günlük hayvansal protein üretimi oldukça yüksektir. ABD’de kişi başına düşen günlük toplam proteinin yaklaşık %65’ni, AB’de ise yaklaşık %50’sini hayvansal protein üretimi oluşturmaktadır. Bu oran, Türkiye’de, diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi, yaklaşık %25’tir. Az Gelişmiş Ülkelerde ise oran çok daha düşüktür.

Tablo 48’de verilen bilgilerden, 1961-80 döneminde, gelişmiş ülkelerde hayvansal üretimin, artan nüfusun gereksinimlerini karşılayabilecek durumda olduğunu, Türkiye’de ise yeterli düzeyde olmadığını görmekteyiz.

Daha önce sunduğumuz veriler ışığında, Bursa yerelindeki hayvansal üretimin de küresel ve ulusal üretim ile benzerlik gösterdiğini ifade edebiliriz. Yaptığımız görüşmeler neticesinde Bursa’da bitkisel üretimde olduğu gibi hayvansal üretimde de 1970’lerden itibaren değişim yaşandığını tespit ettik. 1970’lere kadar hemen her evde küçükbaş ve büyükbaş hayvancılıktan en az birisi ya da her ikisi de mevcutken, mera alanlarının daralması, hayvansal üretim konusunda devlet desteğinin azalması ve köylüler tarafından bitkisel üretimin daha kârlı görülmesi sebepleri ile hayvansal üretimde istenilen artış gerçekleşmemiştir. Görüşme yaptığımız köylerde genellikle bitkisel üretimin, hayvansal üretime tercih edildiğini söyleyebiliriz. Elimizde bulunan 1967 Bursa İli Köy Envanter Etüdü ve 1976 Yılı Köy Bilgi Anketi verileri de bu ifademizi doğrular niteliktedir. 1964 yılında Bursa’da 756 köy mevcuttur ve bu köylerin esas geçim kaynakları, 755’inde ziraat, 619’unda hayvancılık olarak belirtilmiştir. 1976 yılında Bursa’da 762 köy mevcuttur ve köylerin birinci dereceden geçim kaynakları, 589 köyde tarla mahsulleri, 86 köyde bağcılık-meyvecilik, 19 köyde sebze ve 35 köyde

hayvancılık olarak ifade edilmiştir. 1964 verilerine göre, Bursa'daki tarımsal işletmelerin bitkisel üretim ve hayvansal üretimi birlikte gerçekleştirdiklerini, 1970'lerde ise bitkisel üretimde uzmanlaşarak, hayvancılığı terk ettiklerini söyleyebiliriz. 1976'da hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı ilçeler, 12 köyle Merkez, 6 köyle Mustafakemalpaşa ve 4 köyle Orhaneli'dir.

Göç

İkinci Dünya Savaşı sonrası, tüm dünyada, kırsal alanlardan kentlere doğru göçler yaşanmıştır. Kaynaklarda yaklaşık bir milyar kadar kişinin kentleşme sürecine girdiği ifade edilmektedir. Türkiye'de de 1950'lerde başlayan ve 1970'lerde hızlanan kırsaldan kentlere göçler söz konusudur. 1945-60 yılları arasında köyden göç edenler, çoğunlukla genç erkeklerdir ve gittikleri yerlerde ücretli statüsünde çalışmaya başlamışlardır. Bu göçlere daha sonra kadın ve çocuk nüfus da katılacaktır. 1960 sonrası ulaşım, sulama, imkânlarına sahip olmayan ve kendisini piyasaya adapte edemeyen köyler, özellikle genç nüfusun köyleri terk etmesi sonucu yaşlı nüfusun yaşadığı ıssız köyler haline gelmiştir. Kırdan genç nüfusun göçünü hızlandıran bir diğer konu da eğitimin önem kazanmasıdır.

Kırsal kesimin mutlak göç verdiği olgusuna ilişkin genelleme yapmak mümkün değildir. Bursa ili genelinde kimi köylerin göç vermediği, nüfusunu da koruduğu görülüyor. Doğaldır ki bu durum köylünün toprağının verimliliğine, sulama olanaklarına, kooperatifleşmesine, ulaşım olanaklarına bağlı bir durumdur. Tarımsal üretimin yüksek olduğu, ulaşım, eğitim olanakları gelişmiş, şehir veya ilçe merkezine yakın konumda bulunan köylerde 1980'e kadar nüfus artışlarının gerçekleştiğini görmekteyiz. Meyvecilik yapılan Gürsu Ağaköy ulaşım kolaylığı ve verimli sulak arazisi dolayısıyla göç vermediği gibi farklı yerlerden göç almıştır. Özellikle hasat zamanı Bursa dışından işçiler de köye gelmektedir. Orhangazi Gedelek Köyünde de benzeri bir durumu gözlüyoruz. Köy muhtarının söylemi ile köy 40 senedir göç almaktadır. İş imkânı olması, ulaşım sıkıntısının bulunmaması, ürettikleri ürünleri iyi pazarlamaları elbette bu durumun temel sebebidir. Kimi köylerde ise tarımsal olanağı var olan köylere yönelme görülüyor. İznik Elbeyli köyüne çevresindeki Ömerli, İnikli, Gürmüzlü köylerinden insanlar toprakları kıraç ve yetersiz olduğundan göç etmişlerdir.

Dağ köylerindeki nüfusun değişim durumu ile ilgili, alternatif iş imkânlarına ve sulama olanaklarına sahip köylerde, ova köylerindeki gibi, dışarıya daha az göç verildiğini, bu olanaklara sahip olamayan, arazinin verimsiz olduğu, ilçe merkezine uzak köylerde ise 1960'larda göçlerin başladığını görmekteyiz. Özellikle Uludağ eteklerinin maden rezervleri konusunda zengin olması ve bölgede çeşitli yıllarda açılan maden ocakları, dağ köyleri için alternatif iş imkânı sağlamış ve göçü yavaşlatmıştır. Ayrıca Uludağ Milli Parkı'ndaki oteller bölgesi de 1960 sonrası, o civardaki köylüler için bir geçim kaynağı olmuştur.

1980'le birlikte kırsal nüfustaki düşüşler fazlalaşmıştır. Ayrıca, Bursa kırsalında dağ veya ova köyleri ayrımı yapmaksızın, her taraftan 1960'larda Batı Avrupa'ya işçi gönderme olgusunun yaşandığını da belirtmeliyiz.

Göç başlığı altında ifade etmek istediğimiz bir diğer konu, Bursa'da özellikle 1970'lere kadar, geçimlik tarım yapan ve sulama konusunda yetersiz köylerden, gelişmiş tarımsal üretim ve sulama imkânlarına sahip köylere, mevsimlik tarım işçisi olarak, yoğun bir hareketliliğin yaşandığıdır. Kimi zaman bu mevsimlik göçler, Manisa, Balıkesir taraflarına da gerçekleşmiştir. Özellikle Bursa'nın dağ yöresindeki köy görüşmelerimizde, bu ifadelerle daha çok karşılaştık. Tarım işçisi olarak genellikle erkekler gitmekte, kimi köylerde kadınlar da katılmaktadır. Diğer köylere çalışmaya gidenler, yorganlarını simit şeklinde yapıp, sırtlarına alarak, yola koyulduklarını ve gittikleri yerlerde bağlarda ya da ahırlarda uyduklarını belirtmişlerdir. Mevsimlik tarım işçisi olarak gidenler, genellikle zeytin zamanı, Mudanya, Gemlik taraflarına, bağ bellemek için de Misi köyüne, Mudanya taraflarına gittiklerini belirtmişlerdir. Kadınlar genellikle civar köylere, orak biçmeye, meyve toplama gitmektedirler.

Sulama imkânlarının iyileştirilmesi ile tarımsal üretimde artış yaşanması hanelerin refah düzeyini yükseltmiş ve başka köylere ya da şehir dışına mevsimlik tarım işçisi göçü son bulmuştur. Bu noktada belirtmeliyiz ki Bursa'ya, ülkenin değişik illerinden gerçekleşen yoğun kırsal göçler, tarım işçiliği konusunu ikame etmiştir.

Sözlü tarih görüşmelerimiz sırasında, köyden kente göç edenler, bağlantılarını tamamen kesmediklerini belirtmişlerdir. "Baba ocağı" elbette geleneksel olarak toplumumuz için önemlidir. Özellikle dini bayramlarda ziyaret edilmesi, mezarlıklara

gidilmesi gelenek haline gelmiştir. Yine akraba düğünlerine ve diğer cemiyetlere katılım da köyden ayrılma sonrası devam etmiştir. Ayrıca kadınların çeşitli meyve kuruları (erik, elma, kızılıcak, armut gibi), sebze kuruları (patlıcan, biber, domates gibi), salça, tarhana, erişte, yufka, bulgur, sirke, bulama, turşu gibi kışlık gıda tüketimi hazırlığı, pekmez kaynatılması, bu köylerde üretilen fasulye, nohut, mercimek gibi kuru gıdaların yine kış tüketimi için kente götürülmesinin gerçekleştiğini tespit etmekteyiz. Böylece insanlar göç edip gitse de kökenlerinden, kalımsal kültürlerinden tamamen kopmamışlar, köy-kent bağı kurmuşlardır.

Aile İşletmelerinde Değişim

İncelediğimiz dönemde tarımın yapısında meydana gelen değişimi ve köylüye etkilerini görebilmek için aile işletmelerinin büyüklüklerinde ve ortalama sahip oldukları arazi dağılımında meydana gelen değişime bakmamız gerekmektedir.

İşletme büyüklüklerindeki değişime ABD, Fransa ve Türkiye karşılaştırması ile bakarsak, Fransa'da 1955 yılında 2,3 milyon aile işletmesi varken bu sayı 1975'te 1,3 milyona düşmüştür. ABD'de 1939'da 6/7 milyon olan işletme sayısı, 1980 yılında 2,5 milyona inmiştir. Türkiye'ye baktığımız da ise 1950'de 2,5 milyon olan aile işletme sayısı, 1980 yılında 3,7 milyona çıkmıştır.

ABD ve Fransa'da aile işletmeleri sayısı azalırken Türkiye'de neden artmaktadır? Bu durumu daha iyi anlamak adına ortalama işletme büyüklüklerindeki değişimin ne yönde olduğuna bakmamız gerekmektedir.

Fransa'da 1950 yılında ortalama işletme büyüklüğü 12 ha iken 1975 yılında 28 ha'a yükselmiştir. ABD'de 1945'te 195 ha olan ortalama işletme büyüklüğü, 1970'te 376 ha'a ulaşmıştır. Türkiye de ise 1950'de 7,6 ha'dan 1980'de 6,4 ha'a düşmüştür.

ABD ve Fransa'da tarımsal işletme sayıları azalırken işletme genişlikleri artmaktadır. Bu durum büyük kapitalist çiftliklerin sayısını arttırmakta, çok daha geniş arazide, modern tarım teknikleri ile tarımın ekonomiye katkısını genişletmektedir. Türkiye'de durum aksi yönde gelişmektedir. Türkiye tarımının genel karakteristik yapısı olan küçük aile üreticiliği, daha da fazla küçülme ve parçalanma yaşamaktadır.

İşlenebilir toprakların sınırına ulaşıldığı bir ülkede tarımsal işletme sayısının artmaya devam etmesi, ortalama işletme genişliğinin küçülmesi sonucunu doğurmaktadır.

Bursa yerelinde değişimin hangi yönde gerçekleştiğine baktığımızda, Bursa'da ortalama işletme büyüklüğü, 1950'de 5,7 ha'dan, 1970'de 3,1 ha'a düşmüştür. Bursa'daki tarımsal işletmelerin genel yapısıyla küçük köylü işletmeleri niteliğinde olduğunu görmekteyiz.

Türkiye geneli ve Bursa özelinde işletme sayılarının küçülmesi özellikle miras yoluyla gerçekleşmektedir. Bursa ilçelerinde küçük aile işletmelerinin en yoğun olduğu yerleşim birimleri, merkeze en yakın olan köylerdir. Büyük aile işletmelerini özellikle Karacabey ve Yenişehir'de görüyoruz.

Bu durumun köylüye yansımaları, küresel tarım politikaları ve çokuluslu şirketlerle rekabet edebilecek güce sahip olmadıklarından zamanla yok olmaları, toprağı terk etmeleridir. Bu netice, tarımın kapitalistleşme sürecinde zorunluluk olarak ifade edilen bir dönemdir.

Kooperatifleşme

Yaptığımız görüşmelerde Bursa köylüsünün, tarımsal kazancını devletin ya da sivil kurumların katkılarının da etkilemiş olduğunu tespit ettik. Bu bağlamda hemen tüm görüşmelerimizde, Tarım Kredi Kooperatifinden kimi zaman nakdi kimi zaman da aynî (tütün, yapağı, buğday) bedel karşılığı sağladıkları, tarımsal mekanizasyon, gübre, tohum gibi alt yapı destekleri konu edilmiştir. Elbette bu durum köylüyü rahatlatan bir gelişmedir. Yine bu bağlamda tütün için TEKEL İdaresinin, şeker pancarı için PANKOBİRLİK, ipekböcekçiliği için Kozabirlik'in destekleri önemlidir. Yine Marmarabirlik, Bursa'da zeytin tarımının gelişmesi konusunda oldukça etkili olmuştur. Zeytin alanlarının artması, gübre ve ilaç konusunda destekleme, ürünün satın alınması ve pazarlama konularında kooperatifin sunmuş olduğu olanaklar özellikle belirtilmektedir. Yine zeytin tarımının yoğun olduğu köylerde, yaşlı nüfusun büyük bir kısmı Marmarabirlik'ten emekli olduğunu ifade etmiştir.

Görüşmelerimizde Bursa'da faal çalışan tarımsal kalkınma kooperatiflerine sahip köylerin, bitkisel ve hayvansal üretimde neoliberal politikaların olumsuzluğundan

en az derecede etkilendiklerini ve bu köylerde geleneksel çiftçilerin kapitalist girişimci haline dönüştüklerini tespit ettik.

Eğitim

Türkiye’de kırsal yörelere devlet eliyle giden ilk hizmet eğitimidir. Bununla birlikte, bu hizmetlerin yaygınlaşması yine 1950 sonrası döneme rastlamaktadır. Bursa köylerinde yaptığımız araştırmalarda köylerde önceleri ve çoğunlukla erkek çocuklarının okula gönderilmeleri yeterli sayılmıştır. Köylerin kentlere açılmalarının hızlanması ve ekonomik yeterliliğin artması ile beraber kız çocuklarının da okula gönderilme oranları artmıştır. Bahsi geçen artış ova köylerinden dağ köyelerine doğru giderek yayılmıştır. Kırsal kesimde kadının ancak eğitim yoluyla bireysel statü kazanması ve en başta evliliği konusunda kendisinin karar alması gerçekleşebildiği için, eğitilmiş kadın yüzdesinin her geçen gün arttığını görmekteyiz.

Eğitim, ailede çocuk emeğinin kullanımı ile doğrudan ilişkilidir. Çocuk emeğinin kullanıldığı ailelerde, çocukların hiç okula gönderilmediği ya da işlerin yoğun olduğu zamanlarda çocukların okula gitmedikleri gözlenmiştir. Aileler arası tabakalaşmanın çok keskinleştiği köylerden ziyade, ekonomik açıdan birbirine benzer ailelerin bulunduğu köylerde eğitime daha fazla değer verildiğini, bu ailelerin ise pazarla bütünleşmiş, orta köylüler olarak tanımlanan küçük üreticiler oldukları gözlenmektedir.

Köy dışına ortaöğretim veya yükseköğretim amaçlı tahsil için giden genç nüfus elbette eğitim verilen dönemlerde, tarımsal nüfustan uzak kalmaktaydılar. Genel gözlemlerle de bir çıkarım yapacak olursak tarımın kendi içindeki meşakkatli süreçleri, gençleri daha kolay bir tercihe doğru yöneltmiştir. Eğitim dolayısıyla ilçe ya da il merkezine gidişler, köyden kopma ile neticelenmiştir.

Gündelik Hayata Yansıyanlar:

Toprağın sürekli ve daha yoğun kullanımını sağlayan yeni tarımsal teknoloji ve üretim yöntemleri, işgücü ve toprağın verimliliğinde önemli artışlara yol açmıştır. Bu gelişmelerin neticesinde tarımsal artık büyümüş, aynı dönemde gerçekleştirilen sanayi devrimi ve hızlı kentleşme ile beraber artığın değerlendirilebileceği olanaklar da

artmıştır. İnsanların alım gücünün artması ve pazarın genişlemesi beraberinde iç tüketimde tarihte görülmemiş boyuttaki artışı ortaya çıkarmıştır. Özellikle savaş dönemlerinde ertelenmiş ve bastırılmış tüketim, savaş sonrasındaki hızlı büyümenin motorlarından birini oluşturmuştur. Bu tüketim açlığı, Batıda 1930'lar ve 1940'larda karşımıza çıkarken, Türkiye'de, ithal ikameci sanayileşme modelinin benimsendiği 1960'larda kendisini göstermiştir.

Araştırmamızda Bursa köylerinin pazara açılma sürecini de değerlendirdik. Türkiye genelinde olduğu gibi Bursa yerelinde de 1960'larla birlikte, özellikle dayanıklı tüketim malları, traktör, otomobil gibi araçların kır hanelerinde bulunurluğu artış göstermiştir. Yine bu dönemde köyler, kimyasal gübre, ilaç gibi girdileri pazardan temin etmeye başlamışlardır. Bursa'da ova köyelerine 1950'lerde girmeye başlayan traktör, İnegöl, Kestel gibi uzak ilçe köyelerinde ve dağ yöresi olarak adlandırılan Harmancık, Keles, Büyükorhan ve Orhaneli'nin köyelerinde 1970'lerden itibaren görülmeye başlanmıştır. Televizyon gibi dayanıklı tüketim mallarının köylere girişi ise 1960'lı yılların sonlarından itibaren başlamış 1970'lerde hızlanarak devam etmiştir. Traktör gibi televizyon da önce ova köyelerinde sonrasında dağ köyelerinde yayılım göstermiştir. Tarımsal üretim konusunda diğerlerine göre daha ileri düzeyde olan Görükle, Çalı, Belenören, Gedelek gibi köyler dayanıklı tüketim mallarının da ilk girdiği köylerdir.

Genellikle köylerde ilk televizyonlar köy kahvehanesine ya da köyün erkeklerinin toplandıkları yerlere alınmıştır. Bu bağlamda tespit ettiğimiz bir diğer ayrıntı da kimi köylerde Almanya'ya işçi olarak gidenlerin aracılığıyla televizyonun köye girmiş olduğudur.

Köylerde, değişen tarımsal üretimle birlikte geleneksel aile yapısı da değişime uğramıştır. Makineleşmenin gerçekleşmediği, geçimlik tarımın yaygın olduğu 1950'ler ve kısmen 1960'larda büyük aile tipi söz konusudur. Ailenin her ferdi, aile hesabına çalışmakta ve hiyerarşiye uymaktadır. Ailede erkekler kadınlara, yaşlılar gençlere göre hiyerarşik olarak bir üst basamakta yer almaktadır. Bursa'da, özellikle 1960'larla birlikte, tarımda makineleşmenin emek fazlasını ortaya çıkarması, modern girdi ve sulama olanakları ile verimliliğin ve köy hanelerinin alım gücünün artması, aileden kopuşları ve akabinde büyük aile tipinden çekirdek aileye geçişi hızlandırmıştır. Elbette

bu değişimde, eğitim dolayısıyla aileden ayrılmalarda etkili olmuştur. Bahsettiğimiz bu değişim, dağ köylerinde 1980'lerle birlikte başlamış, 1990'larda meyveciliğin gelişmesi ile hızlanmıştır.

Kadınların alışma hayatlarına katkılarına baktığımızda, köy kadınları hayvanları otlatma, bağ ve bahçelerin bakımı, ürünün yetiştirilmesi, süt sağılması ve değerlendirilmesi, bağ-bahçe ve hayvanlardan elde ettikleri ürünleri ilçe pazarlarına getirerek satma, ev işleri, çocuklarla ilgilenme gibi hemen her alanda öncü bir rol üstlenmişlerdir. Özellikle kadınların, makineleşmenin henüz gerçekleşmediği dönemde, tütün, hububat gibi yoğun emek isteyen ürünlerin yetiştirilmesinde, çok daha fazla çalıştıklarını tespit ettik.

Köy kadınlarının aile ekonomisine önemli bir katkısı da kışlık erzak hazırlıklarıdır. Kadınlar, kendilerinin yetiştirdikleri domatesten salça kaynatmakta, kendi buğdaylarından erişte yapmakta, tarhana hazırlamakta, ev bahçesindeki dibekte bulgur dövmekte, nişasta yapmakta, pekmez kaynatmaktaydılar. Yerine göre vişne, kiraz, armut, erik kurutulduğunu görmekteyiz. Ayrıca geleneksel sünnet, nişan, kına gecesi, düğün davetleri ve bayram günleri için özel sofralar kurulduğunu, keşkek yapıldığını, yufkalar açılıp börek yapıldığını ve nohut pişirildiğini tespit ettik.

Çocukların beslenmesi, ekonomik gücün yetersiz olması, ilgisizlik ve annenin gündüzleri tarlada meşgul olması gibi etkenlerden etkilenmektedir. Çocuklar günlük gıdalarını ve lazım olan vitaminleri alamamaktadır. 1967 yılında yapılan bir çalışmaya göre³¹⁸ Öğrenciler yemek paydosunda eline bir elma biraz ekmek alıp okula gelmekteydi. Zamanla köylerdeki besin alma alışkanlığı değişmiş, bağ ve bahçelerinden kendilerine yetecek kadar yetiştirdikleri ürünlerden, kuru bakliyat, konserve, marmelat, reel, kurutulmuş çeşitli sebze ve meyveleri kışlık olarak depolayan köylülerin sayısı artmıştır. Köylerdeki ekmek fırınlarına ilaveten ilçelerdeki fırınlarda pişirilen ekmekler de bakkallarda satılmaktadır.

Köyün şehirle ilişkilerinin de bu süreçte arttığını görüyoruz. Issızören köyünde 1967 yılında 84 hane bulunmaktadır. Hane reislerinin ilçeye gitme durumlarına baktığımızda 7 hane 15 günde bir, 19 hane ayda bir, 18 hane 2 ayda bir gitmekte, 27

³¹⁸ Cemal Oğuz Berk, *Bursa-Keles ilçesi Issızören Köyü'nün Ekonomik Durumu ve Köydeki Diğer Sosyal Hayat*, İst Üniv. Ed. Fak. Sosyal Ant ve Etnoloji Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, 1967, S.77-78

hane ise bir yıla bölünecek biçimde kendi ilçelerini ziyaret etmekteydiler. Bu görüntünün arkasında elbette önce ilçe merkezindeki idari birimlerle olan zorunlu ilişkiler ve kendi hanesi için şehirden alınan gıda ve ihtiyaç maddelerini temin etme zorunluluğu vardı. Bunlar arasında şeker, çay, gaz (aydınlatma amaçlı), sabun, zeytin, zeytinyağı, pirinç, tuz, margarin (vita, sanayağı) bulunuyordu.³¹⁹

Köylerde değişime uğrayan bir diğer unsur da konutlardır. Köylünün alım gücünün artması ile birlikte, köylerde betonarme evlerin sayısı da artmaya başlamıştır. 1970'lerden itibaren geleneksel konut mimarisinden uzak, kentlerdeki apartman kültürünün benzeri yapılar, köylerde de kendini göstermeye başlamıştır. Konutlardaki değişimi, 1967 Bursa İli Köy Envanter Etüdü ve 1976 Yılı Köy Genel Bilgi Anketi verileri de bize sunmaktadır. 1967 yılında Bursa'da 756 köy vardır ve bu köylerde yapıların %46,4'ü kerpiç, %34,9'u ahşap, %12,1'i taş, %6,2'si tuğla ve %0,1'i toprak yapı tarzındadır. 1976 yılında ise 762 köy mevcuttur ve bu köylerin %22,7'si kerpiç, %30,7'si ahşap, %10,10'u taş, %28,3'ü tuğla yapı tarzındadır. 9 yıl içerisinde köylerdeki tuğla evlerin artış oranı %22'dir.

Özetle Bursa'da tarımsal üretimdeki değişim, köylünün tüm hayatında yeni değişimleri ortaya çıkarmıştır. Bu süreç her köyde aynı ölçüde yaşanmamıştır. Ova köyleri, yeni taşıt ve haberleşme araçlarıyla dış dünyaya bağlanarak, bu arada şehirle ilişkilerini arttırarak, hızla değişmişler ve piyasa şartlarına daha kolay adapte olabilmüşlerdir. Aynı olanaklardan geç yararlanan ve toprağının verimsizliği, teknolojisinin ilkilliği yüzünden daha düşük bir hayat seviyesine mahkûm kalan merkeze uzak köyler ve dağ köyleri ise bu değişim konusunda arkada kalmışlar; özellikle de alternatif geçim kaynaklarına sahip olamayanlar ıssız köylere dönüşmüşlerdir.

1950'lere kadar geleneksel tarım ekonomisinin söz konusu olduğu Bursa'da, 1960'lardan itibaren tarımsal üretimde verimlilik ve çeşitlilik yaşanarak pazar için üretim yapılmaya başlanmış ve artarak devam etmiştir. Bu süreçte, az topraklı ya da topraksız aileler ile küresel tarım politikalarıyla rekabet edemeyen küçük köylü işletmeleri, tasfiye olmuş, topraklarını terk etmişlerdir. Bu noktada, yaşanan değişimin sadece iktisadi bir değişim olmadığını, Türkiye'de yaklaşık her on kişiden sekizinin bir

³¹⁹ Berk, *Bursa-Keles ilçesi İssızören*, s.80.

şekilde bağlı bulunduğu, geçmişinde izlerini taşıdığı, köy kültürünün, aslında milli kültürümüzün değiştiğini ve kaybolmaya yüz tuttuğunu söyleyebiliriz.

Çalışmamızı sonlandırırken günümüz köyleri ve tarımsal üretimi ile ilgili Bursa köylüsünden en çok dinlediğimiz sorunları aktarmak istiyoruz. Durumu daha iyi tespit edebilmek ve karşılaştırma yapabilmek adına, büyük ölçekli bitkisel ve hayvansal üretim yapan, Gürsu Ziraat Odası Başkanı Kamil Dönmez ve Mustafakemalpaşa Ziraat Odası Başkanı Mehmet Aydemir ile yaptığımız görüşmelerden kimi bölümlere de yer vereceğiz.

Bursa köylüsünün en çok dile getirdiği sorunlar: girdi maliyetlerinin yüksekliğine karşılık ürün fiyatlarının düşüklüğü; tarımsal bilgilendirmenin yetersizliği; tarım ürünleri işleyen sanayi kuruluşlarının sözleşmeli sistem ile köylüyü kendi işçileri haline getirmesi; fabrika ve maden işletmelerinin bulunduğu bölgelerde yeraltı sularının çekilmesi, su kaynaklarında yaratılan kirlilik ve tarımı olumsuz etkilemesi; köyden mahalleye geçiş ile ortak malların belediyeye aktarılması ve vergilendirme sisteminden memnuniyetsizlik; eğitimde taşınmalı sisteme geçilmeden önce köylerin okul ve öğretmen sayesinde dışa daha açık olduğu fakat getirilen sistem ile bu olanaktan yoksun kaldıkları ve hatta göç olgusunu da arttırdığıdır.

(Kamil Dönmez - 1966 - Gürsu Ziraat Odası Başkanı)

“Özellikle çiftçilerin bugünkü memnuniyetsizliklerinin ve borçlanmış olmalarının nedeni rahat kredi kullanıyor olmalarıdır. 1000 ÇKS (Çiftçi Kayıt Sistemi) sahibinin 250 milyon borcu var. Yatırıma yönelik ve ileriye dönük bir çalışma yerine kazandığını har vurup harman savurması etkilidir. Traktörü değiştirir, ekipmanı yenilemez. Mesela Yunanistan’da traktörler eskidir ama onların arkasındaki ekipman yenidir. Bizde ise tam tersidir. Traktörler yenidir, ekipmanlar eskidir ya da ekipmana zaten yatırım yapmaz. Ama bakarsınız bugün için 500 bin masraf yapar.

1995-2000 yılları arası çiftçi çok fazla para kazandı. 1993’te iyi hatırlıyorum Migros’a 4 TL’den deveci armudu verdik. 1 TL tek bir marul. Mazot o dönemde litresi 50 Krş idi. Bir traktör 3 ton deveci armudu ile alınıyordu. Fakat gösteriş meraklısı çiftçimiz kazancını değerlendiremedi.

Üretici birlikleri ve kooperatifler kâğıt üzerinde. Faaliyetleri az. Marka, teknoloji, ambalaj konusunda iyi değiliz. Kooperatiflerin pazarlama konusunda daha girişken olmaları gerekiyor. Bu alanlara yatırım yapılması gerekiyor.”

(Mehmet Aydemir – 1976 – Mustafakemalpaşa Ziraat Odası Başkanı)

“Çiftçinin ayak izi tarlada bitkinin gübresidir. Çok emek isteyen bir iş yapıyoruz ve de ilgi istiyor. Tarladaki ürünümüz çocuklarımız gibi. Babadan, dededen gördüklerimiz var ama eskiden bilinenler artık yeterli değil. Ben ziraat mühendislerinden danışmanlık hizmeti alarak çalıştım. Domates öncesinde de yetiştiriyorduk fakat 1000 dönüme çıkınca kendimin yetmediğimi fark ettim. 2 – 3 yıl destek alarak çalıştım.

Bir diğer önemli konu muhasebe tutmak. Mal alırken kazanılıyor. Gübre, tohum, ilaç, mazot hesabı yapmak gerekiyor. Maliyetler çok önemli. Köylü de artık bunu yapmayı öğrenmeli. Cebinde hesap makinesi taşıyan köylülerle karşılaşıyorum.

İlaç konusunda da sürekli takipteyiz. Bölgemizde 30’a yakın ilaç bayisi var. Onların denemelerini geziyoruz. Ayrıca fabrikaların teknik destekleri oluyor. Onlardan da faydalanıyoruz.

Gençler tarımsal hayatın zorlukları dolayısıyla okumak istiyorlar. Bir nevi köyden kaçış onlar için. Oysa hayvancılık var, arazi var. Kendi köylerinde kalmak yerine, Bursa’ya asgari ücretle çalışmaya gidiyorlar. Kızlar köye evlenmekten korkuyorlar. İlçede ev istiyorlar. Fabrikada çalışan delikanlılar daha özgüvenli gidiyor kız istemeye. Ama ay sonu gelince köyden para istiyorlar.”

Gelişmiş ekonomilerde, sanayi sektörü tarım sektörü ile birlikte iktisadi kalkınma sürecine katkı sağlamaktadır. Sanayi sektöründeki modernizasyon ve ihtisaslaşma olgusu, tarım sektöründe de karşımıza çıkmaktadır. Türkiye’de, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında, “Köylü milletin efendisidir” söylemi ile tarım sektörünün modernizasyonunun sağlanması yönünde adımlar atılmıştır. Bu dönemde amaç, Cumhuriyet hükümetlerinin 1950’lerden sonra uygulamaya koyduğu şekilde, köylerin kentleştirilmesi değil, modernleştirilmesidir.

Uygulanan yanlış politikalar sonucu, sadece Bursa’da değil, tüm Türkiye’de köyler boşalmakta, tarımsal üretim artışı, nüfus artışı ile aynı hızda gelişmemektedir.

Bu süreçte Tarım İl Müdürlükleri ve Ziraat Fakülteleri aracılığı ile köylünün bilinçlendirilmesi konusu dikkatlice ele alınmalıdır.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

1927 Bursa Vilayeti Salnamesi, Bursa, 1927.

1934 Bursa İl Yıllığı, Bursa Belediyesi Neşriyatı, Bursa, 1934.

1967 Bursa İl Yıllığı, Fono Matbaası, 1968.

Cumhuriyetin 50. Yılında Bursa 1973 İl Yıllığı, Ankara, 1973.

DİE, *Tarımsal Göstergeler 1923-1998*, Ankara, 2001.

DİE, *İstatistiki Göstergeler 1923-2013*, Ankara, 2014.

DİE, *1927 Tarım Sayımı*, Ankara, 1970.

DİE, *1950 Ziraat Sayımı Neticeleri*, Ankara, 1956.

DİE, *Tarım İstatistikleri 1934-37*, Ankara, 1939.

DİE, *Meyve İstatistiği 1938-42*, Ankara, 1944.

DİE, *Tarla Mahsulleri İstatistiği 1940-42*, Ankara, 1944.

DİE, *Zeytincilik İstatistiği 1944-1949*, Ankara, 1950.

DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal 1934-1950*, Ankara, 1951.

DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal Verileri, 1946-53*, Ankara, 1954.

DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal 1946-1954*, Ankara, 1955.

DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal Verileri 1959-1961*, Ankara, 1963.

DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal Verileri 1960-1962*, Ankara, 1964.

DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal, 1965*, Ankara, 1967.

DİE, *Tarımsal Yapı ve Üretim Verileri 1970-1972*, Ankara, 1975.

DİE, *Tarımsal Yapı ve Üretim Verileri 1980*, Ankara, 1982.

DİE, *Tarımsal Yapı ve Üretim Verileri 1981*, Ankara, 1984.

DİE, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III, Usuller, Kanun ve Talimatnameler, Neticelerin Tahlili*, Ankara, 1929.

DİE, *20 İkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara, 1941.

DİE, *21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara, 1950.

- DİE, *1960 Nüfus Sayımı*, Ankara, 1964.
- DİE, *12.10.1980 Genel Nüfus Sayımı, 1984*.
- DİE, *2000 Genel Nüfus Sayımı: Bursa*, Ankara, 2002.
- DİE, *İstatistik Yıllığı 1960-62*, Ankara, 1962.
- DİE, *Türkiye İstatistik Yıllığı 2002*, Ankara, 2003.
- DİE, *1945 Köyler İstatistiği*, Ankara, 1948.
- DİE, *1948 Köy Sayımı Hülasa Sonuçları*, Ankara, 1952.
- DİE, *1960 Köyler İstatistiği*, Ankara, 1963.
- 1967 Köy Envanter Etüdü Bursa*, Ankara, 1969.
- DİE, *1976 Köy Genel Bilgi Anketi*, Ankara, 1981.
- DİE, *Dış Ticaret Yıllık İstatistikleri 1961-1962*, Ankara, 1964.
- DİE, *Dış Ticaret Yıllık İstatistikleri 1963-1964*, Ankara, 1966.
- DİE, *Dış Ticaret Yıllık İstatistikleri 1965-1966*, Ankara, 1968.
- DPT, *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)*, Ankara, 1963.
- DPT, *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)*, Ankara, 1967.
- DPT, *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)*, Ankara, 1972.
- DPT, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)*, Ankara, 1979.
- DPT, *Sekizinci Beş yıllık Kalkınma Planı Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu, (Rapor No: DPT: 2516)*. Ankara, 2000.
- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, *Osmanlı'dan Günümüze Tarım ve Tarıma Hizmet Veren Kurumların Teşkilatlanma Süreçleri*, 2004, http://egitim.tarim.gov.tr/adana/Belgeler/MAKALELER/tar%C4%B1m_tarihi.pdf.
- Accounts&Papers*, Report by Mr. Sandison, British Consul at Broussa, on the Trade of Consulate.
- GATT, 1947, Part III, Article XXIV
- “Karamname” (Karar Sayısı 6/2152), *Resmi Gazete*, 11513, 24 Eylül 1963.
- “Milli Koruma Kanunu” (3780 Sayılı Kanun), *Resmi Gazete*, (4417), 26.01.1940
- “Orman Kanunu” (6831 Sayılı Kanun), *Resmi Gazete*, (9402), 08.09.1956.

“Zirai maddeler ticaretinin geliştirilmesi ve yardımlaşma hakkındaki muaddel Amerikan Kanununun I inci kısmı hükümleri gereğince Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti ara”sında münakit 12 Kasım 1956 tarihli Anlaşmaya müsteniden 20 Ocak 1958 tarihinde akdedilen Anlaşmanın tasdiki hakkında Kanun” (Kanun no:7319), (3 Haziran 1959), *Resmi Gazete*, 10228, 11 Haziran 1959, s.21882.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 8, Toplantı 4, Cilt 24, 54. Birleşim, (23.11.1950).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 10, Cilt 17, İctima 3, 48. İnikat, (27.11.1957).

Kurucu Meclis Tutanak Dergisi, Birleşim 6, Oturum 3, (25.02.1961).

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem 1, Cilt 40, Toplantı 4, 115. Birleşim, (25.05.1965).

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem 3, Cilt 5, Toplantı 1, 89. Birleşim, (26.05.1970).

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem 3, Cilt 5, Toplantı 3, 54. Birleşim, (26.02.1980).

1924 Anayasası, <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm> (Erişim Tarihi: 30.08.2017).

Gazeteler

Ant, 26 Şubat 1946.

Bursa Hakimiyet Gazetesi, 5 Şubat 1980.

“Bursa bu yıl şeftali şehri olmayacak”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 1 Temmuz 1963.

Cumhuriyet, 13 Kasım 1934.

“Amerika ile ekonomik işbirliği anlaşması Mecliste tasdik edildi”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 09.08.1948.

Hakkın Sesi, 12 Kasım 1934.

“Yeni Marshall Planı traktörleri geliyor”, *Milliyet Gazetesi*, 10.09.1951.

“Karacabey Harasında faydalı çalışmalar”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 25 Haziran 1945.

“Soviet Wheat Sale Ineptly Managed, Senate Panel Says”, *New York Times*, , 29,July,1974.

“Tütüncülerin Hali”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 9 Eylül 1953.

Kitaplar ve Kitap Bölümleri

Acar Mustafa, Selma Aytüre, *Dünyada ve Türkiye’de Tarım ve Tarım Politikalarının Geleceği*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2014.

Ahmad Feroz, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, 2. basım, Çev: Yavuz Alogan, Kaynak Yay., İstanbul, 1999.

Akkılıç Yılmaz, *Bursa Ansiklopedisi*, Bursa, 2002.

Akkuş Mine, Bursa Halkevi ve Uludağ Dergisi (1932-1951), Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, Bursa, 2011.

Aksoy Ertuğrul vd., Uğur Bilgili (Moderatör) *1960’tan 2015’e Bursa’nın Tarımsal Gelişimi*, ed: Nezaket Özdemir Bircan, Mümin Ceyhan Bursa Kültür Kaynakları Araştırma Kütüphanesi, Yayın no:6, Bursa, 2016.

Akşit Bahattin, “*Cumhuriyet Döneminde Türkiye Köylerindeki Dönüşümler*” 75 Yılda Köylerden Şehirlere Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

Akşit Bahattin, “Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları 1960-1980”, Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000), Der: Şevket Pamuk-Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara, 1988.

Arı Kemal, “Tarihsel Süreçte Mübadele ve Bursa”, *Bursa’nın Zenginliği Göçmenler*, ed: Zeynep Dörtok Abacı, Osmangazi Belediyesi yayınları, Bursa, 2008.

Atatürk’ün Batı Anadolu Gezisi - İzmir Yollarında, Haz: Mehmet Önder, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1989.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1997.

Avcıoğlu Doğan, *Türkiye’nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul 1995.

Aysu Abdullah, *Küreselleşme ve Tarım Politikaları*, Su Yay., İstanbul, 2008.

Bankalarımızın 1975 Sonu Bilanço ve Kâr Ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Kredileri Hakkında Bilgiler, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, Ankara, 1984.

Başar Haşmet, *Bursa’da Tarımsal Yapı Değişikliği ve Köy Kalkınma Kooperatiflerinin Sorunları Üstüne Bir Araştırma*, Bursa Üniversitesi Basımevi, 1980.

Berend Ivan T., *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*, Çev: Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2011.

Boratav Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2008.

Boratav Korkut, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.

Bursa Coğrafyası, Haz: M. Fatih Birgöl, Levent Ali Çanaklı, Yeşil Şehir Kitaplığı:7, Bursa İl Özel İdaresi Yay., Ankara, 2009

Büyükçangaz Hakan, Bilge Keskin, “Bursa’da Su Kaynakları ve Sulama Potansiyeli” *1960’tan 2015’e Bursa’nın Tarımsal Gelişimi*, ed: Nezaket Özdemir Bircan, Mümin Ceyhan Bursa Kültür Kaynakları Araştırma Kütüphanesi, Yayın no:6, Bursa, 2016.

Çelik Nebi, *Tarımsal Girdi Kullanımı ve Verimliliğe Etkileri*, DPT Yayınları, Ankara, 2000.

Çiftçi Cafer, “Sözlü Tarih Verileri Işığında Nilüfer İlçesi Köylerinde Kozacılık”, *Odryses’ten Nilüfer’e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu-* Ed: Mustafa Şahin, Sezai Sevim, Doğan Yavaş, Nilüfer Belediyesi Yay., Ankara, 2016.

Doğruel Fatma, *Tarım Destekleme Politikaları ve Sonuçları: ABD, AT ve Türkiye*, İstanbul Ticaret Odası Yay., Yayın No: 1993-29.

Grun Bernand, *The Timetables of History, fourth edition, New York, 2005.*

Günaydın Gökhan, *Küreselleşme ve Türkiye Tarımı*, Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, 2002.

Güven Sami, *1950’li yıllarda Türk Ekonomisi Üzerine Amerikan Kalkınma Reçeteleri*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 1998.

Hobsbawm Eric, *Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, Çev: Yavuz Alogan, 9. Baskı, Everest Yay., 2015.

İçduygu Ahmet, İbrahim Sirkeci, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye’inde Göç Hareketleri”, *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

Kağıtçıbaşı Ergun, Enis Yaşar, Bursa’nın Ekonomi Tarihi 1960-2014, Cilt 3, Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2016.

Kaplanoğlu Raif, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bursa 1876-1926*, Avrasya Etnografya Yay.İstanbul, 2006.

Kaplanoğlu Raif, Bursa Ansiklopedisi-Yer Adları, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.

Karpat Kemal, *Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme*, Çev: Abdulkerim Sönmez, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

Karacan Ali Rıza, *Tarım işletmelerinin Finansmanı ve Tarımsal Kredi*, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yay., No:498, Bornova-İzmir,1991.

Karabağlı Arslan, *Avrupa Topluluğu (AT) Tarımı ve Türkiye Tarımının Verimlilik Pazarlama ve Dış Ticaret Açısından Değerlendirilmesi*, MPM Yay., No:383,Ankara, 1989.

Kazgan Gülten, *Tarım ve Gelişme*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2013.

Kazgan Gülten, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2009.

Keyder Çağlar, “Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi 1946-1960”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, der: Şevket Pamuk-Zafer Toprak, Yurt Yayınları 18, Ankara, 1988.

Kenedy Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, Çev: Birtane Karanakçı, 7. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1998.

Kıray Mübeccel, *Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişme*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Kip Ergin, “Türkiye’de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Der: Şevket Pamuk-Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara, 1988.

Köroğlu Semiha, *Avrupa Birliğinde ve Türkiye’de Tarımsal Örgütlenme*, AT Uzmanlık Tezi, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Ankara, 2003.

Koçtürk Osman N., *Yeni Sömürgecilik Açısından Gıda Emperyalizmi*, Ankara, 1966, Tıpkı Basım, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, 2009.

Köymen Oya, *Kapitalizm ve Köylülük, Ağalar, Üretenler, Patronlar*, 2. Basım, Yordam Kitabevi, İstanbul,2012.

Mazoyer Marcel, Laurence Roudart, *Dünya Tarım Tarihi Neolitik Çağ’dan Günümüzdeki Krize*, Çev: Şule Ünsaldı, Epos Yay., Ankara, 2009.

Metinsoy Murat, *İkinci Dünya Savaşında Türkiye-Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Oral Necdet, *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları Yayın Dizisi No: 6, Ankara, 2006.

Özbay Ferhunde, *Dünden Bugüne Aile Kent ve Nüfus*, İletişim Yayınları, 2015.

Pamuk Şevket, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Küreselleşme İktisat Politikaları ve Büyüme-Seçme Eserler II*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları,2007.

Roberts J. M., *Dünya Tarihi, 18. Yüzyıl ve Sonrası*, 2. Cilt, Çev: İdem Erman, Tansu Akgün, İnkılap Yay., İstanbul, 2016.

Sarc Ömer Celal, “Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi”, *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, 2. Baskı, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

Sadi Hamid, *İktisadi Türkiye*, Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Yay., İstanbul, 1932.

Sönmez Sinan, *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2015.

Şahin Hüseyin, *Türkiye Ekonomisi*, Bursa 1998.

Şahinkaya Serdar, *Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Ekonomisinin İnşası*, Ankara 2009.

Şahinöz Ahmet, *Neolitikten Günümüze Tarım Ekonomi ve Politikaları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2011.

Tekeli İlhan -Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, 2. Kitap, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Tezel Yahya S, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İş Bankası Yay., İstanbul, 2015.

Timur Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 6. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

Tokgöz Erdinç, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-1999)*, Ankara 1999.

Toprak Zafer, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi, Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Toprak Zafer, “Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950”, *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Der: Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Yurt Yayınları 18, Ankara, 1988.

Yenal Oktay, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, 4. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2010.

Yerasimos Stefanos, *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye I. Dünya Savaşı'ndan 1971'e*, Cilt III, çev: Babür Kuzucuoğlu, 7. Baskı, Belge Yayınları, Ankara, 2005.

Yüceer Saime, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci (8 Temmuz 1920-11 Eylül 1922)*, Uludağ Üniversitesi Yay., Bursa, 2001.

Makaleler ve diğer kaynaklar

Akdoğan Saim, “Kestane Murekkep Hastalığı (Phytophthora cambivora Petri) Mücadelesi Üzerinde Araştırmalar”. *Bitki Koruma Bülteni*, 1970, 10.2,

Akman Numan vd., “Türkiye Sığırçılık İşletmelerinin Yapısı ve Geleceğin Sığırçılık İşletmeleri”, http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/dd993b2fef3fdff_ek.pdf

Aktar W., Sengupta, D., & Chowdhury, A., “Impact of pesticides use in agriculture: their benefits and hazards”. *Interdisciplinary toxicology*, 2(1),(2009).

Ali Rıza Aksoy, “At Yetiştiriciliği Ders Notları”,2016, s.3, http://abs.kafkas.edu.tr/upload/147/AT_YETisTiRiCiLigi_DERS_NOTLARI.pdf

Başaran Hayati vd., “Yeniden Yapılanma Döneminde Tarımsal Kooperatifçilik”, <http://koop.gtb.gov.tr/data/553f4880f293706c84e911fb/Tar%C4%B1m%20ve%20Kooperatif%C3%A7ilik.pdf>, Erişim Tarihi: 13.08.2017.

Berk Cemal Oğuz, *Bursa-Keles ilçesi Issızören Köyü'nün Ekonomik Durumu ve Köydeki Diğer Sosyal Hayat*, İst Ün. Ed. Fak. Sosyal Ant ve Etnoloji Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, 1967.

Bernstein Henry, “Food Regimes and Food Regime Analysis: A Selective Survey”, *Land grabbing, conflict and agrarian-environmental transformations: perspectives from East and Southeast Asia*, An international academic conference, 5-6 June 2015, Chiang Mai University.

Biber Ahmet Emre, “Dünya Tarım Ticareti Serbestleşme Sürecinde Neo-Merkantalist Politikalar”, *Business and Economics Research Journal*, Volume 2- Number 1,2011.

Briney Amanda, “Green Revolution- History and Overview of the Green Revolution”, Updated March 03, 2017, <https://www.thoughtco.com/green-revolution-overview-1434948>, (Erişim Tarihi: 23.04.2017).

Çetin Türkan, “Modern Türkiye Yaratma Projesinin Orijinal Bir Boyutu: Örnek Köyler”, *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, ed: Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999. Türk İsmail, “Atatürk ve Türk Mali Sistemi”, *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri*, Ankara 1982.

Çevik Zeki, “Cumhuriyet Türkiye'sinde Toprak Reformu ve Uygulamaları”, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=355358&/Cumhuriyet-T%C3%BCrkiyesinde-Toprak-Reformu-ve-Uygulamalar%C4%B1-/-Yrd.-Do%C3%A7.-Dr.-Zeki-%C3%87evik->, Erişim Tarihi: 12.08.2017.

Dorsey Kurk, “The 1972 Soviet-American Grain Deal: The Unintended Environmental Consequences of Trading with the Enemy”, <http://files.constantcontact.com/1d374365501/851101bb-81da-41b6-a09c-c8dbd238ce3e.pdf>, s.3-4,(Erişim Tarihi: 23.04.2017).

Erdem Mehmet, “Orhaneli-Çınarcık Köyü”, *Uludağ*, Sayı 62, Kasım-Aralık 1943, s. 25-27.

Ergün Semra Günay, Kaan Erkan Uğurlu, “1935 Yılından Günümüze Türkiye’de Tütün Ekimi ve Üretiminde Bölgesel Değişimler ile Alternatif Ürün Projesinin Etkileri”, http://tucaum.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/280/2015/08/semp4_12.pdf.

Eştürk Özlem, M. Necat Ören, “Türkiye’de Tarım Politikaları ve Gıda Güvencesi” *YYÜ TAR BİL DERG*, 2014, 24(2):193-200.

Evans David L., “Agriculture Sales and the Making of Détente: The U.S.-Soviet Grain Deal of 1972”, *NC State Graduate Journal of History*, 3 (2015),

Friedmann Harriet, "The political economy of food: a global crisis." *New left review*, 197, 1993.

Gökdal Özdal, Okan Atay, “Türkiye’de Kıl Keçisi Yetiştiriciliği ve Kıl Keçisinin Et Üretimi”, *Tarım Türk*, Sayı:31, Yıl:6, Eylül-Ekim 2011.

Haktanır Koray, “Çevresel Değişimlerde Tarımın Etkileri ve Yönetim Arayışları”, s.2 <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/47/1037/12514.pdf>.

Karabağ (Çelik) Hacer, “Cumhuriyet Dönemi Sosyo-Kültürel Değişim Üzerinde Türk Aydınının Etkisi (İsmail Hakkı Tonguç Örneği), Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl:11, Sayı:18, 2010/1.

Kantar M., *Adana ve İçel İli Dağ Köylerinde Yaşayan Kırsal Kadınların Toplumsal Yaşamındaki Roller ve Bu Rollerle İlgili Geleceğe Yönelik Beklentileri*, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Adana,1996.

McMichael Philip, “Globalization and the Agrarian World”, *The Blackwell Companion to Globalization*, ed: George Ritzer, 2007, <https://devsoc.cals.cornell.edu/sites/devsoc.cals.cornell.edu/files/shared/documents/G-and-the-agarian-world-final-pdf.pdf>

McMichael Philip, “The World Food Crisis in Historical Perspective “ *Monthly Review*, Volume 61, Issue 03 (July-August), 2009.

“Misi Köyü”, *Uludağ*, Sayı: 68-69-70 Kasım-Aralık 1944/Ocak-Şubat-Mart-Nisan 1945.

Moore P.Fitzgerald-, B.J. Parai, “The Green Revolution”, <http://people.ucalgary.ca/~pfitzger/green.pdf>, (Erişim Tarihi: 23.04.2017), s.2.

Murphy Sophia, “Free Trade in Agriculture: A Bad Idea Whose Time Is Done”, *Monthly Review*, Volume 61, Issue 03 (July-August), 2009.

Ortaç Hüsnü, “İrfaniye Köyü”, *Uludağ*, Sayı 72-73 Temmuz-Ağustos-Eylül-Ekim 1945.

Önal Nevzat Evrim, “1980 Sonrası Devlet Politikalarının Türkiye’nin Tarımsal Dönüşümüne Etkileri” *Basılmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.

Özdemir Nuray, “Cumhuriyet Dönemi’nde Türkiye’de Yol Vergisi”,s.218-219. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1779/18795.pdf>.

Özer Sevilay, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Uygulamaya Konulan Toprak Mahsulleri Vergisi ve Köylü Üzerindeki Etkisi”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:5, İstanbul, 2015.

Özkaya Tayfun, “Ekonomik ve Ekolojik Kriz Karşısında Türkiye Tarımı”, <http://tayfunozkaya.com/wp-content/uploads/2011/11/EKONOM%C4%B0K-VE-EKOLOJ%C4%B0K-KR%C4%B0Z-KAR%C5%9EISINDA-T%C3%9CRK%C4%B0YE-TARIMI-Tayfun-%C3%96zkaya.doc>, Erişim Tarihi: 13.04.2017.

“Public Law 480: "Better than a bomber"”, *Middle East Research and Information Project*, Volume: 17 March/April 1987, <http://www.merip.org/mer/mer145/public-law-480-better-bomber>, (Erişim Tarihi: 25.04.2017).

Sabır Hasan, “Atatürk’ün Ekonomi Anlayışı”, *Sayıştay Dergisi*, S.62, Temmuz-Eylül 2006.

Şahinöz Ahmet, “Yeni Binyıl’da Yeni Tarım Politikaları”, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, (19) 2010.

Şahinöz Ahmet, Zahra Fotourehchi, “DTÖ Doha Müzakereleri ve Tarım Politikalarında Yeni Yönelimler”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 7, 2016.

Şekerli Eşref, “Mandalarda Bakım ve Beslenme”, http://www.tarimkutuphanesi.com/MANDALARDA_BAKIM_VE_BESLEM_E_00102.html

Taşlıgil Nuray, “Türkiye’de Tütün Ziraatı”, *Türk Coğrafya Dergisi*, sayı 27, 1992.

Yıl 1, Sayı 2.

Türkiye’de Şeker ve Şekerpancarı Üretiminde Mevcut Durum Sorunlar ve Çözüm Önerileri, Haz.:Cengiz Ersun, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 1997.

Türkiye’de Şeker Fabrikasyonunun Tarihçesi ve Türkiye’de Şeker Sanayi, der: Ceyhan Eyüpoğlu., http://www.kmo.org.tr/resimler/ekler/c5713d135d7635b_ek.pdf?dergi=38

Tecer Meral, “Atatürk Döneminde (1923-1938) Ekonomik Örgütlenme”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 39, Sayı4 Aralık 2006.

Türk İsmail, “Amerikan İktisadi Yardımları ve Türkiye”, *Forum*, C.3, S.28, 15 Mayıs 1955

Welch Cliff, “Peasants and Globalization in Latin America: A Survey of Recent Literature”, *Revista Nera – Ano 7, N. 5 – Agosto/Dezembro de 2004*,s. 103.krş: Feder, Ernest. 1978. “The Peasant,” *Latin American Research Review* (13:3).

Yiğit Ali Ata, “Türkiye’nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*,13 (2), 2012.

Yararlanılan İnternet Siteleri

BUSKİ Web Sayfası, FAO Web Sayfası, Dünya Bankası Web Sayfası, TBMM Web Sayfası, TÜİK Web Sayfası

Sözlü Tarih Tanıkları

OSMANGAZİ - Kirazlı:

22.02.2017

Ali Tavukçu – 1954 – Kirazlı

İbrahim Yılmaz – 1962 – Kirazlı

Murat Sevimli – 1973 – Kirazlı

Hasan Abacı - 1974 – Kirazlı

OSMANGAZİ - Selçukgazi:

22.02.2017

Ali Arhan – 1962 – Selçukgazi,
Köy Muhtarı

NİLÜFER - Çalı :

25.10.216

Mustafa Yunguş – 1958 – Çalı,
Köy Muhtarı

Turan Çalay - 1953- Çalı,
Araştırmacı

NİLÜFER - Görükle:

25.10.216:

Ömer Dilek – 1950- Görükle

Nevzat Ulutaş – 1947 - Görükle

Ziya Türkan – 1946 – Görükle

NİLÜFER - Gölyazı:

02.12.2016

Ali Seyhan – 1945 - Gölyazı, Eski
muhtar

İbrahim Şahin – 1963 – Bursa, Köy
Muhtarı

NİLÜFER - İrfaniye:

13.08.2016

Hasibe Çakal – 1960 – İrfaniye

Mümin Çal – 1952 – İrfaniye, Köy
muhtarı

NİLÜFER - Dağyenice:

29.07.2016

Mürüvvet Öne – 1933 - Ürünü

NİLÜFER - Konaklı:

05.12.2016

Ali Parlakoğlu – 1949 – Konaklı

NİLÜFER - Gümüştepe:

29.07.2016

Yakup Dülger – 1958 - Gümüştepe,
Köy Muhtarı

MUDANYA - Tirilye:

02.02.2017

Hikmet Düvenci - 1962 - Tirilye

Ercan Kara – 1949

MUDANYA - Mirzaoba:

02.02.2017

Ahmet Aygün – 1942 - Mirzaoba

İsmail Hakkı Aytekin - 1933 -
Mirzaoba

MUDANYA - Çekrice:

02.02.2017

Ali Aktürk – 1933 – Çekrice

GEMLİK – Engürücük:

22.02.2017

Mustafa Bilgiç – 1970 –
Engürücük, Köy Muhtarı

GEMLİK – Narlı:

22.02.2017

Halit Küçük – 1955 – Narlı

Mehmet Çavdar – 1970 – Narlı

Salim Özdemir – 1972 – Narlı, Köy
Muhtarı

İZNİK - Çakırca:

10.02.2017

Zeki Bayrak – 1970 – Çakırca, Köy
Muhtarı

İZNİK - Elbeyli:

10.02.2017

Hasan Ünal – 1963 – Elbeyli, Köy
Muhtarı

Yıldırım Bodur – 1969 – Elbeyli

İbrahim Erdem – 1981 – Elbeyli

ORHANGAZI - Gedelek:

03.02.2017

Mehmet Dönmez -1964 – Gedelek,
Köy Muhtarı

Salih Uzan - 1949 – Gedelek

İbrahim Çalışkan – 1950 – Gedelek

ORHANGAZI - Çakırlı:

04.02.2017

Raşit Barutçu – 1935 – Çakırlı

Ekrem Uysal – 1949 – Çakırlı

Ferhat Baştürk – 1944 – Çakırlı,
Emekli Osmangazi Kaymakam

Ali Akçın – 1937 - Çakırlı

ORHANGAZI - Narlıca:

03.02.2017

Mehmet Arık – 1951 – Narlıca,
Köy Muhtarı

Nizamettin Yolcu – 1934 – Narlıca

YENİŞEHİR - Orhaniye:

17.11.2016

Hüseyin Aktürk – 1960 – Orhaniye,
Köy Muhtarı

Şaban Can – 1941 – Orhaniye

Rafet Filiz – 1958 – Orhaniye

Şükrü Bayram – 1958 – Orhaniye

Kafiye Teyze – 1951 – Orhaniye

YENİŞEHİR - Söylemiş:

17.11.2016

Ahmet Hamdi Sevinç – 1929 -
Söylemiş

İsmail Karaca – 1935 – Söylemiş

Hakan Dukar – 1970 – Söylemiş

Muzaffer Alkış – 1940 - Söylemiş

Hasan Eriş – 1950 – Söylemiş

YENİŞEHİR - Barçın:

17.11.2016

Mehmet Sayar – 1952 – Barçın

Sabri Canbaz – 1948 - Barçın

İrfan Acar – 1950 – Barçın

İNEGÖL - Hayriye :

15.11.2016

Basri Yıldırım – 1950 – Hayriye,
Köy Muhtarı

Cemalettin Ayhan – 1958 –
Hayriye

Cemal Şengün – 1943 - Hayriye

Ayşe Atabay – 1948 - Hayriye

Mehmet Ceylan - 1958 - Hayriye

İNEGÖL - Gündüzlü:

15.11.2016

Mehmet Türkan – 1948 – Gündüzlü

Durmuş Sadık - 1933 - Gündüzlü

Cahit Özdemir – 1970 – Gündüzlü

İNEGÖL - Tekkeköy:

15.11.2016

Sami Koşucu – 1955 - Tekkeköy

KESTEL - Barakfaki:

31.01.2017

Ahmet Akbulut – Barakfaki, Köy
Muhtarı

Kamil Sevinç – 1958 – Barakfaki

Halil İbrahim Duman – 1953-
Barakfaki

KESTEL - Derekızık:

31.01.2017

İzzet Güngör – 1972 – Derekızık

İrfan Öncel - 1949 – Derekızık

Veysel Eren – 1933 – Derekızık

GÜRSU - Ağaköy:

31.01.2017

Ertuğrul Ertem – 1972 – Ağaköy,
Köy Muhtarı

Hasan Subaşıay – 1941- Ağaköy

Turan Sarı – 1955 – Ağaköy

KARACABEY - Dağkadı:

13.11.2016

Celali Çivici – 1934 – Dağkadı

Servet Ertan – 1937 – Dağkadı

KARACABEY - Karakoca:

13.11.2016

Mümin Özdemir – 1951 –
Karakoca, Köy muhtarı

Metin Din – 1943 – Karakoca

Hüseyin Ulu – 1954 – Karakoca

KARACABEY - Gökıy:

15.02.2017

Halit Yelten – 1957 – Çanakkale

Şaban Arslan – 1963 – Subaşı

**MUSTAFAKEMALPAŞA -
Koşuboğazi:**

09.02.2017

Hikmet Alpay – 1972 –
Koşuboğazi, Köy Muhtarı

Cavit Taşdemir – 1954-
Koşuboğazi

Atluhan Güneş – 1953 –
Koşuboğazi

**MUSTAFAKEMALPAŞA -
Doğancı:**

09.02.2017

Mustafa Tanık – 1934 - Doğancı

Ali Şen – 1930 - Doğancı

Ahmet Rahmi Köse – 1955 -
Doğancı

**MUSTAFAKEMALPAŞA -
Paşalar:**

09.02.2017

Hüseyin Pazarcıklı – 1953 – Paşalar

Cengiz İçer – 1969 – Paşalar

ORHANELİ - Gümüşpınar:

15.08.2015

Halil Gürbüz – 1958 – Gümüşpınar,
Köy muhtarı

Mustafa Özdoğan – 1942 -
Gümüşpınar

Dursun Oruç – 1962 - Gümüşpınar

ORHANELİ - Serçeler:

15.08.2015

Tekin Uslu – 1974 – Serçeler, Köy
Muhtarı

ORHANELİ - Küçükorhan:

15.08.2015

İsmail Taşdemir – 1952 –
Küçükorhan, Köy muhtarı

ORHANELİ - Letafet:

15.08.2015

Arif Asa – 1945 - Letafet

Emine Asa – 1953 – Letafet

KELES - Uzunöz:

17.08.2016

Celal Hizmet – 1947 – Uzunöz

Şerife Çetinkaya – 1943 – Uzunöz

Özer Oruç – 1966 – Uzunöz

Enver Aydemir – 1949 – Uzunöz

KELES- Belenören:

17.08.2016

Yusuf Arı - 1972 – Belenören, Köy
Muhtarı

Ali Osman Gökçe – 1956 –
Belenören

Celalettin Çalım – 1961 –
Belenören

12.07.2017

Ahmet Yıldız - 1943 – Belenören

Ahmet Şimşek - 1953- Belenören

Özer Güleç - 1953- Belenören

KELES - Sorgun:

17.08.2016

Necati Ekşi – 1956 - Sorgun

HARMANCIK - Ballısaray:

01.09.2017

Halil İbrahim Kahraman – 1941 –
Ballısaray

Mustafa Güleç - 1944 – Ballısaray

Medine Sergin – 1941 – Ballısaray

HARMANCIK - Dutluca:

01.09.2017

Osman Çetin – 1977 – Dutluca,
Köy Muhtarı

Recep Bektaş – 1934 – Dutluca

Meryem Bektaş – 1941 – Dutluca

BÜYÜKORHAN - Yenice:

04.10.2016

İzzet Zeybel – 1953 – Yenice

Mehmet Yıldırım – 1955 – Yenice

BÜYÜKORHAN - Kınık :

04.10.2017

Akif Süngü – 1942 – Kınık

Ahmet Oruç – 1933 – Kınık

Fethiye Turan – 1944 - Kınık

Kamil Dönmez – 1966 – İğdir, Gürsu Ziraat Odası Başkanı (**31.01.2017**)

Mehmet Aydemir – 1976 – Derecik, Mustafakemalpaşa Ziraat Odası Başkanı
(**15.02.2017**)

Ekler:

Orhangazi- Gedelek- Köy Kahvesi

Mustafakemalpaşa- Koşuboğazi Muhtarlığı

İzник – Çakırca Muhtarlığı

Mudanya – Tirilye

Orhangazi- Narlıca Köy Kahvesi

Keles – Sorgun

Orhangazi – akırlı

İnegöl – Tekkeköy

Orhaneli – Serçeler

Gürsu – Ağaköy Köy Kahvesi

Mustafakemalpaşa – Paşalar Köy Kahvesi

Paşalar Köyü Kalkınma Kooperatifine Ait Süthane

Orhaneli – Gümüşpınar Köyü’nde Salça yapımı

Keles – Uzunöz Köyünde meyve kurutulurken

Keles – Uzunöz Köy Kahvesi

Mustafakemalpaşa – Doğancı Köy Kahvesi

Keles – Uzunöz

Orhaneli – Letafet

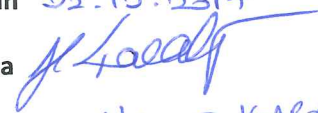

Osmangazi- Selçukgazi Köy Kahvesi

Gemlik – Narlı

ÖZGEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Hacer KARABAĞ		
Doğum Yeri ve Yılı	Ardahan-1981		
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	1995	1999	Ardahan Yabancı Dil Ağırlıklı Lise
Lisans	2002	2006	Uludağ Üniversitesi
Yüksek Lisans	2006	2008	Uludağ Üniversitesi
Doktora	2008	2017	Uludağ Üniversitesi
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama-Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2006	2008	Murat KPSS Eğitim
2.	2007	2009	Uludağ Üniversitesi AİİT Okutman (31. Md.)
3.	2009	2010	Ardahan Üniversitesi AİİT Okutman
4.	2010	2011	Dokuz Eylül Üniversitesi AİİT Okutman
5.	2011	-	Uludağ Üniversitesi AİİT Okutman
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	<p>-Kuzey ve Güney Kıbrıs'ta Tarih Eğitiminin Kimlik Oluşumuna Etkisi, 2. Uluslararası Kıbrıs Sempozyumu, İzmir /Türkiye 39-55 3 2010.</p> <p>-İsmail Hakkı Tonguç'un İlk Gençlik Dönemi ve Düşünce Dünyasının Oluşumu, Aramızdan Ayrılışının 50. Yıldönümünde İsmail Hakkı Tonguç ve Okul Öncesinden Yüksek Öğretime Eğitim Sorunları, Çözüm Önerileri, İzmir /Türkiye 610-615 2010.</p> <p>-Tarık Zafer Tunaya ve Türk Tarihçiliği, Dokuz Eylül</p>		

	<p>Üniversitesi Yaz Seminerleri(sözlü sunum), İzmir/ Türkiye, 2010.</p> <p>- Sözlü Tarih Verilerine Göre Bursa Köylüsünün Söylemi Doğrultusunda Tarımsal Yaşamı Etkileyen Faktörler (1960-2015), Mümin Ceyhan Bursa Kültür Kaynakları Araştırma Kütüphanesi , Bursa / Türkiye, 2017.</p> <p>-Bursa'nın Dağ Köylerinde Yaşayan Ev Kültürü, Uluslararası Altay Toplulukları Sempozyumu (sözlü sunum), İstanbul / Türkiye, 2017.</p>
Yayınlar:	<p>-Çokkültürlülük ve Türkiye'deki Görünümü, Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9 2008-2, 319-332.</p> <p>-Cumhuriyet Dönemi Sosyo-Kültürel Değişim Üzerinde Türk Aydınının Etkisi (İsmail Hakkı Tonguç Örneği) Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 11 2010-1, 111-124.</p> <p>-Osmanlı'nın Tarımsal Mirası ve Erken Cumhuriyet Döneminde Kırsal Kesimin Kalkınmasına Yönelik Çalışmalar(Bursa Örneğinde) Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18 2017,225-257.</p> <p>-Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi VII 2008, 143-163.</p> <p>-Sözlü Tarih Görüşmeleri ile Bursa Dağ Köylerindeki Değişim (1960-2015) Bursa'da Yaşam Mayıs 2017 2017, 48-57.</p>
Diğer:	
İletişim (e-posta):	hkarabag@uludag.edu.tr
Tarih 02.10.2017 İmza Adı Soyadı Hacer KARABAĞ	

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Hacer KARABAĞ
Tez Adı	Bursa'da Tarımsal Değişim ve Bu Değişimin Sosyo-Ekonomik Sonuçları (1945-1980)
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Tarih
Tez Türü	Doktora
Tez Danışman(lar)ı	Yrd. Doç. Dr. Seher Boykoy/ Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☒ Tezimin sadece içindkiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin Veriyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih :02.10.2017

İmza :

